ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

SUD-ESTUL și CONTEXTUL EUROPEAN

Buletin

II

1994

ACADEMIA ROMÂNĂ
Institutul de Studii Sud-Est Europene

SUD-ESTUL
și
CONTEXTUL EUROPEAN

Buletin
II

1994

1994
ISSN 0035-2063
Institutul de Studii Sud-Est Europene

Tehnoredactare computerizată:
Computer Publishing Center
Siret 8, tel. 666.56.15

Apare cu sprijinul Fundației Soros
pentru o Societate Deschisă

SUD-ESTUL ŞI CONTEXTUL EUROPEAN

Buletin al Institutului de Studii Sud-Est Europene, II

Coordonator: Alexandru Duţu
Culegere îngrijită de Elena Scărlătoiu

1994

Cuprins

Contents

Alexandru Duțu

Câte Europe sunt în Europa?

Se vorbește curent azi despre Sud-Estul european și Balcanii, despre Europa Centrală și Centrul-Oriental al Europei, despre Est și Occident. Impresia lăsată de aceste discuții este că Europa este prea mare pentru a fi cuprinsă în totalitatea ei și că avem nevoie de zone care să o fărâmițeze și să o facă mai familiară decât întinderea ce pornește din Irlanda și se termină la Urali sau la Vladivostok. Mai delicată și mai plină de primejdii este o altă diviziune care apare în comunicările și studiile unor intelectuali care simplifică excesiv lucrurile: separarea Europei catolice de cea protestantă și de cea ortodoxă.

Se poate afirma că divizarea Europei este provocată de jocul politic și de spiritul didactic. În prima privință, cel mai convingător exemplu este conflictul dintre Uniunea Sovietică și Occident care a lăsat să cadă o cortină de fier între lumea liberă și lumea controlată de puterea sovietică. În cea de a doua privință, avem la îndemână zecile de formule simple învățate în școli și consolidate de ziare și televiziune: clișeele și stereotipurile aștern peste realități etichete ușor de memorat și acceptat care sunt preluate fără supliment de gândire. În prima privință ar trebui analizat imensul material propagandistic produs de puterea sovietică și colaboraționiștii din statele satelite cu scopul de a crea solidarități în jurul Moscovei sub spectrul unei primejdii care venea din partea „capitaliștilor"; în cea de a doua privință se impune întocmirea unui inventar de clișee și stereotipuri puse în circulație de manualele școlare și de presa cotidiană care caracterizează astfel, operativ, pe „dușman", pe „prieten", propriile aspirații. Ne oprim pe scurt asupra unor contribuții recente aduse la ambele capitole.

În primul rând, avem în vedere volumul **Deutschland, aber wo liegt es? Deutschland und Mitteleuropa** apărut în Editura Rodopi de la Amsterdam, în 1993, și care cuprinde studii pertinente despre Germania ca țară cu un loc specific în mijlocul continentului, urmate de o bogată antologie care îmbrățișează variate texte, de la articolul „Europa Centrală" din celebra enciclopedie Grosse Brockhaus din 1932 la studiile și memoriile semnate în secolul trecut de generalul Knesebeck, F. Palacky, Constantin Frantz și în secolul nostru de Aurel Popovici, Friedrich Naumann, Oskar Halecki, Milan Kundera, György Konrád sau Andrzej Krasinski. Reține atenția studiul profesorului Zdenek Radslav Dittrich care apreciază că Europa Centrală se suprapune, în mare, peste granițele fostei monarhii habsburgice care a avut drept trăsături comune o predominare a mediului rural asupra celui orășenesc, altfel zis o lentă evoluție a civilizației urbane, o transformare a devoțiunii tradiționale provocată de Reformă,

în alți termeni o tensiune între raționalismul religios și pietatea tradițională menținută de ortodoxie și reluată în alți termeni de Contrareformă, în sfârșit, apariția unei birocrații care prin eficiență și corectitudine a consolidat Statul, mai ales din secolul al XVIII-lea înainte, dar a distanțat grav funcționărimea de restul populației. „Poziția mentală a populației din spațiul central european poate fi comparată, în această privință, cu atitudinea raialei creștine din Imperiul Otoman cunoscută prin termenul „javașlik“ – o comportare pasivă fără cea mai mică urmă de acceptare conștientă“. Desigur că oamenii s-au simțit legați de patrie, de seniorii locali, dar Statul li s-a părut mereu un uriaș nefiresc.

Acest Stat străin și apăsător a căpătat dimensiuni inumane sub ocupația nazistă și în timpul „socialismului real“: atitudinile vechi au fost reactivate și amplificate. Într-o societate dominată de o autoritate impersonală și absurdă, care controla intimitatea cetățeanului, nu rezistența a fost aceea care a asigurat supraviețuirea, ci duplicitatea: viața cotidiană a fost „o conviețuire cu minciuna“. În loc să-și exprime opiniile, cetățeanul a spus ceea ce știa că face plăcere celui puternic. De aici frecvența cu care apare limbajul esopic în această lume dominată de totalitarism; totodată și mefiența față de imaginile propuse și de tărâmurile dorite. Într-o lume bântuită de utopii și imagini bolnave, oamenii se tem să accepte repede și cu entuziasm un proiect de viață. Sfârșitul „nomenclaturii corupte“ poate provoca ieșirea dintr-un climat mental care a rupt în două persoana umană, obligând-o la duplicitate și la executarea unui scenariu bine controlat în viața publică.

Constatările profesorului Dittrich, bun cunoscător al istoriei contemporane din „lagărul socialist“, merită să fie aprofundate. În orice caz trebuie reținut accentul pus asupra formării, în epoca modernă, a aparatului statal care a înstrăinat cetățeanul de Stat. Ni se pare că avem aici un element definitoriu care este mult mai important decât celelalte trăsături specifice care ni se propun: nu credem că schimbarea devoțiunii, mai ales în Cehia și parțial în Ungaria, este caracteristică unei zone în care întâlnim fidelitatea poloneză față de Biserica catolică sau atașamentul sârbilor și al românilor față de Biserica ortodoxă, fără să mai amintim de legătura temeinică a austriecilor cu catolicismul. În schimb, înstrăinarea față de Stat, față de „domni“, adică de stăpânitori, este una din crizele care au afectat continuu mentalitatea oamenilor din Europa Centrală și de Sud-Est: întrucât Statul s-a consolidat din secolul al XVIII-lea înainte, putem să afirmăm, împreună cu Olivier Clément (în articolul din „Le Monde des Débats“, aprilie 1994) că „problema majoră a Europei orientale este, la ora actuală, relația ei cu modernitatea“. Modernizarea rapidă a structurilor statale din secolul trecut și modernizarea haotică și trepidantă a structurilor economice de către regimurile comuniste au rupt legătura dintre cetățean și putere, iar în anii recenți dintre cetățean și colectivitate. „Individualismul negativ“ care bântuie în țările fost comuniste exprimă limita unui proces de nefirească construcție a vieții politice. Am putea conchide că, în timp ce în Occident gândirea și acțiunea politică au evoluat într-un dialog continuu, în țările din Est acțiunea politică nu s-a întemeiat pe o gândire politică sistematică și pe asentimentul cetățenilor. Europa nu se împarte geografic, ci după cum și-a construit existența politică: de o parte **o societate permisivă,** care îngăduie cetățeanului inițiative și-i impune răspundere; de

cealaltă parte, **o societate a constrângerii** care cere cetățeanului să participe la „fericirea patriei", a „poporului", a „țării" și-i impune ascultare.

Tensiunea dintre aspirația personală și exigențele colective este mult mai mare acolo unde tradiția de gândire este mai plină de nuanțe și de profunzime, în culturile influențate de Biserica ortodoxă. Pe cât este de greșit să folosim termeni religioși pentru realitățile politice, vorbind despre state ortodoxe cu o politică ortodoxă (și aceasta după decenii lungi de ateism!), pe atâta este de nefiresc să ignorăm elementul religios în construcția politică.

În acest punct, trebuie aduse în discuție clișeele și stereotipurile care amestecă datele pentru a propune formule frapante. Ne referim la un colocviu despre stereotipuri care a avut loc la Amsterdam, în mai 1994 și la un seminar al Institutului nostru, organizat în cadrul Universității Mării Negre, în iulie 1994.

Colocviu de la Amsterdam a adus în discuție „Imagini și stereotipuri naționale ca factori de schimbare politică în Europa Centrală și de Răsărit". Analizele au abordat imaginea pe care câte un popor și-a făcut-o despre vecinii săi sau imagini globale despre Europa Centrală și Răsăriteană, apărute în literatură, artă sau presă. Atenția s-a concentrat asupra Iugoslaviei, deoarece în acest loc și-au făcut apariția stereotipurile ucigașe. Pe un plan mai general, profesorul George Schöpflin de la Londra a subliniat faptul că puterea comunistă și-a propus, oriunde a fost instalată, să creeze o comunitate „superioară", întemeiată pe egalitate și progres, având în centrul ei conceptul idealizat de „popor". Proiectul politic a avut drept model Uniunea Sovietică, întruchipată în „genialul" ei conducător - Stalin. Gândirea care a susținut acest proiect a fost reducționistă, a eliminat partea de mister și de imponderabil din existența umană, iar cetățeanul a devenit tot mai dependent de Stat. În asemenea împrejurări, constată Schöpflin, nu este surprinzătoare apariția „ispitei etnicității". Hiperetatizarea a consolidat legăturile verticale și le-a eliminat pe cele orizontale, astfel că „baia caldă a emoțiilor de natură etnică" a apărut ca o soluție salvatoare împotriva atomizării societății.

Comunismul a separat viața publică de cea privată și a provocat apariția a două coduri diferite pentru cele două sfere de existență: orice formă de constituire a unei societăți civile, în care relația dintre sfera publică și cea privată este clar precizată și transparentă, a fost deliberat paralizată. Noile identități au fost un amalgam de mituri romantice, având în centrul lor un „mileniu trei" în roz bombon, cu elemente transmise de civilizația rurală: ele nu au mai avut consistență după ce forța de constrângere a slăbit, după1989. Oamenii, conchidem noi, au revenit la solidaritățile elementare, cele care aveau un caracter organic.

În Iugoslavia s-au adăugat elemente care au agravat conflictele interetnice până în punctul în care a fost declanșat războiul. Nerenka Tromp-Vrkic a subliniat faptul că ideea de „curățire etnică" susținută de sârbi și croați are un caracter utopic, asemenea celui propus de comuniști. Am putea merge mai departe pe acest fir și să constatăm că mai toate proiectele totalitare au în centrul lor căutarea unei „purități pierdute": în locul purității propuse de creștinism, lumea atee își dorește o purificare materială și își întemeiază programul politic pe conceptele vagi de „clasă" sau „rasă". Cercetătoarea de la Amsterdam conchidea că drama iugoslavă este multi-

dimensională, deoarece istoria, diferențele sociale și economice, ideologia joacă toate rolul lor: dar conflictul este în primul rând politic, deoarece este un conflict pentru putere. Într-o direcție asemănătoare a mers profesorul american Robert M. Hayden care a subliniat faptul că fiecare nou stat și-a proclamat caracterul „european" pentru a se separa mai net de ceilalți.

Stereotipurile facilitează comunicarea intelectuală, dar o pot bloca atunci când sunt prea simpliste și când stimulează vanitățile și agresivitatea. Este normal ca cercetarea umanistă să acorde atenție sporită modului în care se formează și sunt difuzate stereotipurile, mai ales prin școală și prin mass-media. În acest sens, împreună cu profesorul Daniel-Henri Pageaux și cu colegii tineri din Institutul sud-est european am discutat apariția imaginilor în literatură și istorie, în cadrul unei întâlniri la Mangalia. Imaginea celuilalt este legată de afirmarea propriei identități, așa cum stereotipul poate îndepărta nu numai o lume apropiată, ci și o responsabilitate. Este cazul modului în care apar termenii „bizantinism", „balcanizare" sau chiar „Europa ortodoxă", predispusă la misticism și fatalism, ca atare demnă să cadă pradă violenței și devastărilor. Utilizarea unei false desemnări procură celor care au capacitatea de a interveni o liniște sufletească pe care am mai avut prilejul să o întâlnim atunci când ni se spunea, cu ani în urmă, că avem soarta pe care o merităm. Pentru a nu permite gândirii mecanice să înghită gândirea clară, trebuie să cercetăm cu atenție ce imagine imprimă manualele de școală în mintea elevilor și cum se formează o serie de predispoziții sufletești sub influența stereotipurilor despre celălalt. Exemplele luate din manualele românești din secolul al XIX-lea și din vremea noastră au continuat discuția declanșată de un colocviu recent din Grecia, de la Delfi, unde specialiști din Europa răsăriteană și de sud-est au adus în discuție rolul manualelor școlare în formarea stereotipurilor naționale. O serie de contribuții pe această temă vor apare în „Revue des études sud-est européennes" nr. 1–2/1995.

Stereotipurile însușite de puterea politică și difuzate masiv în opinia publică, puțin avertizată asupra țelurilor urmărite de o putere care înfrumusețează tot timpul realitatea, pot provoca tensiuni și chiar conflicte. De aceea, cercetarea trebuie să se ducă la sursa stereotipurilor și să le analizeze soliditatea și funcțiunea. Astfel, pentru a se detașa mai repede de Moscova, țări din Europa Centrală pun în circulație imaginea unei zone cu caractere unitare capabile să favorizeze acțiunea comună și un destin comun. Intelectualii sprijină acest proiect care le promite mai multă libertate de exprimare și de comunicare. Se poate chiar vorbi despre un punct de vedere „Vișegrad" ce apare în contribuțiile profesorilor din Ungaria, Cehia, Slovacia și Polonia atunci când este discutată Europa Centrală: la colocviul de la Amsterdam, acest spirit a fost prezent și un profesor polonez a vorbit despre stereotipurile occidentale privind Europa Centrală fără să menționeze o singură dată România. L-am întrebat dacă are rezerve în privința țării noastre și mi-a răspuns că România este una dintre țările pe care le respectă cel mai mult, mai ales pentru că a permis generației sale să scape din încleștarea nazistă prin refugiul prin țara noastră. Dar atunci când și-a ținut comunicarea, el s-a gândit la grupul de la Vișegrad.

Decizia politică trece înaintea expunerii integrale științifice și autorul reduce din date și din acțiunea concretă pentru a instala în conștiințe existența unei zone care își afirmă individualitatea. Iar această individualitate este, la rândul ei, prezentată restrictiv, de vreme ce analiza nu pătrunde până în miezul dureros al lucrurilor, până în focarul pe care noua denumire ar trebui să-l vindece: o zonă are specificitatea ei nu numai datorită înfrângerilor și suferințelor, ci datorită înfăptuirilor și slăbiciunilor care trebuiesc recunoscute cu sinceritate. Profesorul Philip Longworth (autorul unei sugestive cărți despre Europa răsăriteană în care istoria este prezentată din secolul al XX-lea spre începuturi – **The Making of Eastern Europe,** Macmillan, 1992) recapitula într-un articol din „The Times Literary Supplement", septembrie 1989, elementele care individualizează Europa Centrală, o zonă considerată de unii critici „un regat al spiritului". Există, într-adevăr, o Europă Centrală în care libertatea individuală, credința în importanța ideilor și în puterea poeziei sunt omniprezente? Nu este mai concret să pornim de la fenomenele care apar cu pregnanță aici? se întreabă profesorul canadian. Patru factori au împiedicat Europa Central Orientală să pășească pe calea aleasă de Occident, afirmă Longworth: slăbiciunea instituțiilor, dominația juridică și politică a aristocrației asupra celorlalte clase sociale, înapoierea economică și iobăgia. Sigur că factorii propuși nu au avut o pondere egală și dominația aristocrației trebuie bine explicată, mai înainte de a arunca pe umerii nobililor răspunderea pentru erorile, mult mai mari, ale burgheziei. Dar profesorul are perfectă dreptate atunci când observă că „rădăcinile nereușitei economice se află în trecutul îndepărtat și ea s-a datorat, cel puțin în parte, unor stări de spirit pre-existente": printre acestea se află și disprețul față de activitatea politică fapt care îndepărtează valorile din viața publică și facilitează ascensiunea mediocrităților. „Noțiunile romantice care promovează ideea de Europa Centrală sunt plămădite de trecut și constituie, concomitent, o încercare de a scăpa de el", conchide autorul.

Stereotipurile separă o națiune de celelalte sau chiar o regiune de restul Europei: observăm că ele operează această separare nu datorită dorinței de a exorciza atributele negative, ci pentru a exalta vanități și a promova proiecte mult dorite. Investigarea mentalităților contemporane ne face să înțelegem că linia demarcației nu trece pe la frontierele estice ale grupului de la Vișegrad și nici de la hotarele țărilor baltice până la cele ale Croației, ci traversează fiecare societate în parte. Această linie care separă societatea libertăților și răspunderilor de societatea constrângerilor trece prin Serbia și prin Croația, prin Ungaria și prin România, prin Grecia și prin Turcia, așezând de o parte pe cei care acceptă fără rezerve produsele gândirii mecanice, iar de cealaltă parte pe cei care analizează critic moștenirea culturală și impulsionează gândirea clară. Stereotipurile înfloresc în mediile în care mediocritatea, o permanentă stare emotivă întreținută de barzi ratați și o lipsă gravă de educație politică favorizează autoritarismul („de ce nu vine cineva să facă ordine?"): în mod normal, stereotipurile oferă o primă orientare care trebuie verificată și consolidată cu luciditate.

În asemenea condiții, zonele europene pe care le acceptăm pentru a ne orienta politic și cultural în spațiul ce ne este în integritatea lui familiar (cel puțin așa se presupune) ne redau, în ansamblu, un efort de a instaura legea, de a asimila tot

timpul necunoscutul, de a transfigura natura umană până la „măsura bărbatului desăvârşit". Impulsurile date de Roma, Atena şi Ierusalim nu au fost mereu urmate şi Europa a cunoscut tot timpul divizări (aşa cum am încercat să arătăm în articolul din **Dilema,** 1994, 52). Dar analiza lucidă a divizărilor şi recaptarea marelui curent continental care a dat civilizaţiei europene o strălucire unică fac parte din efortul contemporan de a oferi Europei şansa unei renaşteri spre armonie.

Andrei Pippidi

Cunoaşterea sud-estului european ca ştiinţă: opera inedită a lui L.F. Marsili

Luigi Ferdinando Marsili (1658 – 1730) este un subiect ideal pentru o biografie. Faptul că nu s-a bucurat încă de ea se explică, poate, prin situaţia enormei sale opere, din care o parte considerabilă a rămas până acum în manuscris. Soldat, diplomat şi savant, Marsili este o figură reprezentativă a primei epoci a Luminilor. Atenţia pe care o merită i s-a arătat aproape numai de către istoricii italieni, adesea legaţi de oraşul său natal, Bologna. Autobiografia sa a fost editată de Emilio Lovarini în 1930, cu ocazia bicentenarului morţii. Imediat după aceea, Al. Marcu a semnalat **Date ce ne privesc în autobiografia contelui Marsili,** rapidă însăilare omagială pentru masivul volum din 1931, **Închinare lui Nicolae Iorga.** Cercetări asemănătoare, ca acelea ale Mariei Emilia Amaldi, **La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili** se pot alătura contribuţiilor mai substanţiale ale lui Andrei Veress, **Il conte Luigi Ferdinando Marsili e gli Ungheresi** sau **Il conte Marsili in Ungheria.** Din acelaşi mănunchi de studii fac parte lucrările lui Carlo Tagliavini, editorul unor materiale importante din arhiva Marsili, ca lexicul latin-român-maghiar sau fragmentul din glosar italo-român atribuit stolnicului Cantacuzino. Relaţiile dintre Marsili şi Constantin Cantacuzino au fost dezvăluite de N. Iorga în 1899, când a publicat corespondenţa lor din 1694, descoperire care a confirmat paternitatea stolnicului asupra **Istoriei Ţării Rumâneşti.**

Documentele marsiliane cuprind însă referiri mult mai numeroase la istoria sau geografia spaţiului românesc. După investigaţia întreprinsă de Ana Toşa Turdeanu, **Opera cartografică a lui Marsili şi importanţa ei pentru ţara noastră**, care n-a utilizat decât hărţi editate, ar fi de urmărit toate schiţele care reprezintă rezultatul observaţiilor învăţatului italian la faţa locului. În calitate de inginer militar, contele a însoţit trupele habsburgice în Serbia, Backa şi Banat, luând parte la asediul Timişoara din 1696 şi proiectând căi de comunicaţie între Dunăre şi Tisa. O bună cunoaştere a terenului i-a permis să participe la lucrările de stabilire a noii graniţe între Imperiul otoman şi cel habsburgic, fiind desemnat în 1699 ca asistent al delegaţiei care l-a reprezentat pe Leopold I la Karlowitz, iar după semnarea păcii ca plenipotenţiar imperial însărcinat cu delimitarea hotarului. Din această perioadă, 1699 – 1701, datează cele cinci manuscrise pe care le-a editat Raffaella Gherardi în 1986 în două volume intitulate **Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a Sua Maesta Cesarea.**

Trebuie adăugat că, în afară de considerațiile strategice sau constatările topografice, în limbile italiană și latină, care se găsesc în dosarele alcătuite cu minuțioasă grijă de ofițer de stat-major, cineva poate descoperi acolo nenumărate însemnări cu caracter filologic sau epigrafic, precum și observații ale unui naturalist interesat de flora și fauna regiunii. Într-adevăr, în opera sa publicată în timpul vieții, există aceeași formidabilă varietate de preocupări. **Danubius Pannonico-Mysicus,** cu cele șase volume in-folio ale sale, bogat ilustrate, apărute la Haga în 1726, este o monografie științifică a fluviului, conținând informații geografice, astronomice, hidrografice, fizice și istorice. O disertație despre ciuperci (**De generatione fungorum,** 1714) sau **Histoire phisique de la mer,** îndrăzneață lucrare de oceanografie, căreia i-a consacrat câțiva ani după ce cariera sa militară a fost curmată în 1703 de o brutală nedreptate, dovedesc același spirit enciclopedic. Competența sa în științele antichității a fost semnalată de Dinu Adameșteanu, **Il primo archeologo della Romania** (1942) și de mine însumi, **Vechi epigrafiști și anticari în țările române** (1969), fără a fi văzut decât puține din belșugul de inscripții transcrise și desenate de Marsili. Un întreg volum (ms. 101), intitulat **Antiquitates Romanae circa Danubium,** conține texte epigrafice latine culese din Banat. Cât despre interesul său pentru limbile vorbite de localnicii regiunii în care-și făcea releveele topografice, găsim uneori notate numele plantelor și arborilor „care cresc pe malurile și în mlaștinile Dunării" (exemple: **rogoz, rachit, topola,** ms. 8, f. 188)

În afară de autografele marsiliene de la Bologna, mai sunt două categorii de texte care aduc date prețioase cu privire la viața și activitatea învățatului. Există în mai toate marile biblioteci europene scrisori ale lui Marsili, mărturii ale dialogului purtat de el cu alți membri ai comunității intelectuale internaționale care se numea pe atunci „La République des Lettres". Astfel, în cursul anilor, am avut prilejul de a cunoaște corespondența cu medicul Pieter de la Court van der Voost, colaborator al marelui Boerhaave, la Biblioteca Universității din Amsterdam, și la Biblioteca Națională din Paris originalul scrisorii despre Podul lui Traian de la Drobeta pe care Aurel Decei, care a publicat-o după o ciornă fără numele destinatarului, a crezut-o adresată lui Andrea Morelli, dar care-i fusese trimisă lui Bernard de Montfaucon, al cărui nume figurează chiar în titlul ediției din 1715 și pe care am regăsit-o între hârtiile savantului francez.

Pe de altă parte, în fondul de manuscrise de la Bologna, catalogat de Ludovico Frati și clasat în 146 de volume, se află scrisorile celor cu care Marsili a avut relații îndelungate sau întâmplătoare, de la contele Kinsky, președintele Consiliului de Război din Viena, până la cutare funcționar otoman sau căpetenie de haiduci sârbi.

Acestei categorii de texte îi aparțin lista domnilor Țării Românești și ai Moldovei, oferită de Constantin Cantacuzino (ms. 8) și o **Istorie a despoților Serbiei,** în limba sârbă (ms. 103), care, după toate probabilitățile, provine din arhiva lui Gheorghe Branković, confiscată în 1689.

Primul catalog al colecției de manuscrise a lui Marsili a fost alcătuit de orientalistul Michael Talman, viitor rezident imperial la Constantinopol, și tipărit la Viena în 1702. Al doilea, datorat abatelui Giuseppe Simone Assemani, va fi redactat, două decenii mai târziu, ca urmare a donației bibliotecii către Institutul de Științe întemeiat de Marsili la Bologna.

În **Elenchus librorum orientalium manuscriptorum,** Talman a înregistrat 19 manuscrise grecești (între care texte de Plutarh, Flavius Josephus, Philon din Alexandria, Psellos etc.), 81 de manuscrise arabe (geografie, astronomie, medicină, drept și gramatică), 30 de manuscrise persane (poezie, gramatică, scrieri morale) și 11 manuscrise turcești (majoritatea istorice și geografice). Deoarece singura ediție a acestui inventar e foarte rară, e bine să se știe ce elemente de informație despre țările române au fost scormonite de nemărginita curiozitate a lui Marsili care, cum vom vedea, abordând integral problematica Sud-Estului european, a contribuit la închegarea științei moderne consacrate acestui complex de viață istorică.

Dintre manuscrisele grecești, unul de numai 24 de file, provenit din cancelaria patriarhiei de la Constantinopol, cu indicații referitoare la organizarea ecleziastică, menționează formulele corecte, din punct de vedere protocolar, de adresare către domnul Moldovei și către acela al Țării Românești, al „Vlahiei". Alt manuscris grecesc, pe pergament, 235 f. in folio, este un evangheliar care a aparținut lui Antim Ivireanul. Prezența sa în colecția lui Marsili poate fi explicată printr-un dar din partea înaltului prelat. În autobiografia sa, Marsili amintește de faptul că, în 1691, la București, Brâncoveanu a dat în cinstea sa „un ospăț măreț la care au luat parte mai mulți arhiepiscopi de rit ortodox". E posibil chiar să avem de-a face cu un codice bizantin.

Inventarul manuscriselor turcești cuprinde „Diadema istoriilor" (**Tadj-üt-Tevarih**) de Saadeddin pentru anii Hegirei 615 - 926, deci de la 1218 la 1520, și scrierea **Fezleke i tarih,** „Istoria sinoptică", a lui Kiatib Celebi, despre perioada dintre anii Hegirei 1000 și 1065, ceea ce înseamnă 1592 - 1655. În primul text, după cum știu osmaniștii, există capitole despre expediția lui Firuz beg de Vidin în Țara Românească, campania sultanului (Mehmed I) și cucerirea cetății Giurgiu, năvălirea „necredincioșilor valahi" la Silistra, cucerirea Semendrie, moartea lui Mezid beg în Țara Românească, victoriile otomane de la Trapezunt, din Țara Românească (1462),Mitylene, Mangop, Moldova (1476), înfrângerea din 1482 din Țara Românească, cucerirea Chiliei și Cetății Albe, represaliile împotriva Moldovei din 1486. Cronica lui Kiatib Celebi descrie amănunțit operațiile militare din nordul Dunării, în vremea lui Mihai Viteazul, și se încheie cu o expunere a situației din Moldova și Țara Românească la sfârșitul domniilor lui Vasile Lupu și Matei Basarab. Într-un miscelaneu, alături de o relatare a războiului turco-polon din 1672 și a asediului Vienei din 1683, Marsili însuși a introdus versiunea italiană a tratatului din 1699, pe care avea intenția de a o tipări împreună cu originalul turcesc. În sfârșit, el mai avea în posesia sa operele cartografice ale lui Seid Nuh (214 hărți ale litoralului Mării Negre și Mediteranei) și Piri Reis (120 de hărți din 1570, formând un atlas mediteranean).

Bibliotecă, manuscrise rare, cabinet de antichități - acestea sunt atributele caracteristice ale savantului Renașterii, într-o tipologie pe care epoca barocă a respectat-o. Luigi Ferdinando se comportă în Banat ca Dimitrie Cantemir în Caucaz, este primit de Newton la Royal Society, întreține o bogată corespondență științifică așa cum o făceau contemporanii săi Peiresc sau Thomas Smith, colecționează cărți valoroase ca ducele August de Braunschweig-Wolfenbüttel. Extrema diversitate a preocupărilor sale e refractară clasificărilor riguroase. Dar, prin analogie cu

personalitățile evocate, cu care are afinități evidente, Marsili nu e greu de identificat. Hugh Kearney, distingând trei tradiții paralele în istoria Revoluției Științifice, anume cea organică, cea magică și cea mecanicistă, substituie interpretării marxiste, cu dihotomia ei simplificatoare între progresiști și reacționari, o modalitate mai adecvată de a recunoaște ce a fost specific intelectualilor sau curentelor cărora le aparțin. Relațiile lui Marsili cu embriologul Marcello Malpighi (1628 - 1694) sugerează integrarea celui dintâi în tradiția aristotelică, organică, pe care al doilea a reprezentat-o ca profesor la Universitatea din Bologna, în vreme ce Cantemir, de pildă, fiindcă a fost influențat, prin Van Helmont, de gândirea alchimică, neo-platonică, este mai aproape de Newton decât de stolnicul Cantacuzino, care-l numește pe Dumnezeu „il primo Motore", ca un elev al aristotelicienilor de la Padova ce era.

În formarea concepției științifice a lui Marsili au avut o importanță hotărâtoare experiența sa directă, care l-a familiarizat cu zona balcano-dunăreană, și convingerea sa că acumularea de cunoștințe despre această regiune putea oferi oamenilor de stat care conduceau Imperiul habsburgic temeiuri de orientare a politicii lor. Sud-Estul (inclusiv Ungaria) ocupă vreo 20 de ani din biografia lui Marsili: în 1679 - 1680 este la Constantinopol, în suita bailului venețian; în 1682 - 1683 ia parte la luptele împotriva turcilor pe frontul din Ungaria, apoi rănit și prins, rămâne în captivitate aproape un an, până în 1684; în 1686 - 1690 însoțește trupele imperiale în înaintarea lor de la Buda până la Belgrad; traversează de trei ori Țara Românească în 1691 - 1692, fiind însărcinat cu o misiune de observație, asumându-și identitatea falsă de curier al ambasadorului Angliei la Poartă; în perioada dinaintea păcii de la Karlowitz, precum și în cei doi ani următori, a fost, cu întreruperi, în Transilvania, Banat și Srem.

Cu un zel de neînchipuit, acest ofițer model scrie zilnic scrisori pașalelor, generalilor, diplomaților, sau le traduce și le adnotează meticulos, chiar când, cu un cojoc rustic pe el, tremură într-un bordei înzăpezit pe malul Dunării. Șapte dintre textele editate de Raffaella Gherardi sunt rapoarte expediate, între 9 octombrie 1700 și 14 martie 1701, de la Lugoj, Marga și Bistra. Uimitor este că cineva a putut crede că Leopold, la Viena, ar avea răbdare să citească toate detaliile, notate cu precizie, despre aprovizionarea garnizoanelor, prețul lemnelor, epidemia locală de ciumă, numirea unui franciscan ca paroh al catolicilor bulgari din Carașova și Slatina sau dărâmarea forturilor de pe malul stâng al Mureșului. Principalul interes al acestor documente este că stabilesc traseul frontierei între Banat și Transilvania, indicând exact fiecare punct topometric de la Deva la Cemeți, cu numele românești ale munților, dealurilor și pădurilor. Banatul și, până la linia Slankamen-Raca, Sremul au rămas sub ocupație otomană, ca zonă de protecție a Belgradului. Rolul colonelului conte Marsili și al comisiei sale itinerante în asigurarea confiniului sudic al Imperiului a fost relevat recent de un specialist al istoriei militare, Jean Nouzille, pe baza arhivelor de la Viena și Zagreb. Marsili era de altfel un expert în privința organizării armatei turcești. Cartea sa, **Lo stato militare dell'Imperio ottomano,** scrisă din 1681, va fi editată postum (1732), cu un subtitlu în care apare ideea de „creștere și decădere", ceea ce i-a sugerat lui Marcel Romanescu ipoteza că atât Cantemir cât și Montesquieu s-ar fi inspirat din această sursă comună.

Din câte știm astăzi, Marsili a redactat mai multe consultații cu caracter militar și politic adresate curții de la Viena. De pildă, raportul său către împăratul Leopold, datat 28 iunie 1684, de la Veress în 1931, constată: **„Li Moldavi, i Transilvani, i Valacchi difficilmente si uniscono a soffrire in pari grado de' Turchi i patimenti, oltre l'esserli sempre quell'antipatia corrente fra un schiavo ed un padrone"**. Mai mult decât observațiile despre armamentul întrebuințat și despre calitatea cailor din regiune, o afirmație ca cea de mai sus, revelatoare pentru condițiile dominației otomane, ne convinge că italianul cunoștea perfect oastea cu care soldații săi aveau de luptat.

Adevărata dovadă a informației excelente pe care Marsili o deținea asupra Sud-Estului european vine abia acum. E vorba de manuscrisul nr. 108, o lucrare inedită, purtând titlul **Descrittione naturale, civile et militare delle Misie, Dacie ed Illirico,** împărțită în 14 „cărți", cu genealogii și hărți, despre care autorul precizează că trebuie pusă în legătură cu altă scriere a sa, **Geografia della Monarchia Ungara.** Se mai face aluzie la încă trei opere ale autorului, **Trattato delle Antiquita, Trattato de' Minerali** și **Trattato della difesa delle conquiste in Ungaria.** Pentru datarea manuscrisului 108 sunt de reținut referirile la o scrisoare către contele Kinsky din aprilie 1696 și la **„mio trattato del Danubio"** - care va fi gata, într-o primă formă, în 1698 -, precum și precizarea că, în același an în care scria, autorul avusese o întrevedere cu generalul rus Boris Petrovici Șeremetiev II (1658 – 1714), a cărui misiune diplomatică a avut loc în 1698, înainte de vizita țarului Petru la Viena.

După o introducere intitulată **Della Dacia in generale, in tre parti divisa,** sunt prezentate succesiv **Dacia Mediterranea, o sia Transilvania, Vallachia, prima parte della Dacia Transalpina** și **Moldavia, seconda parte della Dacia Transalpina.** Limitele Daciei, ca teritoriu istoric, sunt fixate la nord pe linia Carpaților Păduroși, la est pe cursul Prutului, de la Sniatyn la Reni, la vest pe Tisa, până la vărsarea ei în Dunăre, și la sud de-a lungul fluviului. Este inclusă în acest spațiu Dacia Ripense, atât la nord de Mureș, între Tisa și munții Apuseni, cât și la sud de Mureș, între Tisa și extremitatea apuseană a Carpaților Meridionali. Fiecare capitol enumeră principalele orașe, râurile, trecătorile, semnalează bogățiile naturale, caracterul etnic al populației, confesiunile religioase și unele evenimente ale istoriei locale.

Informațiile despre români - nu toate corecte, de pildă etimologia după care „wlasi" ar însemna pletoși, „persone capillate" - trebuie completate cu cele scrise de Marsili în 1700 despre vlahii din Croația, cca 8000 de familii din regiunea cuprinsă între râurile Kulpa, Una și Sava, de a căror strămutare se va ocupa personal și cu stăruință. Martorul recunoaște că originea lor se leagă de coloniile romane din antichitate, amintite chiar în numele unuia dintre principate: **„Zarra Romagnesca, che significa Provincia Romana".** Marsili, care era și filolog, preocupat de limba română, introduce pe alocuri cuvinte auzite aproximativ, deși înțelese exact: **munte, chimb** (câmp), **balda** (baltă). Atitudinea autorului față de locuitorii acestor meleaguri, de a căror fertilitate și frumusețe a fost impresionat, se schimbă când trece din Transilvania în Țara Românească, **un tal paese, allora se non totalmente in atto delitioso, almeno ben disposto alle delitie.** Entuziasmul cu care-și amintește de gustul păstrăvilor, nicăieri mai buni decât aici, sau al mierii aduse din Mehedinți la masa lui Brâncoveanu îl conduce la o descriere a peisajului de-a dreptul lirică: între Milcov și Ialomița,

numai dealuri blânde și pajiști smălțate de flori, **„biondeggiano esquisitissime le uve, saporite le frutta, d'ogni perfettione i grani, crescono i pascoli pretiosi... volano con bella varieta gli uccelli e guizzano ne' fiumi con utile moltitudine i pesci"**. Pentru istoria Țării Românești, Marsili a folosit datele comunicate de Cantacuzino: Radu Negru, coborât în 1290 din Hațeg și ctitor al Câmpulungului și Argeșului, Mircea, vestitul învingător al lui Baiazid care a construit pe malul Oltului mănăstirea Cozia (**„Cosim"**), Neagoe Basarab, Mihai Viteazul și Radu Șerban sunt numele reținute pentru a ilustra o relatare a cărei concluzie este că românii se împotrivesc strașnic oricărei tiranii, a turcilor mai cu seamă. Totuși, nici un cuvânt din această expunere nu e original, ci provine din scrisoarea stolnicului. Împăratul e sfătuit să ocupe Țara Românească, trimițându-și trupele de-a lungul Dunării, așa cum se prevede cucerirea Moldovei de către poloni, dacă vor coborî pe valea Prutului, pe acel drum - adăugăm - pe care-l urmaseră expedițiile lui Sobieski și la capătul căruia aceeași înfrângere aștepta oastea țarului. Iarăși înviase scenariul împărțirii țărilor române între Ungaria și Polonia, după vechiul model al acordului de la Lublau, în calea acestui proiect stând numai Brâncoveanu, ale cărui dificultăți cu Poarta vor fi anunțate de Marsili cu satisfacție într-un raport din 1700.

Despre Moldova, autorul pare să fi știut ceva mai mult decât aflase de la Cantacuzino, fiindcă, pe lângă o succintă expunere istorică, se găsesc aici referiri la unitatea românilor (**„il popolo, come frattello d'origine del wallaco, ha costumi, lingua e religione medesima"**) și la boierii care învață latinește în Polonia. Unul din ei este hatmanul (**„Atman"**), care comandă armata, informație strecurată și în **Dello stato militare antico e moderno dello Imperio ottomano,** manuscris la care Marsili se referă câteodată. Problema listei domnilor Moldovei pe care Marsili a primit-o în 1694 rămâne deschisă. Cantacuzino avea în 1691 un „bello manoscritto", identificat prin conținut mai degrabă decât după titlu: **„dell' origine et istoria della Moldavia"**. Este probabil o copie a cronicilor lui Ureche și Miron Costin, transcrise în continuare. Radu Mihnea nu e numit „cel Mare" decât de Costin, care a avut legături epistolare cu stolnicul, și lista îl menționează pe **„Radu detto Grande"**. Omiterea unor domni (Roman II, Ștefan Tomșa II, Iliaș Alexandru) ar putea fi accidentală, din eroare de copist sau lapsus. Porecla de „Burduja" pentru Gheorghe Ștefan este un detaliu interesant care-l indică pe un moldovean ca autor al listei, însă cel care a adăugat după numele lui Constantin Cantemir **„detto barbaro"** a fost desigur Cantacuzino.

Urmează nu mai puțin de 60 de pagini despre Crimeea (**Stato de' Tartari Europei**). Aici învățatul italian manifestă o neașteptată erudiție: partea istorică e împrumutată, cu anii Hegirei cu tot, de la Hafiz, Mehmed „Taxindi" (Taskendi) și Omer „Arepsai Ensari". Descrierea vieții tătarilor din Bugeac pare a fi propria sa contribuție, având în vedere experiența captivității. O investigație minuțioasă a gurilor Donului și Niprului îi dă prilejul de a descrie arsenalul de la Azov și de a desena chiar, pe baza informațiilor primite de la Șeremetiev, o hartă. În manuscris e adăugată o scrisoare către Kinsky, din care N. Iorga a publicat extrase (după o altă copie, ms. 57). Memoriul nefiind datat, însă oricum scris după 1698, istoricul s-a crezut îndreptățit să precizeze: „desigur pe timpul când domnea în Moldova Dimitrie Cantemir, calificat de **il presente principe,** deci 1710 - 1711". Pasajul respectiv se referă la Constantin

Cantemir, **padre del presente principe,** ceea ce s-ar potrivi cu prima domnie a lui Antioh Cantemir, care se încheie în 1700, septembrie. Contele Franz Ulrich Kinsky murise din februarie 1699. Probabil, excursul despre Crimeea a fost introdus în momentul copierii manuscrisului, care a fost deci oferit lui Leopold după pacea de la Karlowitz. Copia, pe alocuri defectuoasă și lacunară, de la Bologna, microfilmată pentru Arhivele Statului din București, ar trebui confruntată, în lipsa unui autograf al autorului, cu exemplarul trimis la Viena. Spunând: **„mi disse il Reis Effendi, Gran Cancelliere della Porta, chiamato Abubekir"**, Marsili se referă la Agem Abubekr, care a deținut această funcție între 1690 și 1695, perioadă în care el a vizitat din nou Constantinopolul.

Ultima parte a textului, „cărțile" 6, 7 și 8, nu reprezintă adevăratul final, fiindcă în titlu erau anunțate 14 „cărți". După descrierea Daciilor și Moesiilor, ar fi urmat Illyricum, adică vestul Peninsulei Balcanice, inclusiv Dalmația. Hotarele Serbiei, cu care autorul identifică Moesia Superior, sunt, la nord, Dunărea între confluența Savei și cea a Timocului, iar la vest cursul râului Lim, pe când linia despărțitoare de Bulgaria (Moesia Inferior) este stabilită pe valea Moravei. Genealogia kralilor și cnezilor sârbi, împreună cu lista numeroaselor lor ctitorii, formează o secțiune a textului destul de asemănătoare cu conținutul cronicii latine zise „a lui Branković", ceea ce ar sugera ipoteza că Marsili a avut la dispoziție arhiva „despotului", după arestarea acestuia la Cladova în 1689. Unui letopiseț sârbesc i se datorează forma în care este relatată bătălia de la Rovine: **„Mirgera Waivoda della Wallachia battè il sultano Baiazet presso la citta de Ruvina, colla morte però di tre Buiari, che furono Marco Kralovic, Costantino e Drakos"**. Paginile următoare conturează organizarea ecleziastică sârbească, adaugă observații etnografice, precizează cu competența unui militar de carieră avantajele strategice ale fiecărei fortărețe în parte, după recuperarea de către turci a Belgradului (1690).

Pentru Bulgaria, care se întinde spre sud până la Balcani, care o despart de Tracia, Marsili distinge trei regiuni geografice: una de coastă, împărțită în două – Delioman și **„Dobra"** –, alta muntoasă și malul Dunării de la Vidin la Silistra. Populația musulmană de sat are în Dobrogea o desditate mai mare decât oriunde în restul Peninsulei. Informația istorică e destul de săracă: în afară de originea primilor bulgari, de la Volga, restul se reduce la mențiuni răzlețe de căutat la cronicarul ragazan Luccari sau câteva alte surse. Ca observații directe sunt de reținut descrierea Deltei Dunării, cu canalele ei mlăștinoase, în care se ascund bărcile cazacilor, și lămuririle cu privire la drumuri și cetăți.

În sfârșit, cunoașterea regiunii dintre Adrianopol și Constantinopol îi furnizează lui Marsili materie pentru o amplă descriere a populației comerciale, de o remarcabilă varietate etnică, de la evrei, armeni și urmași ai coloniilor maritime genoveze, până la noii veniți, francezi, olandezi, englezi. Apreciază posibilitatea unei insurecții a grecilor și bulgarilor care ar înlesni victoria unei viitoare expediții antiotomane și deplânge pierderea uneia asemenea ocazii în 1689 – 1690, câtă vreme trupele imperiale ocupau Nișul.

Chiar fără concluzia finală, se înțelege că acest lung memoriu (368 p.) era destinat argumentării unei ofensive a forțelor habsburgice, deși, în primii ani după

Karlowitz, proiectul nu mai avea aceeaşi activitate ca înainte de încheierea păcii. De aici şi sentimentul autorului că reflecţiile şi recomandările sale vin, poate, prea târziu, ceea ce-l face să vorbească de **„queste annotationi utili, come spero, ai posteri"** - cu o nebănuită îndreptăţire.*

Într-adevăr, va trebui să ajungem la începutul secolului al XIX-lea, până la admirabila, exhaustiva, operă a lui Pouqueville sau Leake pentru a regăsi o înţelegere atât de cuprinzătoare a spaţiului sud-est european încât să se compare cu aceea pe care a dovedit-o Luigi Ferdinando Marsili. Lucrarea din care am spicuit astăzi nu mai poate rămâne inedită. Ea pledează pentru locul ce i se cuvine autorului ei între înaintaşii ştiinţei pe care acum, când este mai necesară decât oricând, ne străduim să o cultivăm. De aceea, dintre multele faţete pe care personalitatea lui Marsili le arată alternativ cercetătorului, n-am ales aventurierul cosmopolit, ale cărui peripeţii sunt demne de contemporani ca Bonneval-paşa sau marchizul de Langallery, ci cărturarul doct, atras de o curiozitate veşnic instabilă în toate direcţiile în care descoperirea, ca un drog, amorţeşte suferinţele de orgoliu şi amăgeşte cu o voluptate solitară.

*** Cînd făceam ultima corectură a acestui text, prezentat drept comunicare la ISSEE în ianuarie 1993, am putut citi cartea lui John Stoye, *Marsigli's Europe 1680 – 1730*, Yale University Press, 1994, care va deveni probabil biografia standard.**

Laurenţiu Vlad

România la Expoziţia universală de la Paris din 1867. Imaginea identităţii naţionale – Propagandă şi receptare

O istorie a participării româneşti la Expoziţiile universale nu a fost scrisă încă. Există doar câteva studii speciale, care se referă la anumite aspecte (diplomatice, economice) ale acestei probleme; este vorba de cele semnate de Ilie Corfus[1] şi Victor Slăvescu[2].

Textul de faţă, care face parte dintr-un proiect mai vast, va avea în vedere un studiu de caz. Anume prezenţa României (Principatele Române după denumirea oficială, deşi în epocă se utiliza frecvent termenul „România") la Expoziţia universală de la Paris, din 1867. Demersul nostru se va împărţi în patru părţi distincte.

Întâi, ni se pare necesar să oferim câteva date generale despre Expoziţiile universale pentru a înţelege în jurul căror raţiuni se structurează un asemenea spectacol. În fond, trebuie cunoscută scena, pentru ca decorurile ce vor pune în valoare partitura şi actorii să poată fi construite. Apoi, vom avea în vedere preparativele administrative ale acestei acţiuni; cum şi-au organizat Principatele participarea la concursul internaţional de pe Champs de Mars în 1867 (condiţii interne, legislaţie, oficiali). În al treilea rând, intenţionăm să prezentăm câteva din trăsăturile imaginii identităţii naţionale româneşti, aşa cum a fost ea construită cu acest prilej. În final, în loc de concluzie, vom încerca să regăsim în ce măsură imaginea de care vorbeam a penetrat mediile receptoare.

1. Ce este o Expoziţie universală? Întâi de toate, o competiţie. „În secolul al XIX-lea Expoziţiile erau un fel de târguri unde fiecare expozant spera să obţină un profit direct: demonstraţie, vânzare, difuziune de procedee... Recompensele tindeau către publicitate comercială, astfel încât resortul fundamental al principiului expoziţional, anume obţinerea unui premiu, reprezenta un certificat de calitate şi o garanţie a vânzării (...). Expoziţia difuza diverse moduri de viaţă, reprezentări naţionale atrăgătoare, construcţii politice sau ideologice..."[3]

Este vorba deci de o competiţie cu o însemnată vocaţie universală, având ca o caracteristică permanentă, esenţială, principiul naţional. O expoziţie este însă şi o strategie de punere în valoare a unei realizări oarecare. Şi nu în ultimul rând, o expoziţie poate deveni un educator.

Istoria Expoziţiilor universale începe în 1851, la Londra. Dar toţi istoricii pornesc, atunci când vorbesc despre acest subiect, de la iniţiativa lui François de Neufchateau,

care în 1798 a organizat primul concurs public şi naţional de arte şi industrii[4]. Din 1798, expoziţiile naţionale au proliferat mai cu seamă în Franţa şi Anglia, dar şi în Prusia, Austria sau Italia. De fapt, la început nu era decât o competiţie între Anglia şi Franţa. Primele iniţiative care depăşesc cadrul unui stat aparţin acestor două ţări. (Anglia în 1851, 1862; Franţa în 1855 şi 1867). După 1862, Anglia îşi dă seama că susţinerea financiară a acestui tip de propagandă (pentru că trebuie spus Expoziţiile universale sunt şi o scenă unde se înfruntă diferite imagini de propagandă) este prea mare şi renunţă la competiţie, lăsând Franţei calitatea de organizator. Care Franţă, acceptă şi pierderile (în 1878, deficitul este de 28.704.765 FF/ 1.148.191 £/ 5.737.039 $ la cursul epocii[5]) în schimbul unui prestigiu internaţional crescut; mai ales după eşecurile politice ale celui de-al doilea imperiu.

Organizarea Expoziţiilor universale rămâne pentru puţin timp un apanaj al Europei. Curând, încă din 1853/4 (New York) şi mai ales după expoziţia centenară de la Filadelphia (1876) alte continente intră în joc. Astăzi, socotim printre organizatori oraşe ca Melbourne (1880); Montreal (1967); Osaka (1970).

Dacă am amintit de Expoziţia Centenarului Declaraţiei de Independenţă a Statelor Unite ale Americii trebuie să adăugăm că aproape fiecare concurs internaţional era legat de o dată memorabilă în istoria ţării organizatoare. De exemplu, la Paris, în 1889, s-a sărbătorit Centenarul Revoluţiei franceze, la Chicago, în 1893, patru sute de ani de la descoperirea Americii, la Paris în 1937, al treilea centenar de la publicarea **Discursului asupra metodei** al lui Déscartes etc. Circumstanţele festive nu erau neapărat numai de natură istorică; se putea sărbători tot atât de bine încheierea unei impresionante lucrări de rezonanţă naţională (tunelul Mont Cenis la Milano în 1906 sau deschiderea Canalului Panama la San Francisco în 1915).

Până în 1928, nu exista o reglementare internaţională a Expoziţiilor universale şi s-a considerat universală sau internaţională oricare s-a autodesemnat astfel. La 22 noiembrie 1928, a fost semnată o Convenţie internaţională care stabilea că o Expoziţie „este internaţională atunci când participă la ea mai mult de un stat" (art. I); şi „universală când face inventarul mijloacelor utilizate, a programelor realizate sau de realizat în viitor în mai multe ramuri de activitate"(art. II). Aceeaşi Convenţie a stabilit şi frecvenţa organizării Expoziţiilor universale: de către acelaşi stat, o dată la douăzeci de ani, de către state diferite o dată la zece ani (art. IV)[6]. Convenţia a suferit trei modificări de-a lungul timpului (1948, 1966, 1972) care însă n-au schimbat esenţial textul din 1928.

Aşadar, Expoziţiile universale se dovedesc a fi expresia unei credinţe absolute de aproape două secole (sec. al XIX-lea şi al XX-lea) în ideea de progres. Dar se ştie că universalitatea progresului nu putea fi concepută în acest cadru decât parcurgând efemerul: a se vedea clădirile distruse după încheierea Expoziţiei, memoria ei fragmentară, poate o uitare totală şi de ce nu, un gust amar de când aceste „fasturi ale progresului" cum le-a numit Brigitte Schroeder Gudehus şi Anne Rasmussen au devenit către sfârşitul secolului al XX-lea un fast suspect şi mercantil[7].

Prima participare românească la o Expoziţie universală datează din 1851, când Moldova trimite la Londra câteva produse pe care le expune sub pavilion otoman. Unsprezece ani mai târziu, după unirea Moldovei cu Valahia, noul stat, care rămânea

în continuare sub suzeranitatea Turciei, încearcă să obţină un pavilion separat de cel al vechiului stăpân. Opoziţia Turciei a determinat Comisia imperială britanică să refuze propunerile guvernului român. La rândul său, acesta din urmă îşi retrage cererea de participare în alte condiţii decât cele pe care le avusese în vedere. În 1867, Principatele Române au o iniţiativă asemănătoare, care este încoronată de această dată de succes.

Evenimentele amintite par să explice într-o oarecare măsură mizele prezenţei româneşti la Expoziţiile universale. Obţinerea unui pavilion naţional însemna o mare victorie pentru noul stat, care, după normele în vigoare la acea dată (1867), nu ar fi avut această posibilitate. În fapt, Principatele se dovedeau independente, ca un stat care avea o identitate recunoscută. Aşadar era vorba aici de o **miză politică.** După recunoaşterea internaţională a independenţei de stat (1878/1881) miza participării la Expoziţiile universale era mai degrabă de natură **culturală.** Practic însă, nu se poate vorbi de o separaţie efectivă. Pentru perioada 1851/1878 s-au tradus într-un limbaj politic două obsesii culturale. Pe de o parte, ideea cosmopolită a integrării unei naţiuni care avea vechi şi glorioase rădăcini latine (dar care era oprimată în acel moment având, aşadar, un statut nedemn raportat la trecutul său ilustru) în „concertul naţiunilor civilizate". Pe de altă parte, se încerca păstrarea specificităţii naţionale (găsită în acelaşi trecut) împotriva nebuniei imitative a cosmopolitismului.

Elementul comun al acestor idei, în fapt opuse, era reprezentat de o anume valorizare a unui trecut îndepărtat. Este poate un paradox, căci ideile cosmopolite care sunt genetic legate de gândirea universalistă iluministă, de exemplu, aveau o specificitate intrinsecă. S-a descoperit Europa în acelaşi timp cu istoria naţională. Latinitatea etnică şi lingvistică a poporului român, continuitatea latină puteau apărea cu orice ocazie. Cu atât mai mult la o Expoziţie universală; cataloagele sau notiţele care prezentau România fiind de fiecare dată sufocate de această frazeologie[8].

Expoziţia universală de la Paris, cea care interesează mai mult în cazul de faţă este inaugurată la 1 aprilie 1867 de către împăratul Napoleon al III-lea. Rămâne deschisă 217 zile (până la 3 noiembrie). Cei 52.200 de expozanţi au primit vizita a circa 11 - 15 milioane de curioşi. Organizatorii au obţinut un profit de 3.130.000 FF; 125.200 £; 626.000 $; la cursul epocii). Au fost acordate 19.776 de recompense, Franţa obţinând cca 51% din totalul lor[9].

2. În 1865 guvernul imperial francez invită România să participe la o mare Expoziţie internaţională care ar fi avut loc la Paris în 1867. Partea română acceptă invitaţia şi începe pregătirile. Se constituie o Comisie care va avea însărcinarea să organizeze pavilionul românesc[10], este numit un delegat pe lângă Comisia Imperială şi se disponibilizează un prim credit pentru acest proiect (200.000 lei/ 75.000 FF la cursul epocii).

Reprezentantul României la Comisia imperială este Alexandru Odobescu. El pleacă în misiune la Paris în octombrie 1865. Aici stabileşte primele contacte cu guvernul francez şi Comisarul Le Play, organizatorul Expoziţiei şi se informează asupra detaliilor viitoarei participări a României.

În decembrie 1865, Alexandru Odobescu redactează un memoriu în care raportează aceste detalii. Este vorba întâi, de problema suzeranului (Turcia). S-a stabilit în acest caz că România va dispune de un pavilion special pe care îl va împărţi cu Serbia, ambele fiind trecut în nomenclator ca „ţări dunărene". În continuare, memoriul prezintă amplasarea şi dimensiunile pavilionului în palat şi în parc[11]. Apoi, Alexandru Odobescu informează Ministerul de Interne, al Agriculturii şi Lucrărilor Publice, căruia se adresează memoriul că pentru construcţiile necesare cu această ocazie, a solicitat serviciile unui arhitect (Ambroise Baudry) care cunoştea foarte bine România[12]. La sfârşitul memoriului său, Odobescu face câteva propuneri privitoare la viitorul pavilion român. Susţine ideea că pentru ca România să fie cunoscută trebuie să intre într-un sistem european de comunicaţii. Direcţiile pe care le trasează sunt: **integrarea economică şi specificitatea artistică tradiţională**[13].

După lovitura de stat din 11/23 februarie 1866, care îl obliga pe domnitorul Cuza să renunţe la conducerea statului, evenimentele politice care au urmat (încoronarea prinţului Carol de Hohenzollern, adoptarea Constituţiei, alegerile legislative) precum şi o anumită reţinere economică, au amânat preparativele deja începute. Dar guvernul noului domnitor reia iniţiativa în august 1866. Se alocă 300.000 de lei (112.800 FF) din bugetul pe 1866 pentru primele cheltuieli ale Comisiei[14].

În acelaşi timp, Alexandru Odobescu este reconfirmat în funcţia de Comisar general al României pentru Expoziţia universală[15]. În septembrie 1866, responsabilii se ocupă deja de colectarea obiectelor şi produselor ce vor fi prezentate la Paris. Ministerul Agriculturii şi Comisia trimit numeroase instrucţiuni prefecţilor de judeţe. Aceste instrucţiuni sunt întărite printr-o ordonanţă princiară (20 sept./2 oct. 1866) care prevedea ca fiecare consiliu judeţean să constituie o „comisiune compusă ori din membri consiliului sau din persoane competente, cu însărcinare ca să adune specimene de producte de tot felul ale judeţului, conformându-se instrucţiunilor ce li se vor da de către comisarul expoziţiunei. Aceste operaţiuni se vor face cu cea mai mare grăbire, ast-fel ca colecţiunile de producte ce se vor face în fiecare judeţ, să fie expediate la Bucureşti până la 20 Octombrie viitor"[16].

Până la 20 oct./1 nov. cei care voiau să fie prezenţi în pavilionul românesc de la Paris trebuiau să trimită la Bucureşti o fişă care să conţină caracteristicile principale ale produselor lor. Această cerere a Comisiei era justificată de necesitatea întocmirii unui catalog care să-i prezinte sintetic publicului francez pe expozanţii români. Până la 15/27 decembrie produsele anunţate trebuiau să sosească la Bucureşti, pentru a putea fi trimise în timp util la Paris[17].

Dar, în ciuda acestui program foarte strict, în ciuda eforturilor făcute de către membri Comisiei, România a fost în întârziere, ceea ce a determinat ca ea să nu fie înscrisă în Catalogul general al Expoziţiei. Întârzierea are cel puţin două cauze. Şi anume, cursul evenimentelor politice din România care au amânat pentru câteva luni preparativele, şi o anume inerţie administrativă. A doua ţine de conservatorismul unei societăţi izolate care se găseşte pentru prima oară în faţa unui eveniment care nu face parte din cotidian. Comisia română a trimis în judeţe numeroase instrucţiuni care precizau condiţiile participării la Expoziţia universală. În aceste instrucţini se

găseau şi calificarea oficială a produselor şi termenele de predare şi finalităţile practice pentru toţi cei care ar participa la această manifestare, precum şi indicaţiile precise pentru obiectele care trebuiau să fie selecţionate. Unii prefecţi vor răspunde acestor instrucţiuni negativ, justificând fie că nu există în judeţele lor produsele cerute, fie că nu au produse demne de a fi prezentate la o asemenea Expoziţie, fie că nimeni nu vrea să participe la Expoziţie.

În 10/22 octombrie 1866, Alexandru Odobescu trimite o altă circulară pentru a explica încă o dată, necesitatea participării României la Expoziţie. Critică inerţia administrativă a prefecţilor, spunând că este de neconceput să nu se poată găsi în judeţele respective nici cereale, nici alcooluri, nici costume naţionale. Ca şi în memoriul din 1865 el susţine că imaginea ţării la Expoziţie nu trebuie să fie cea a unei bogăţii fabricate. Trebuie ca românii să aibă curajul să-şi recunoască slăbiciunile[18]. Deci cuvintele de ordine pentru Alexandru Odobescu, când vorbeşte despre **imaginea economică** a României, sunt „sinceritate" şi „pragmatism". Era normal, căci legile economice ignoră reticenţele sentimentale.

3. Imaginea identităţii naţionale propusă de România cu ocazia Expoziţiei universale de la Paris are două dimensiuni. Una **economică** şi alta a **specificităţii culturale.** Cea de a doua este net diferită de prima, mai cu seamă în ceea ce priveşte raţiunea intimă care a constituit-o. În plus, ceea ce era considerat slăbiciune în domeniul economic putea deveni, într-un alt sistem de justificări, un argument ideologic foarte viabil. De exemplu, stadiul înapoiat al uneltelor agricole atesta vechimea şi moştenirea latină a poporului român[19].

Pentru a regăsi expresia specificităţii culturale, aşa cum au conceput-o organizatorii pavilionului României, este suficient, după părerea noastră, să privim cu atenţie catalogul secţiunii româneşti. Nu vom avea în faţa ochilor individualităţi, ci numai „geniul poporului", strămoşii şi religia sa.

Să luăm ca exemplu prima secţiune (opere de artă), acolo unde individualitatea, aşadar, ar trebui să fie manifestă. Ea număra paisprezece expozanţi. Şapte dintre ei, expuneau creaţiile lor originale (sculpturi şi picturi), restul, nişte reproduceri de obiecte şi monumente religioase (în special) sau civile din România.

Este vorba de o „Charité" în stilul bizantin, de o copie redusă a portretelor fondatorilor bisericii din Curtea de Argeş, de o serie de desene care reprezentau biserica Trei ierarhi, de un proiect de altar şi de o machetă a bisericii episcopale din Curtea de Argeş, din lemn, redusă până la dimensiunile de 1/14 din original etc[20].

În apropiere de portretul fondatorilor de la Argeş se găsea un portret al domnitorului Carol I, suveranul României. Asocierea imaginilor celor doi fondatori (Neagoe Basarab, protector al Ortodoxiei şi Carol I întemeietor al dinastiei regale în România) legitimează întrucâtva ideea dinastică. Domnitorul Carol I este cel care girează o Românie fără corp politic recunoscut. Este de altfel aceeaşi senzaţie pe care o provoacă şi alăturarea busturilor colosale din sare gemă al Împăratului Napoleon al III-lea şi al lui Carol I[21].

În alte secţiuni sunt prezentate costume naţionale, instrumente muzicale, mobile şi ţesături tradiţionale[22]. Toate sunt produsele unei economii rurale, primitive care îi apropie pe cei care le poartă şi le utilizează de strămoşi. Cine sunt strămoşii?

Latinii, firește. Petre S. Aurelian era încredințat că numai trimițând colecțiile complete de costume naționale la Paris, va fi fost de ajuns pentru „a închide gura celor care nu sunt încă convinși despre originea noastră latină“[23]. Dacă se mai adaugă și colecțiile de antichități ale maiorului Papazoglu, Cezar Bolliac, G. Ghica, etc. demonstrația nu va mai avea putință de tăgadă[24].

România ca și celelalte țări participante de altfel, avea și un pavilion în parcul expozițional (Champs de Mars). Acest pavilion era un edificiu bizantin construit după planurile arhitectului francez Ambroise Baudry. Voia să dea o imagine „a stilului utilizat în construcția monumentelor religioase și civile din Principate". Avea trei turnuri, ca și biserica de la Curtea de Argeș, fundațiile trasate după un plan pătrat. Fețele laterale erau decorate cu auriu și albastru, modelul fiind tot cel al bisericii episcopale amintite. În locul loggiei erau trei arcade plasate pe fațada principală ridicate de șase trepte. Un portic care prezenta o decorație asemănătoare celei de pe fațada bisericii Stavropoleos din București preceda întreaga construcție[25].

Pentru a realiza pavilionul descris mai sus arhitectul francez a cerut sprijinul părții române, pentru că avea nevoie de planșe, de desene, de planuri reprezentând mai multe monumente ecleziastice românești. Există o corespondență întreagă între Alexandru Odobescu și Ioan Alecsandri, comisarul delegat al Comisiei române la Paris. Alexandru Odobescu îi trimite acestuia din urmă la cerere, fie fotografii ale bisericii din Curtea de Argeș[26], fie broșura lui L. Reissenberger care se ocupa de acest monument[27], fie desene ale bisericii Stevropoleos[28]. Amintind de broșura lui Reissenberger trebuie să adăugăm că ea era destinată să devină un fel de ghid pentru vizitatorii pavilionului. Urma să fie tradusă în franceză și engleză, dar proiectul s-a încheiat înainte de a mai apărea și versiunea engleză.

În concluzie, se poate spune că imaginea specificității naționale românești este, în linii mari, construită de-a lungul a două axe. Una este **ideea tradiției, artistice și spirituale ortodoxe,** iar cea de a doua este cea a **moștenirii romane,** care se exprimă, cum subliniază oamenii epocii prin moravurile și costumele țăranului român. **Notice sur la Roumanie** din 1867 redactată de P.S. Aurelian și Alexandru Odobescu, care era documentul oficial prin care România se prezenta la Expoziție, uzează frecvent de această temă insistând de mai multe ori asupra latinității poporului român (în fond un pașaport de prestigiu pentru Europa) („... enclavă în mijlocul popoarelor de rasă slavă (rușii, sârbii, bulgarii, polonezii), uraliană (maghiarii) și mongolă (turcii), românii au conservat totuși mai bine decât alte popoare latine, tipul strămoșilor lor: romanii; costumele, tradițiile, moravurile, limba, toate afirmă la ei această moștenire. De aceea, spre exemplu, în destule localități se regăsesc astăzi aceleași forme de plug și aceleași procedee de asolament care erau în uzaj încă pe vremea lui Virgiliu“[29].

Deci, **economie rurală, tradiție artistică și spirituală ortodoxă, latinitate și o idee dinastică embrionară**, acestea sunt caracteristicile imaginii de sine a României la Expoziția universală de la Paris din 1867, și toate acestea pentru ca ea să fie recunoscută ca o țară europeană.

4. Nu putem încheia fără a adăuga câteva cuvinte privitoare la reacțiile pe care această imagine le-a provocat. Dar trebuie menționat de la început că nu posedăm

o informare completă care să permită o concluzie definitivă la această problemă. Însă ni se pare benefic pentru economia eseului nostru să enunțăm măcar câteva ipoteze de lucru.

Întâi trebuie să facem o distincție. Putem clasifica aceste reacții în două categorii, cele care vizează pavilionul românesc într-un sens strict tehnic (liste de recompense, rapoarte ale Juriului internațional) pe de o parte, și pe de altă parte, cele care, analizând pavilionul încearcă și aprecieri de ansamblu, considerații generale privind România anului 1867.

Din prima categorie amintim fragmentele binevoitoare ale lui Charles de Linas sau Ferdinand de Lasteyrie adresate lui Alexandru Odobescu pentru organizarea secțiunii românești a galeriei „Histoire du travail"[30]. În plus, cei doi oameni de știință remarcă profesionalismul arheologului român care gireazā științific expoziția țării sale. Putem aminti în continuare, în același cadru, aprecierile Juriului internațional, materializate în rapoartele sale și de asemenea în recompensele acordate României (0,45% din total; 85 de recompense din totalul de 19.776 dintre care trei medalii de aur).

A doua categorie este mult mai bogată în informații. Pentru a simplifica vom prezenta două situații distincte. Întâi ar fi vorba despre clișeul „oriental" utilizat în epocă pentru a caracteriza poporul român. Directorul muzeului Louvre din acea vreme, dr. Kaempfen, scria despre pavilionul românesc: „... Roma, numai hazardul a făcut să privească România, care i-a împrumutat numele, dar nu și splendorile și subtilitățile. O expoziție sălbatică, blănuri grosolane, eșantioane împăiate ale faunei pădurilor și munților, haine bărbătești puțin brodate, lânuri de culori diverse (...) câteva rochii unde deja este prezent Orientul și cam atât..."[31].

Dar românii sunt în același timp „prin caracterul, aptitudinile, aspirațiile către artă, știință, legislație, moravurile vechii Europe ca o legătură între lumea noastră și națiunile pe jumătate sălbatice care ocupă imense teritorii din Turcia până în Persia"[32].

Dacă românii reprezintă punctul de contact între cele două civilizații, ale Orientului și ale Occidentului nu-i mai puțin adevărat pentru opinia publică franceză că țara acestora este una care se afirmă foarte repede și va dobândi în scurt timp statutul pe care-l merită alături de alte țări europene. Găsim asemenea fraze încurajatoare la François Ducuing[33], membru al Juriului internațional, la Théophile Bilbaut[34], cavaler al Ordinului Militar Regal al lui Hristos, din Portugalia, la publiciștii Leon Plée[35] și Henri Berthoud[36] etc.

Imaginea identității naționale românești propusă cu această ocazie de guvernul român este deci percepută parțial. Se ignoră practic dimensiunea spirituală, ortodoxă (în acest caz este remarcat numai aspectul artistic; restul este o interogație lăsată în seama istoricilor: de ce românii, latini prin origine, au ales ritul grec?[37])

Se poate spune, în final, că România era considerată în 1867, după Expoziția universală, pe de o parte o **țară sui-generis a lumii contemporane, având o moștenire veche, latină,** pe de altă parte, **fie un teritoriu oriental, sălbatic, barbar, fie o zonă de confluență a civilizațiilor orientale și occidentale.**

În acest cadru, vechiul clișeu „oriental" este consacrat odată în plus și pare să aibă o poziție privilegiată față de celălalt vechi clișeu, al „latinității".

Numai că latinitatea era deja istorie, și România trebuia să trăiască în prezent. Așa că nevoia de a fi în Occident a cântărit mai greu. Iată de ce la o altă Expoziție universală organizată la Paris, România nu mai era caracterizată strict prin latinitate, ci prin apartenența ei la civilizația occidentală a anului de grație 1889, era așadar cea mai occidentală țară din Balcani[38].

Note

1. Ilie Corfus, **Moldova la Expoziția de la Londra din 1851. Misiunea lui Mihail Kogălniceanu**, București, Ed. Fundației culturale Mihail Kogălniceanu, 1946.
2. Victor Slăvescu, **Participarea Moldovei la Expoziția universală din Londra în anul 1851. Rolul lui Mihail Kogălniceanu**, în „Arhiva Românească", VI, 1841; **România la Expoziția universală din 1862. Misiunea diplomatică a lui Vasile Alecsandri** în „Revista Fundațiilor Regale", București, nr. 4, 1943, p. 170 - 177; **Alexandru Odobescu și Expoziția din Paris 1867**, în idem, nr. 5, 1942, p. 396 - 405.
3. Schroeder Gudehus, Brigitte, Rasmussen, Anne, **Les Fastes du progres. Le catalogue des Expositions universelles**, Paris, Flammarion, 1992, p. 7.
4. Cf., Pascal Ory, **Les Expositions universelles de Paris**, Paris, Ramsay, 1982, p. 8
5. Schroeder Gudehus, Brigitte, Rasmussen, Anne, **op. cit.**, p. 96.
6. Ibidem, p. 240.
7. Ibidem, p. 7.
8. Ibidem, **Notice sur la Roumanie, principalement au point de vue de son économie rurale, industrielle et commerciale**, Paris, 1868, p. 198.
9. Schroeder-Gudehus, Brigitte, Rasmussen, Anne, **op. cit.**, p. 76; p. 81.
10. Comisia avea 15 membri: prințul Alexandru Moruzi, Nicolae Băleanu, C-tin Voinescu, S. Marcovici, Alexandru Odobescu, Baligot de Bayne, doctorul Davilla, colonelul Herț, pictorul Th. Aman, Al. Costinescu, Enric Vintelhalder, P.S. Aurelian, Ion Ionescu, C. Răureanu și Falquier.
11. 405 m^2 în palat (250 x 162); s-a cerut pentru pavilionul românesc în parc cca. 1100m^2.
12. Ambroise Baudry a făcut parte în 1850 dintr-o misiune arheologică în România alături de profesorul Gustave Boissiere. Această misiune fusese trimisă de istoricul Victor Duruy, viitor ministru al instrucțiunii publice între 1863/1869.
13. Victor Slăvescu, **Alexandru Odobescu și Expoziția...**, p. 404 - 405.
14. Suma a fost acordată pentru salarii, transporturi, tipărirea instrucțiunilor, a unui catalog etc. Suma totală care se estima a fi cheltuită cu această ocazie era 1.500.000 lei (564.000 FF), adică o cincime din venitul obținut din exportul de vite, sau o treime din cel de oi, sau o șesime din cel de porci (a se vedea **Notice sur la Roumanie**, p. 160). Trebuie precizat că cheltuielile reale n-au depășit estimările. (Detaliile în **România la Expoziția universală din 1867 la Paris. Memoriu asupra participării sale, în Alexandru Odobescu, Opere**, vol. II, București, Ed. Academiei, 1967, p. 319).
15. Jurnalul Consiliului de Miniștri, vineri, 12/24 august 1866, în **Commissiunea română pentru Exposițiunea universală din Paris, la 1867, Acte officiale**, București, 1866, nr. 3, p. 20 – 21.
16. decretul lui Carol I, 20 septembrie/2 octombrie 1866, în Ibidem, nr. 9, p. 30 – 31.
17. Chemare către producetorii din România, ibidem, nr. 11, p. 53.

18. A doua circulară privitoare la Exposițiunea Universale din Paris, ibidem, nr. 16, p. 61 – 76.
19. **Notice sur la Roumanie...**, p. 198.
20. Vezi **Catalogue** în **Notice sur la Roumanie...**, p. 205 - 208.
21. Ibidem, p. 286.
22. Ibidem, p. 339 - 344, p. 214 - 217, p. 231 - 244.
23. P.S. Aurelian, **România la Expozițiunea universală de la Paris din 1867**, în „Atheneul Român“, An I, nr. 10 - 11, 1867, urmare din nr. 6 - 7/1866 și 8 - 9/1867, p. 392.
24. Ibidem, p. 384.
25. vezi **Catalogue...**, p. 317 - 319.
26. Alexandru Odobescu, **Opere, vol. VIII** (corespondență), București, Ed. Academiei, 1979, p. 151.
27. Ibidem, p. 151.
28. Ibidem, p. 168.
29. **Notice sur la Roumanie...**, p. 198.
30. a se vedea Charles de Linas, **L'histoire du travail a l'Exposition universelle de 1867**, Paris-Arras, 1868, p. 180.
31. apud. Alexandru Odobescu, **Opere,** vol. II, p. 632.
32. V. Cosse, **Les costumes roumains**, în „L'Exposition universelle de 1867 illustrée“, Paris, 1867, p. 423.
33. Ibidem, p.52, **L'Eglise roumaine**.
34. **La Roumanie** în L'Espagne, la Grèce, la Roumanie, extras din „Revue de l'Exposition universelle de 1867“, Paris, Dentu, p. 64.
35. articol reprodus în „Romanulu“, 22 octombrie, 1867, după un articol publicat în „Le Siècle“, p. 903 - 904.
36. articol reprodus în „Romanulu“, 31 octombrie, 1867, după „L'Univers illustré“, p. 928.
37. Fr. Ducuing, **art. cit.**, p. 52.
38. Léon Frager, **La Roumanie a l'Exposition de 1889**, Paris, 1889, p. 7.

Virginia Blînda

Trei modele umane ale secolului al XX-lea: fascist, nazist și comunist

Mitul omului nou, care fascinase pe unii scriitori utopici ai veacurilor anterioare (XVIII, XIX), a constituit pentru contemporanii acestui secol o experiență unică.

Proiecțiilor mentale li s-au substituit cu timpul, ca într-un adevărat joc al oglinzilor, realități incredibile. În decurs de câteva secole imaginea omului despre sine și lumea înconjurătoare a cunoscut avataruri impresionante.

În primii ani ai secolului nostru filosoful și psihologul american William James și-a asumat riscul unei afirmații care i-a adus nu puține antipatii. Într-un moment în care noțiunile de război mondial și genocid, implicând milioane de victime, păstrau în conștiința umană doar o dimensiune ipotetică, el definea omul drept „cea mai formidabilă fiară și realmente singura care își pradă sistematic propria specie."[1)]

Experimentele totalitare ale ultimelor șapte decenii nu au putut infirma, din păcate, conținutul acestui enunț. Proiectele vizând crearea unei lumi noi și a unui om nou au justificat accesul la orice tip de metodă.

Tipurile „l'honnete homme" și „gentelmen"[2)] plămădite din trăsăturile dobândite în mediul curții și al orașelor oferiseră în secolele XVII-XVIII o alternativă evolutivă speciei umane. Decența socială, disciplina mentală, virtuțile creștine, politețea, înțelepciunea sunt doar câteva din trăsăturile ce caracterizau aceste modele umane.[3)] Receptarea lor a presupus adaptarea individului la mediul social creat. Ideologiile totalitare ale secolului al XX-lea au preferat o restructurare completă a conceptului de om. Insistând asupra ideii că o societate nouă putea fi creată doar de un om nou, ideologiile fascistă, nazistă și comunistă au acordat o atenție deosebită dezvoltării individului din punct de vedere fizic, moral și, în anumite situații, intelectual. Și astfel, sub pretextul perfectibilității omului și a societății, totul a fost posibil...

Fiecare ideologie dominantă vine cu propriul său model uman. Astfel, în Italia politica oficială a avut o conotație specifică. Inițiatoarea cercetărilor privind fenomenul totalitar, Hannah Arendt, a constatat că Mussolini deși ținea să folosească noțiunea de Stat totalitar, regimul său nu a avut trăsăturile specifice unui regim totalitar propriu-zis, mulțumindu-se cu dictatura și dominația unui singur partid.[4)]

Concepția mussoliniană dorea pentru acest tip de Stat totalitar un om angajat, capabil să înțeleagă viața ca o luptă continuă în care interesele colective le suprimau pe cele individuale. Principalele calități care îl opuneau vechiului model uman erau: rapiditate, dinamism, eficacitate, decizie.

Benito Mussolini considera că Statul este adevărata realitate a individului. El vorbea de libertatea Statului și a individului în Stat, motivând că pentru un fascist autentic nimic uman sau spiritual nu poate exista în afara Statului. În acest sens, explica Mussolini, fascismul este totalitar.[5]

În ideologia fascistă Statul devine o realitate omniprezentă. Întreaga metodologie de formare a omului nou își propunea să aducă orice italian în stadiul de a rosti formula magică: „nu mai sunt eu care trăiesc; Statul trăiește în mine!“ O nouă ierarhie valorică a înlocuit-o pe cea existentă, pretinzând o existență serioasă și austeră.

Disprețul față de viața comodă s-a manifestat în elaborarea unei noi tipologii, justificată prin nevoia de a avea un om activ și angajat, produs „în“ și „de“ colectivitate, sub atenta supraveghere a statului. Orice stil de viață care nu a corespuns modelului a fost repudiat.

Prin educație - fizică, morală și intelectuală - individul își putea corija stilul de viață. Interesant în crearea unor elite intelectuale și politice, fascismul a acordat, în același timp, credit unor activități privind dezvoltarea fizică a omului, preocupare similară regimurilor de orientare nazistă și comunistă.

Dorința fascismului de a avea un om puternic și din punct de vedere fizic, s-a manifestat prin apariția unui adevărat cult al forței fizice, dublat de multe alte preocupări: spectacole sportive, emisiuni de radio specializate, lectura ziarelor conținând informații sportive.[6] Sprijinit de autorități sportul a devenit un alt cvasimonopol al statului.

În anul 1938, Mussolini împreună cu secretarul partidului fascist italian, Achille Starace, au decis ca toți șefii partidului să ofere ei înșiși un exemplu supunându-se la trei probe sportive: saltul în lungime, echitația și natația. Mai mult, Mussolini a asistat personal la desfășurarea acestei întreceri, în timp ce Starace se numără printre participanții ei.[7]

Manifestările sportive au devenit cu timpul, pe lângă aspectul lor educativ, un instrument pe care regimul l-a utilizat în vederea sustragerii atenției maselor de la realitățile cotidiene.

Aspectul intelectual al acestui tip de educație nu a fost nici el neglijat. Organizarea învățământului a cunoscut la rândul său o perioadă de transformări deoarece „guvernul cere ca întreaga școală - de toate gradele - să educe tineretul italian pentru a înțelege fascismul în climatul istoric creat de revoluția fascistă.“[8] Cinci ani mai târziu (1930), guvernul a decis adoptarea în școlile elementare a unui manual a cărui utilizare a devenit obligatorie în perioada 1930 - 1931.

Acest sistem educativ pretindea integrarea omului în istorie,[9] ideal justificat prin dorința lui Mussolini de a reface vechiul Imperiu Roman. Mijloacele contau mai puțin. Este motivul pentru care evoluția individului ca specie a fost asimilată conceptului de „formulă totalitară“. Atribuind statului acest calificativ, Mussolini s-a pronunțat împotriva democrației, considerând că fascismul - înțeles ca regim totalitar - favorizează dezvoltarea personalității individului.

Spre deosebire de ideologia fostelor țări de „democrație populară“, atât doctrina fascistă cât și cea nazistă resping alternativa „democrației“ considerând-o generatoare

de iresponsabilitate (Mussolini). Martin Heidegger, cunoscut prin simpatiile sale național-socialiste, mult mai categoric, afirma în 1937, în fața studenților, că democrația reprezintă moartea istorică a Europei. Ea presupune, în concepția filozofului german, triumful mediocrității și uniformizarea personalității individului. Partizanii marxismului au acceptat conceptul de democrație la o dimensiune pur teoretică, golindu-l de conținutul său real. Pierderile de sens ale diferitelor noțiuni sunt, de altfel, frecvente în limbajul ideologiei comuniste. Lui Mussolini democrația îi sugera un regim fără rege, dar cu mai mulți regi, „câteodată mai exclusivi, mai tiranici și mai păgubitori decât un singur rege."[10)]

Socializarea indivizilor evolua, așadar, într-un cadru în care semnificația unor concepte a fost reamenajată în scopul legitimării puterii.

Începând cu anul 1938, imaginea societății italiene, și implicit a modelului uman ce o caracteriza, a fost remodelată sub presiunea fascinației modelului hitlerist. Până în 1936 Mussolini a rezistat tentației pe care revoluția național-socialistă a exercitat-o asupra unor grupuri politice din Italia. Schimbarea atitudinii a intervenit odată cu aderarea la Axa Roma-Berlin. Promisiunea unui nou început - una din caracteristicile milenarismelor laicizate sub care se manifestă ideologiile totalitare ale secolului al XX-lea[11)] - precum și aspectul pseudo-științific al rasismului au determinat regimul fascist din Italia să accepte realizările nazismului.

Elaborării celebrului „Manifest de apărare a rasei", publicat sub egida Ministerului Culturii Populare de un grup de profesori universitari specializați în patologie, antropologie, zoologie etc, i-a urmat adoptarea în anul 1938 a legislației rasiste.

Pentru a evita acuzația că a imitat nazismul, Mussolini a prezentat noua sa politică sub forma unei întregiri a politicii sale demografice. În acest scop, a fost creat la 1 septembrie 1938 Consiliul Superior pentru Demografie și Rasă.

Privilegiul rasei a devenit în Germania anilor '30 unul din criteriile de selecție a indivizilor supuși experimentului vizând o nouă metamorfoză umană.

Statul rasist, remarca Mario Roustan, „nu a vrut să lase nimic hazardului și procesele sale de selecție practicate au fost sistematic completate prin metode mai rafinate".[12)] De altfel, proiectul a fost conceput de Adolf Hitler încă din anii '20 („Mein Kampf") și pus în practică după 30 ianuarie 1933. Inspirat de

teoriile rasiste ale secolului al XIX-lea[13)], la modă în perioada interbelică, el a supralicitat rolul rasei, concept care a influențat toate deciziile arhitecților celui de-al III-lea Reich. Distincția arian-nonarin devine rațiune de stat. Puritatea rasei a constituit fundamentul întregii politici de formare a omului nou în spațiul german, cunoscând o teoretizare adecvată scopurilor propuse. Sistemul educativ conceput în acest scop a insistat asupra dezvoltării fizice a individului, preocupare specifică fascismului și comunismului.[14)] Opțiunea a fost bineînțeles justificată de Adolf Hitler: „Statul rasist nu va crede că sarcina educativă se mărginește la îndoparea creierelor cu știință; el se va strădui să obțină, printr-o creștere adecvată, trupuri deplin sănătoase. Cultura facultăților intelectuale nu va veni decât pe a doua linie. Dar chiar și aici, scopul principal va fi formarea caracterului, mai ales dezvoltarea puterii voinței și a capacității de decizie (...). Instrucția nu va veni decât în ultimul rând."[15)]

Întregul sistem de învăţământ trebuia restructurat în funcţie de aceste cerinţe. Evitarea supraîncărcăturii tinerelor creiere cu cunoştinţe inutile a devenit o condiţie sine qua non a succesului în ceea ce priveşte producţia de corpuri sănătoase, deoarece un corp sănătos era preferat unuia infirm, oricare ar fi fost posibilităţile sale intelectuale.[16)]

Tineretul nazist, atât băieţii cât şi fetele, era obligat să parcurgă anumite stadii educative la capătul cărora se obţinea o generaţie de oameni noi. O atenţie specială ar fi trebuit acordată tinerelor fete educate spre a îndeplini în societatea germană un unic rol: acela de viitoare mame.

Spre deosebire de nazism, ideologia comunistă a dezvoltat o politică diferită în ceea ce priveşte condiţia femeii în societate. Revoluţia naţional-socialistă a redus universul existenţial al femeii la o dimensiune pur demografică. Varianta comunistă a reuşit crearea unei replici complet diferită prin exacerbarea virtuţilor transformatoare ale muncii. Pentru prima dată în istoria femeii i se oferea şansa de a deveni egala bărbatului. Un alt mit îşi inaugura cariera...

În URSS, mişcarea stahanovistă a creat, de pildă, nu numai exemplare masculine, ci şi varianta lui feminină. Recordurile pe care femeile sovietice le-au stabilit au fost impresionate.[17)] De altfel, cultul muncii este o trăsătură comună celor trei ideologii - fascistă, nazistă şi comunistă.

Revenind la spaţiul german, nu putem omite un alt aspect al metodologiei de formare a omului nou. Proiectul privind ameliorarea condiţiei umane a fost extins la dimensiunea întregului „spaţiu vital" pe care cel de-al III-lea Reich îl reclama. Sunt deja foarte cunoscute, pentru a da numai un exemplu, celebrele operaţiuni de răpiri de copii din teritoriile ocupate de nemţi în timpul celui de-al II-lea război mondial. Erau vizaţi minorii prezentând caracteristici specifice rasei ariene (ochi albaştri, părul blond). Scopul a fost formulat în termeni categorici: „salvarea sângelui germanic."[18)]

Evoluţia evenimentelor politice şi militare din Europa anilor 1944 - 1945 a transformat încetul cu încetul conţinul procesului de formare a omului nou. Teoria milenaristă care a alimentat visul nemuririi Reichului se prăbuşea sub privirile speriate ale mentorilor săi.

În estul Europei marxismul a încurajat dorinţa omului de a evada din istorie, credinţa lui în capacitatea de a transforma lumea şi de a-şi depăşi propria sa condiţie. Iluzia că omul poate fi transformat a stimulat dezvoltarea unei adevărate mitologii în cadrul căreia conceptul de „om nou" s-a bucurat de un interes special. Principalele ingrediente pe care formula comunistă le-a utilizat au fost: distrugerea individualismului, cultul muncii, colectivitatea, un nou sistem de educaţie (pedagogia lui Makarenko), ateismul, voluntarismul. Rezultatul trebuia să fie, ca în toate ideologiile totalitare, o antiteză a vechiului model uman.

În secolul al XIX-lea s-a vorbit mult despre posibila imagine a civilizaţiei umane pe parcursul secolelor următoare. Mai mult, s-au oferit soluţii privind ameliorarea biologică a speciei umane - teoriile eugeniste, metoda selecţiei naturale, teoriile rasiste - pe care diferitele ideologii ale secolului al XX-lea nu le-au putut ignora. Reconsiderându-şi şansele de a se impune, doctrina comunistă a descoperit un

instrument adecvat: ştiinţa. Aspectul ei pretins ştiinţific explică, într-o anumită măsură, ca şi în cazul nazismului, atracţia pe care unii intelectuali au manifestat-o faţă de acest fenomen. Cu ajutorul ei comunismul a reorganizat o serie de mituri a căror geneză trebuie căutată în secolele anterioare: mitul unei lumi noi, mitul Ştiinţei, mitul Progresului, mitul transformării lumii etc.[19]

Un exemplu convingător credem că îl reprezintă, din acest punct de vedere, imaginea viitoarei societăţi sovietice şi mai ales a omului ce urma să o construiască. În „Littérature et Révolution" Léon Trotki îşi exprima convingerea că „Omul socialist va stăpâni întreaga natură. El va desemna locurile unde munţii vor trebui să fie dărâmaţi, va schimba cursul râurilor şi va stăpâni oceanele. Stăpân asupra economiei, omul va bulversa plicticoasa viaţă cotidiană. Obositoarea muncă de a hrăni şi de a creşte copiii va fi sustrasă familiei prin iniţiativă socială."[20]

Acest transformism, natural dar mai ales biologic, angaja întregul corp social. Manifestările gregare au substituit de-a lungul anilor orice tendinţă de manifestare liberă a spiritului. Excepţiile au determinat apariţia unui sistem de represiune cu o eficienţă garantată. Metodele pe care regimul fascist, nazist şi comunist le-au pus la punct pentru a obţine o nouă realizare, în special din punct de vedere uman, au avut implicaţii profunde în structurile de mentalitate ale comunităţilor pe care au fost experimentate. Îndoctrinarea copiilor, aşa numitele procedee de spălare a creierului, noile metode pedagogice, cultul muncii etc. au transformat aproape totul în formule stereotipe. Alexandr Zinoviev sintetiza cu ironie şi umor, într-o singură frază, calităţile pe care noul om sovietic le-a dobândit pe parcursul procesului de regenerare a condiţiei sale: „Omul sovietic obişnuit învaţă în decursul întregii sale vieţi, fără nici un antrenament special, trei lucruri: să conducă, să critice şi să fie agent K.G.B."[21]

Acest rezultat a fost o consecinţă inevitabilă a practicilor utilizate de pedagogii regimului. La vârste foarte mici copiii erau incluşi în diferite forme de organizare a vieţii sociale. Jurământul depus faţă de patrie a reprezentat prima treaptă de integrare a lor în sofisticatul proces de formare a unei noi personalităţi. În URSS, an după an, noi generaţii de copii rosteau acelaşi obsedant jurământ, preluat în variante adaptate de majoritatea ţărilor foste comuniste: „În faţa tovarăşilor mei, mă angajez solemn să fiu credincios învăţăturilor lui Lenin, să servesc neabătut cauza partidului nostru, pentru a asigura victoria comunismului. Jur să trăiesc şi să învăţ, astfel încât să devin un cetăţean demn al patriei mele sovietice."[22]

După şapte decenii totul s-a destrămat. Oare pentru simplul motiv că toţi aceia care depuseseră jurământul la vârsta Abecedarului erau doar nişte copii?

Aspectul pseudo-ştiinţific al ideologiei comuniste i-a asigurat, ca şi în cazul nazismului, succesul. Această falsă ştiinţă a eşuat, dar ea a reprezentat timp de câteva decenii o politică oficială.[23] Cariera utopiei în forma revoluţiilor comuniste şi naţional-socialiste i-a convins până şi pe cei mai sceptici gânditori că imaginarul este o forţă concretă. El a acţionat asupra tuturor structurilor societăţii sub mirajul descoperirii unei noi formule existenţiale. S-a dorit, în mod paradoxal, o societate nouă care să creeze un om nou, „dar, în acelaşi timp, aceasta era omul nou care trebuia să construiască o societate nouă."[24]

Asistăm aşadar pe parcursul acestui secol la o reamenajare a unor idei mai vechi, într-o formă laicizată, în cadrul căreia poate fi integrată şi tentaţia noului. În Rusia o lume nouă fusese edificată după „Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie". În Germania, Adolf Hitler, tentat de mitul invincibilităţii rasei ariene, a început construcţia Reichului celor 1000 de ani. Mussolini se mulţumea numai cu refacerea Imperiului Roman...[25]

Aceste ideologii au încercat să convingă Europa că o nouă lume şi un nou model uman erau în curs de constituire. Ceea ce le-a caracterizat a fost aspectul lor pretins ştiinţific. Evoluţia conceptului de „om nou" îşi are propriile sale determinări istorice în funcţie de ambiţia scopului urmărit. Prăbuşirea sistemelor cărora le-au corespuns aceste ideologii a dovedit fragilitatea unei lumi construită pe mituri.

Note

1. **Trei secole de paradox**, Bucureşti: Editura Albatros, 1983, p. 130
2. Vezi Alexandru Duţu, **Eseu în istoria modelelor umane. Imaginea omului în literatură şi pictură**, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1972.
3. Ibidem, pp. 214, 219
4. Hannah Arendt, **Originile totalitarismului**, Bucureşti, Ed. Humanitas 1994, p. 407
5. Benito Mussolini, **Doctrina fascismului**, Firenze: Ed. Valecchi, 1938, p. 14
6. Pierre Milza; Serge Bernstein, **Le fascisme italien**. 1919 – 1945, Paris: Ed. du Seuil, 1980, p. 298
7. Ibidem, p. 213
8. Aceasta era esenţa programului definit în anul 1925 de ministrul Instrucţiunilor Publice, istoricul Pietro Fedele (Pierre Milza; Serge Bernstein, **op. cit.**, p. 205)
9. Benito Mussolini considera că „fascismul are o concepţie istorică, în care omul nu este cel ce este decât în funcţie de procesul spiritual la care ia parte (...). În afara istoriei omul nu înseamnă nimic". (B. Mussolini, **op. cit.**, pp. 12 - 13
10. Ibidem, p. 32.
11. Vezi Lucian Boia, **La fin du monde. Une historie sans fin**, Paris: Ed. La Découverte, 1989
12. Mario Roustan, **Hitler, éducateur, Racisme ou démocratie. Dressage ou liberté**, Paris, 1935, p. 41
13. Vezi – „Moştenirea naturală" (1889) – Sir Francis Galton, fondatorul doctrinei eugeniste – „Eseu asupra inegalităţii raselor umane" (1853 - 1855) - Joseph-Arthur conte de Gobineau – considerată ca punct de plecare al teoriilor rasiste
14. Vezi L. Boia, **La mythologie scientifique du communisme**, Caen: Paradigme, 1993, p. 140 – 141
15. Adolf Hitler, **Educaţia în statul rasist**, Bucureşti: Şcoala populară, 1941, p. 4
16. Idem, **Ma doctrine**, Paris, 1938, p. 171
17. Într-o broşură apărută la noi în anul 1950, editată de editura PMR, şi intitulată **Lenin şi Stalin despre desrobirea femeii** se insista asupra faptului că „femeile sovietice, educate de Partidul Comunist condus de marele Stalin, dau dovadă în muncă de un adevărat eroism, în fabrici, în uzine şi pe ogoarele colhozurilor, îşi manifestă

talentele în economia națională și în viața socială și politică a țării, în știință, în artă și în alte sfere de activitate". (p. 27)
Sau, într-o altă broșură editată de Consiliul Național al Femeilor din RPR în august 1959 (**Femeile sovietice în anii războiului pentru apărarea patriei**) era elogiată performanța matrițerei A. Ceauz din Sevastopol care „și-a pierdut o mână în timpul celui de-al II-lea război mondial iar la ieșirea din spital, nu și-a lăsat strungul și, lucru uimitor, în loc de două norme a început să îndeplinească trei" (p. 4).

18. Potrivit unor statistici, în iunie 1944 Armata a IX-a a răpit între 40000 - 50000 de copii pe care i-a transportat în Germania. (vezi Hannah Arendt, **op. cit.**, p. 449)
19. Vezi L. Boia, **La mytologie scientifique du communisme**, Caen; Paradigme, 1993
20. Léon Trotki, **Littérature et Révolution**, Paris, 1964, pp. 214 – 215.
21. Alexandr Zinoviev, **Homo Sovieticus**, Cluj: Ed. Dacia, 1991, p. 70.
22. Suplimentul cultural al „Cotidian"-ului din 28 octombrie 1991 (An I, nr. 25, p. 4)
23. Vezi L Boia, **La mytologie scientifique du communisme**, Caen; Paradigme, 1993
24. Ibidem, p. 113.
25. Idem, **La fin du monde. Une histoire sans fin**, Paris: Ed. La Découverte, 1989, p. 192.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

Afirmare şi alienare în istoria romanităţii balcanice

Peninsula Balcanică datorează structurii şi aşezării sale geografice, ca şi împrejurărilor istorice prin care a trecut de-a lungul veacurilor o compoziţie etnică de singulară diversitate şi complexitate. Neamuri deosebite se învecinează şi se întrepătrund pe teritoriul ei într-o textură inextricabilă, unică în lume. Această situaţie a generat, pe de o parte, rodnice apropieri şi schimburi de valori între oameni de diferite naţionalităţi care au dus până la apariţia unei mentalităţi şi civilizaţii balcanice relativ unitare, comune tuturor. Pe de altă parte însă, la răstimpuri, aspiraţia către menţinerea individualităţii etnice, confruntată cu tendinţa contrară, de omogenizare naţională, dezvoltată de unul sau altul dintre statele constituite în Peninsulă a dus la aprige înfruntări între componentele mozaicului de popoare de aici, la conflicte de proverbială violenţă, întreţinute adesea de marile puteri interesate în dominaţia întregii zone. Mai puţin aspre parcă în vremurile mai îndepărtate, în cadrul marilor fomaţiuni imperiale cu aspiraţii la universalitate care au înglobat popoarele Peninsulei Balcanice, aceste înfruntări au sporit în intensitate după apariţia şi dezvoltarea statelor naţionale moderne şi au avut ca efect, nu o dată, deznaţionalizarea unor însemnate grupuri de alogeni, dacă nu a tuturor celor cuprinşi în graniţele lor.

În contextul etnic balcanic, alături de sârbi, bulgari, sloveni, croaţi, albanezi, greci şi turci, ca să vorbim numai de componentele etnice principale ale Peninsulei, de cele creatoare de state proprii şi de culturi naţionale scrise, îi întâlnim, de-a lungul vremurilor, răsfuraţi mai pretutindeni pe întinsul acesteia pe reprezentanţii romanităţii balcanice, numiţi, de popoarele între care şi-au dus viaţa, **vlahi**, vorbitori ai unor idiomuri romanice, derivate direct din latina răsăriteană şi purtători ai unei culturi populare tradiţionale specifice, cu rădăcini în fondul autohton paleobalcanic.

În secolul trecut, aceşti vlahi mai erau încă o puternică realitate etno-lingvistică distinctă, conştientă de individualitatea ei şi dornică de a şi-o păstra, la adăpostul formelor aproape rituale şi al instituţiile tradiţionale ale unei vieţi patriarhale, desfăşurate în comunităţi relativ închise, îndeletnicindu-se cu păstoritul de tip transhumat şi cu meşteşugurile legate de el, prelucrarea lânii şi a laptelui şi comercializarea produselor lor, dar şi cu cărăuşia. Trei erau principalele grupuri prin care mai trăia această romanitate balcanică: **aromânii,** grupul cel mai numeros şi mai compact, din sudul Peninsulei Balcanice, răspândit în Pind, Tesalia, Acarnania, Etolia, Epir şi Macedonia, **meglenoromânii** din câteva localităţi situate în nordul Greciei şi sudul actualei Republici Macedonia şi foarte puţin numeroşii **istroromâni**

din Peninsula Istria. Ele supraviețuiesc și astăzi, dar se află într-un foarte avansat stadiu de deromanizare, asimilându-se într-un ritm tot mai intens, accentuat de condițiile vieții moderne și de împrejurările politice și culturale locale, popoarelor majoritare care dau caracterul național al statelor în care se găsesc: grecilor, slavilor, albanezilor. Coloniile de aromâni din România și din alte părți ale lumii (Europa, Statele Unite, Canada, Australia) sunt supuse și ele asimilării progresive. În trecutul mai îndepărtat, numărul grupurilor de vlahi din Peninsula Balcanică era însă mult mai mare. Au dispărut cu totul vlahii din Haemus, cei care se întindeau cândva de-a lungul văilor ce coboară din acest masiv muntos până în zona de coastă a Mării Negre, în Tracia și în Rodope și care au participat intens la restaurarea țaratului bulgar în secolele XII-XIII, dându-i acestuia dinastia domnitoare a Asăneștilor și, pentru o vreme, caracterul de regat vlaho-bulgar, recunoscut, în schimbul unirii religioase cu Roma, de papalitate. Au dispărut, de asemenea, vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice, din Serbia, Bosnia, Muntenegru și Croația, de pe litoralul dalmatin, atestați, până în secolele XVII-XVIII, de numeroase izvoare de diferite proveniențe ca un important factor economic și militar. Urmele lăsate de aceste două din urmă grupuri dispărute de vlahi, cei din Haemus și cei din nord-vestul Peninsulei Balcanice, în toponimia romanică a regiunilor locuite de ei odinioară și în onomastica notată de izvoare scrise arată că ei vorbeau un grai propriu, mai apropiat decât al celorlalți de româna din vechea Dacie.

Majoritatea covârșitoare a celor care, în momente diferite din istorie și în calități diferite, au venit în contact cu acești vlahi din Peninsula Balcanică au fost frapați nu numai de individualitatea lor etnică și lingvistică romanică, de conștiința acesteia și de mândria cu care o afirmau, ci și, în măsura în care dispuneau de necesarele elemente de comparație, de asemănarea lor până la identitate cu românii din nordul Dunării, numiți de altminteri, și aceștia, de popoarele învecinate, tot vlahi. Demnitari bizantini cultivați, misionari catolici, trimiși diplomatici sau agenți secreți ai marilor puteri interesate în zonă, călători străini prin Sud-Estul Europei, ca să nu mai vorbim de istorici, filologi și etnografi, îi socotesc pe vlahi români balcanici, iar graiurile lor dialecte ale limbii române. Umanistul bizantin Laonic Chalkokondyl, din secolul al XV-lea, exprimă în chipul cel mai limpede ideea identității dintre vlahii din sudul și cei din nordul Dunării care alcătuiesc, după părerea sa, un singur neam ce se întinde din Carpați până în Pind, dar despre care nu poate spune unde anume își are patria de origine.

Știința modernă confirmă, nuanțând-o totodată, teza umanistului bizantin, cu argumente rezultate din cercetări arheologice, istorice, lingvistice și etnografice. Romanitatea balcanică nu este decât componenta sud-dunăreană a romanității răsăritene, masă etno-lingvistică relativ unitară, întinsă într-adevăr, cândva, din Carpați până în Pind și de la Marea Adriatică până la Marea Neagră, din care face parte și romanitatea dacică. Substratul acestei romanități răsăritene este și el relativ omogen, fiind alcătuit din elemente strâns înrudite între ele, geto-dacice la nord de Dunăre, iliro-tracice la sud de ea. Identitatea structurală a graiurilor vorbite de reprezentanții tuturor grupurilor romanice din Europa sud-estică este dovedită de lingviști: ei conchid că este vorba de dialecte ale uneia și aceleiași limbi române, dintre care

numai unul, al dacoromânilor, a avut șansa de a evolua nestânjenit și de a deveni o limbă literară. Vocabularul esențial al tuturor acestor dialecte, fondul lexical principal este latin și identic, diferite profund sunt mai ales sectoarele lexicului care depind de mediul de civilizație și cultură în care fiecare dintre aceste idiomuri s-au dezvoltat și care și-a pus amprenta slavă, greacă sau albaneză asupra lor. Numele etnic pe care și-l dau toți reprezentanții romanității răsăritene, fie ai celei dacice, fie ai celei balcanice, este același: ei se desemnează cu variante, evoluate și diversificate specific idiomurilor lor, ale latinescului **Romani** (drom. **rumâni,** arom. **armâni,** istr. **rëmëri**). La rândul lor, așa cum am mai amintit, străinii îi denumesc cu etnonimul de origine germanică **vlahi**, care însemna inițial „cetățeni ai Imperiului roman", și pe care li-l rezervă numai lor. În sfârșit, există vechi tradiții orale consemnate în scris de izvoare medievale, care vorbesc despre unitatea inițială a romanicilor răsăriteni, din care s-ar fi desprins, deplasându-se către sud, românii balcanici. Toate acestea ne îndreptățesc să-i calificăm pe reprezentanții romanității balcanice drept români balcanici, iar graiurile lor drept dialecte balcanice ale limbii române, câtă vreme dorim să punem astfel în lumină strânsa înrudire genetică dintre toți urmașii romanității răsăritene.

În împrejurările istorice și în condițiile geografice ale Sud-Estului european, conștiința acestei înrudiri, chiar atunci când ea a existat, la nivelul oamenilor de cultură, nu a putut însă deveni niciodată cheagul unificator al unei mari națiuni românești și, cu atât mai puțin, temeiul spiritual al unui stat național în spațiul definit de Chalkokondyl. Nici chiar conștiința individualității lor romanice, niciodată pierdută cu totul, nu a putut fi, pentru românii balcanici, germenele creator al unei noi națiuni romanice, făuritoare de stat și de cultură proprii. După ce blocul etno-lingvistic al romanității răsăritene, ultimul bastion al latinității și al civilizației imperiale romane, cu centrul transferat acum pe Bosfor, a fost covârșit și dislocat de invaziile barbarilor, așa cum s-a întâmplat de altfel și cu romanitatea apuseană, destinele românilor din vechea Dacie s-au despărțit de acelea ale românilor balcanici. Insulele de romanitate din spațiul nord-dunărean, Vlahiile relativ autonome față de cuceritorul străin, au izbutit, în etape ce se înlănțuie de-a lungul secolelor, să-și dobândească libertatea și să se unească, mai întâi în principatele feudale, apoi în statul național unitar român, afirmându-se spiritual printr-o cultură cu puternice trăsături de originalitate. Vlahiile similare ale românilor balcanici au rămas pentru totdeauna despărțite și împărțite între puterile alogene rivale ce-și disputau uneori hegemonia asupra întregii Peninsule: Imperiul bizantin, Țaratul bulgar, Regatul sârbesc, Regatul croat, Imperiul latin din Constantinopol, Imperiul otoman. Oricât de largi ar fi fost privilegiile și autonomiile de care ei se bucurau, oricât de puternic atașamentul lor față de propria etnicitate, românii balcanici au fost nevoiți să graviteze totuși în orbita unor centre de autoritate politică, spirituală și culturală străine, care le-au absorbit energiile creatoare în folosul lor. Pentru ei, intrarea în circuitul vieții urbane, afirmarea culturală superioară, pătrunderea în clasa politică diriguitoare, ascensiunea în ierarhia bisericii răsăritene, cu alte cuvinte ieșirea din ruralitatea ancestrală și depășirea nivelului folcloric al culturii însemnau totodată începutul renunțării la identitatea lor etnică și nu potențarea acesteia. Iată de ce s-a putut afirma, pe bună

dreptate, că destinul românismului a rămas legat pentru totdeauna de vatra Carpaților, unde el și-a găsit împlinirea deplină și nu de Haemus sau de Pind.

Felul în care s-au desfășurat și rezultatele la care au ajuns încercările de afirmare proprie întreprinse de românii balcanici în epoca medievală și în cea modernă confirmă acest adevăr. Rod al unei mișcări insurecționale anti-bizantine inițiate de vlahii din Haemus, la sfârșitul secolului al XII-lea, sub conducerea fruntașilor unei Vlahii locale, frații Asan, Petru și Ioniță din familia zisă a Asăneștilor, cea dintâi creație de stat a românilor cunoscută de istorie este regatul româno-bulgar din Tărnovo, consacrat de papa Inocențiu al III-lea prin încoronarea lui Ioniță, după unirea bisericilor română și bulgară cu Roma. Ideea romanității românilor a jucat un rol important, atestat de corespondența diplomatică a vremii, în tratativele care au premers acestei recunoașteri, fiind invocată de ambele părți ca un argument în favoarea apropierii reciproce. Totuși, pe măsura extinderii acestui stat și a creșterii rolului său în Peninsula Balcanică, masele de bulgari asociate în chip necesar grupului vlah inițiator al mișcării au sfârșit prin a impune, în numele tradiției imperiale ortodoxe a vechiului țarat bulgar, desfacerea unirii religioase cu biserica romano-catolică, refacerea patriarhiei ortodoxe bulgare, restaurarea culturii slave și, în cele din urmă, transformarea regatului românilor și al bulgarilor într-un avatar al imperiului lui Boris-Mihail, într-un al doilea țarat bulgar, rival cu Bizanțul la hegemonia asupra întregii lumi sud-est europene. În urma acestei evoluții, nu numai dinastia de origine românească s-a bulgarizat cu totul, ci însuși grupul românilor din Haemus a dispărut prin asimilare cu bulgarii, iar cronistica medievală bulgară a făcut să dispară din conștiința istorică a vecinilor noștri orice amintire a rolului românilor și al unirii cu Roma în făurirea și legitimarea noului imperiu. Încercarea vlahilor din Haemus de a-și afirma, sub semnul romanității lor, individualitatea și forța creatoare de stat și ideologie a avut ca ultim rezultat, în împrejurările realităților balcanice, renașterea țaratului și înflorirea culturii bulgare.

În chip asemănător s-au petrecut lucrurile și în cazul aromânilor din sudul Peninsulei Balcanice, câteva sute de ani mai târziu. Privilegiile și statutul de relativă autonomie de care ei se bucurau în cadrul Imperiului otoman, pe de o parte, conjunctura internațională, pe de alta, au permis aromânilor din Pind și Epir să facă din comunele lor, în secolele XVII-XVIII, adevărate burguri balcanice, centre urbane cu importante rosturi în tranzitul și difuziunea produselor vehiculate pe drumul comercial ce lega Orientul de Occident și care străbătea acum zona locuită de ei. Nu mai puțin importantă a fost dezvoltarea în aceste centre a meșteșugurilor, a producției pentru piață de țesături, lactate și mică metalurgie. A apărut astfel un adevărat patriciat romanic balcanic, o burghezie aromânească, factor de progres și înnoire a vieții economice în sens capitalist, modern. Cel mai însemnat dintre centrele urbane aromânești, Moscopole, a devenit curând și o metropolă a culturii, dotată cu o Școală Superioară, Noua Academie și, se pare, cu prima tipografie care a funcționat în Imperiul otoman, în care erau receptate, pentru a fi răspândite mai departe, prin învățați de prestigiu (Teodor Anastasie Cavalioti, Hrisant din Zița, Ioan Chalkeus, Ioasaf, viitor patriarh al Ohridei, Dionisie Manduca, mitropolit al Castoriei, Dimitrie Pamperi, Daniil Moscopoleanul) și cărți de largă circulație, ideile

cele mai înaintate, filosofice și științifice, ale Apusului, principiile raționalismului cartezian și ale luminismului incipient. De această viață culturală sunt legate primele preocupări de cultivare a dialectului aromân și de studiere științifică a acestuia. Totuși, limba de cultură folosită de patriciatul aromânesc și de învățații aromâni din Moscopole era limba greacă, limba bisericii ortodoxe căreia ei îi aparțineau, limba tradiției bizantine de care erau legați, iar dominanta conștiinței lor culturale și politice era „romeică", nicidecum românească. Moscopole a devenit centrul de radiație spirituală al unui elenism progresist, luminat, neexclusivist, care îngăduia vlahilor să-și afirme cu mândrie specificitatea, însă nicidecum să o substituie celei elenice. Energiile romanității balcanice din Pind și Epir au fost astfel absorbite de elenismul pe care ele l-au îmbogățit, iar mai târziu, în epoca naționalismului romantic, însăși individualitatea romanică a vlahilor de aici a fost contestată în numele grecității.

Către sfârșitul secolului al XVIII-lea, orașul Moscopole a fost distrus, ca și alte centre urbane din regiunea Pindului și Epirului, în împrejurări nedeslușite încă, în zilele satrapului Ali-Pașa din Ianina, creatorul unui mic imperiu local balcanic, răzvrătit împotriva puterii otomane centrale. Numeroase familii aparținând patriciatului aromânesc au emigrat în orașele Europei centrale, dobândind, în Imperiul habsburgic, în Ungaria, Banat și Transilvania, datorită averii și energiei lor, poziții economice importante și chiar ranguri nobiliare. Constituind, împreună cu grecii, importante comunități în jurul bisericilor ortodoxe, precum cele din Viena și Budapesta, de ei ctitorite, acești aromâni au ținut, asemenea înaintașilor lor din locurile de baștină, să-și manifeste în egală măsură atât conștiința identității lor romanice, cât și atașamentul față de elenismul cultural și politic luminat, promovat, ca formă de civilizație creștină, de învățații moscopoleni, refuzând să vadă între acestea vreo incompatibilitate. Ei au cerut și obținut ca în diplomele imperiale care le consfințeau privilegiile, să fie consemnat îndoitul caracter național, vlah și grecesc, al comunităților și bisericilor lor. Mai mult decât atât, unii învățați aromâni din aceste colonii stabilite în Europa centrală (Constantin Ucuta, George Roja, Mihai Boiagi) au încercat să contribuie, prin abecedare, gramatici, compendii istorice, la constituirea unei culturi scrise aromânești, susținând chiar folosirea alfabetului latin, după ce apelaseră la cel grecesc. În urma contactelor cu ideile Școlii ardelene, ei au ajuns chiar să îmbrățișeze ideea unității tuturor românilor, a celor din vechea Dacie și a celor din Peninsula Balcanică. Asemenea încercări, condamnate de cercurile tradiționaliste ale Patriarhiei ecumenice și de intelectuali greci de felul lui Neofit Doukas, profesor la Academia Sf. Sava din București, dar înfăptuite cu sprijinul celei mai mari tipografii grecești din Viena, cea a fraților aromâni Marchide Puiu, nu au dus totdeauna la o ruptură a aromânilor cu elenismul. Dimpotrivă, patriciatul aromânesc din emigrație a susținut cu neegalată generozitate, prin donații impresionante de bani, edificarea instituțiilor renașterii și modernizării în spiritul european a elenismului, Universitatea și Academia Greacă din capitala regatului elenic, apărut în urma revoluției anti-otomane de la 1821, iar unii fruntași aromâni, ca baronul Sina, au ajuns să reprezinte interesele diplomatice ale acestuia în Apus. Nu altfel s-au comportat, la alt nivel social și de cultură, armatolii și clefții aromâni din Epir, Pind, Macedonia și Tesalia, a căror contribuție eroică la lupta petru eliberarea

creştinilor din Peninsula Balcanică de sub jugul otoman şi încadrarea lor într-un stat de limbă şi cultură greacă, „romeică" este bine cunoscută astăzi de istoriografie. Cântecele populare greceşti şi aromâneşti care le slăvesc faptele şi jertfa, conferind adesea acestor haiduci balcanici dimensiuni legendare, pun în lumină deopotrivă caracterul lor etnic vlah şi devotamentul lor faţă de elenismul creştin. Atât în Peninsula Balcanică, patria lor de obârşie, cât şi în Europa centrală, unde au fost nevoiţi să emigreze, aromânii au înţeles aşadar, în zorile epocii moderne, să lege soarta neamului lor de aceea a elenismului, în serviciul căruia şi-au pus enegia în chip conştient, demn şi generos. Specificitatea lor romanică, la care departe de a renunţa, se refereau cu mândrie, rămânea pentru ei, atât la nivelul conştiinţei populare, cât şi la acela al elitelor cultivate, o trăsătură secundară a personalităţii lor întru totul compatibilă cu aderarea la comunitatea spirituală şi politică creştină răsăriteană, de expresie elenică.

Evoluţia în sens laic, liberal, democratic şi naţional a mentalităţilor politice şi culturale pe plan european a modificat însă în chip dramatic această situaţie. Noua concepţie despre statul şi cultura naţională, aplicată cu stricteţe şi intransigenţă în mediul de singulară policromie etnică al Peninsulei Balcanice, a generat puternice conflicte între popoarele acesteia, cu neputinţă de cuprins în formaţiuni naţionale perfect omogene. În perspectiva destrămării Imperiului otoman, moştenitorii virtuali ai acestuia, statele naţionale din Peninsulă, au încercat să-şi asigure din vreme o cotă parte cât mai mare din masa succesorală care le revenea. Pentru a-şi justifica pretenţiile asupra unor teritorii, ele au invocat, în spiritul vremii, ca argument suprem, naţionalitatea locuitorilor lor. Aromânii, care aveau o pondere considerabilă tocmai în ţinuturile cele mai complex structurate demografic şi cele mai disputate între statele balcanice, în Macedonia mai ales, puteau juca un rol decisiv în favoarea uneia sau alteia din părţile aflate în rivalitate şi conflict. S-a încercat obţinerea adeziunii lor, atât prin mijloace paşnice, cât şi prin presiuni exercitate prin biserică sau şcoală, dar chiar şi prin bande înarmate care terorizau populaţia, vestiţii „comitagii", agenţii diferitelor comitete pentru eliberarea Macedoniei. Nici unul dintre naţionalismele care-i revendicau pe aromâni pentru a-i asimila nu mai era dispus să le respecte şi nici chiar să le recunoască specificitatea romanică. Le rămânea de ales cui anume să-şi sacrifice fiinţa etnică, deoarece era evident că, prin ei înşişi, aromânii nu puteau improviza o formaţiune politică proprie, o biserică naţională, o cultură scrisă în limba lor, o naţiune. Cei mai mulţi dintre aromâni, confruntaţi cu naţionalismul grecesc, sârbesc, bulgăresc şi, mai târziu, cu cel albanez, au optat, potrivit afinităţilor şi legăturilor istorice, pentru elenism. Contribuţia lor la eliberarea şi extensiunea Greciei şi a culturii greceşti în secolul trecut în Peninsula Balcanică este pusă astăzi tot mai mult în lumină de istoriografie.

Singura cale de menţinere şi dezvoltare a fiinţei etnice a aromânilor în „secolul naţionalităţilor" a fost cea iniţiată de oamenii de cultură şi de stat români: afirmarea lor ca români balcanici, cu sprijinul României, sub ocrotirea Imperiului otoman, prin cultură. Idealul romantic al redeşteptării conştiinţei naţionale româneşti a aromânilor şi al transformării lor într-un avanpost al românismului în Peninsula Balcanică, formulat de Nicolae Bălcescu, într-o scrisoare din 1848 către Ion Ghica,

a fost îmbrățișat cu entuziasm de generația revoluționarilor pașoptiști și unioniști, făuritoarea statului român modern. Oameni ca Dimitrie Bolintineanu și Anastase Panu, ei înșiși de origine aromână, Ion Ionescu de la Brad, Christian Tell, I.C. Brătianu, C.A. Rosetti, Cezar Bolliac, V.A. Urechia, cărora li s-au adăugat un grup de aromâni stabiliți în țările române, intelectuali și oameni de afaceri ca Gr. Grandea, D. Cozacovici, M. Niculescu, Zisu Sideri, Toma Tricopol, au desfășurat o vie activitate publicistică și propagandistică în jurul a ceea ce începea să se numească „chestiunea aromânească", temeinic cercetată azi de M.D. Peyfuss, chestiune destinată a deveni, prin intervenția directă a statului român, o problemă internațională, parte a marii chestiuni orientale, a organizării păcii în Sud-Estul Europei în urma destrămării sistemului de dominație imperial otoman. Au fost adresate memorii Porții (D. Bolintineanu către marele vizir Fuad Pașa în 1853/54) și împăratului Napoleon al III-lea al Franței (I.C. Brătianu în 1853, A. Panu în 1863), solicitându-se organizarea autonomă a aromânilor și asigurarea cultivării naționalității lor prin școli și biserici românești. Au fost lansate manifeste către români și aromâni, în română, aromână și greacă, invitându-i să sprijine întemeierea de școli românești pentru aromâni (D. Cozacovici, în 1859; Chr. Tell, D. Bolintineanu, C.A. Rosetti și C. Bolliac, în 1863). Au fost editate ziare care să facă propagandă în favoarea aromânilor („Dâmbovița" lui Gr. Grandea și D. Bolintineanu, în 1858; „Albina Pindului" lui Gr. Grandea, în 1868). Au fost întreprinse călătorii și D. Bolintineanu a publicat un volum de impresii de călătorie la românii din Peninsula Balcanică (1863), mai curând un manifest, întemeiat și pe lecturi, decât o simplă relatare de fapte constatate la fața locului. În anul 1860, a fost organizat, la București, un Comitet macedoromân (D. Cozacovici, frații Goga, M. Niculescu, Z. Sideri, T. Tricopol) menit să dea coerență și îndrumare sigură mișcării de redeșteptare națională a aromânilor care se închegase și să-i reprezinte, într-un fel, pe aromâni pe lângă statul român. În același an, Anastase Panu, fost caimacam al Moldovei, a schițat programul precis al acțiunii românești în Peninsula Balcanică, fixându-i obiectivele și mijloacele. Era vorba de a cere statului român să folosească o parte din fondul mănăstirilor închinate, adică din rezultatul secularizării bunurilor mănăstirești atonite, pentru a finanța crearea, în cuprinsul Imperiului otoman, în regiunille locuite de aromâni, a unei rețele de școli românești, încredințate unor cadre didactice formate în România, care să înfăptuiască redeșteptarea conștiinței naționale la acești români din Peninsula Balcanică. Urma să se ceară de asemenea statului român să intervină pe lângă Poarta otomană și marile puteri protectoare în folosul aromânilor și să încerce a obține, între altele, înființarea unei arhiepiscopii autocefale a aromânilor, cu sediul la Ohrida, vechea Justiniana Prima, socotită a fi fost metropola bisericească a romanității balcanice.

Programul lui Panu, în acord cu linia politică fixată de Bolintineanu, încurajarea culturală a menținerii ființei etnice românești a aromânilor, fără revendicări politice teritoriale în Peninsula Balcanică și în spiritul lealității lor față de Poarta otomană, a stat la baza întregii acțiuni românești în „chestiunea aromânească". El a fost realizat în etape, pe măsura consolidării statului român, ca putere neatârnată în Sud-Estul Europei, cu sprijinul și prin intervenția tot mai directă a acestuia. Între 1865 și 1870, a funcționat la București un institut special, în care au fost formați ca învățători și

întemeietori de şcoli tineri aromâni recrutaţi cu ajutorul arhimandritului Averchie (Atanasie Iaciu Buda), aromân atonit câştigat cauzei şi al junimistului de origine aromână Ioan Caragiani, profesor universitar la Iaşi. După ce, în 1864, din iniţiativă personală, susţinută indirect de statul român, D. Atanasescu întemeiase prima şcoală românească la Târnova, aceşti tineri au pornit la îndeplinirea operei lor de apostolat naţional. După dobândirea independenţei, în urma războiului ruso-româno-turc, acţiunea românească în Peninsula Balcanică a căpătat o amploare considerabilă şi o mai bună organizare, sub controlul direct al statului. În 1879, a fost înfiinţată Societatea de Cultură Macedo-Română condusă de un consiliu de 35 de personalităţi, reprezentând toate orientările politice din România şi reunind figuri de prestigiu ale vieţii culturale şi spirituale (Mitropolitul primat Calinic, ca preşedinte, V.A. Urechia, ca secretar, Dimitrie şi Ion Ghica, D. Brătianu, C.A. Rosetti, I. Câmpineanu, Gh. Chiţu, N. Ionescu, Chr. Tell, M. Ghermani, Dr. Kalinderu, D.A. Sturdza, T. Maiorescu, V. Alecsandri, I. Caragiani), precum şi câteva notabilităţi aromâneşti din lumea afacerilor. Societatea de Cultură Macedo-Română, organism neguvernamental, dar cu funcţii deosebit de importante în conducerea acţiunii culturale româneşti la sud de Dunăre, recunoscută ca persoană juridică prin votul aproape unanim al Parlamentului României, şi-a propus întemeierea unui episcopat românesc pentru aromâni în dependenţă de Biserica Ortodoxă Română autocefală, întemeierea unui internat pentru bursierii români din Turcia, subvenţionarea publicaţiilor şi a propagandei româneşti de către guvernul ţării şi de către biserică. Sprijinită direct de regele Carol I, mişcarea de redeşteptare naţională a aromânilor a devenit un obiectiv al politicii balcanice a României şi a fost controlată tot mai mult de stat, care o subvenţiona şi încuraja. Beneficiind de sume considerabile din bugetul statului, pusă sub îndrumarea şi controlul unui inspectorat special, încredinţat pentru multă vreme puternicei personalităţi a lui Apostol Margarit, reţeaua de şcoli româneşti din Balcani ajunsese, în preajma războaielor balcanice, să numere peste 100 de şcoli primare, un liceu la Bitolia-Monastir şi o Şcoală comercială la Salonic. Intervenind pe lângă Poartă, România a obţinut, încă din 1879, recunoaşterea dreptului de a înfiinţa şcoli româneşti pentru aromâni, apoi dreptul de a se folosi limba română în bisericile româneşti, smuls Patriarhiei ecumenice în 1889 şi confirmat printr-o iradea în 1891, niciodată însă organizarea bisericească a aromânilor într-un episcopat propriu. În 1905, printr-o iradea, sultanul a recunoscut aromânilor calitatea de milet, de naţionalitate distinctă, şi dreptul de a se autoadministra în comunele proprii. După revoluţia junilor turci, aromânii au ajuns chiar, în calitate de naţionalitate cu drepturi egale celorlalte, să fie reprezentaţi în parlament şi să dea înalţi demnitari guvernului. Dacă luăm în considerare şi mişcarea de cultivare literară a dialectului aromân care a urmat dezvoltării şcolilor româneşti şi care a produs câţiva poeţi şi prozatori de calitate (Constantin Belimace, Nuşi Tulliu, Zicu Araia, Nicolae Batzaria, George Murnu, Marcu Beza) am fi tentaţi să conchidem că idealul lui Nicolae Bălcescu fusese atins şi că aromânii, redeveniţi conştienţi de românitatea lor, constituiau, la începutul secolului nostru, un bastion îndepărtat al naţiunii române în Peninsula Balcanică.

În realitate, cu toate rezultatele într-adevăr spectaculoase pe care le-a înregistrat până în ajunul războaielor balcanice, mişcarea de redeşteptare naţională a aromânilor nu a izbutit să consolideze durabil fiinţa etnică a acestui ultim guup de reprezentanţi ai romanităţii în Peninsula Balcanică, ci numai să recupereze o parte dintre ei în folosul naţiunii şi statului român. Ca instrument de politică externă, chestiunea aromânească a oferit României posibilitatea de a susţine Imperiul otoman, contribuind la asigurarea acelei formule de echilibru european care era favorabilă propriei sale dezvoltări, apoi să intervină în calitate de arbitru în conflictele inter-balcanice, prezidând pacea de la Bucureşti din 1913 şi dobândind Cadrilaterul dobrogean. Dar chiar prin această pace de la Bucureşti erau pierdute garanţiile pentru dezvoltarea liberă a fiinţei etnice a aromânilor ca români. Reglementarea statutului lor, după împărţirea moştenirii Imperiului otoman între statele naţionale balcanice, a fost făcută printr-un simplu schimb de scrisori între Titu Maiorescu, preşedintele Consiliului de miniştri român şi şefii guvernelor balcanice. Deşi se angajaseră să respecte existenţa şcolilor şi bisericilor româneşti şi să sprijine înfiinţarea episcopatului pentru aromâni, nici unul din statele balcanice, cu excepţia Greciei, nu şi-a respectat angajamentele. Şcolile româneşti au fost desfiinţate, folosirea limbii române în biserici interzisă, aromânii asimilaţi intensiv în Iugoslavia, Bulgaria şi, mai târziu, chiar în Albania. În Grecia, îndatorată României pentru medierea normalizării raporturilor cu Turcia, au fost tolerate şcolile şi bisericile româneşti, nu însă recunoscute oficial diplomele de studii eliberate de ele. Absolvenţii şcolilor româneşti din Peninsula Balcanică nu aveau altă cale de urmat pentru a-şi împlini personalitatea decât să emigreze în România, ceea ce au şi făcut, încurajaţi de statul român care le acorda cu uşurinţă cetăţenia, în baza certificatelor de naţionalitate eliberate de Societatea de Cultură Macedo-Română. Exodul aromânilor românizaţi către ţară a fost masiv după ce, în urma schimbului de populaţie cu Turcia, în 1925, Grecia a colonizat circa un milion de etnici greci din Asia Mică în Macedonia, unde i-a împroprietărit, contribuind indirect la dislocarea aromânilor. Un număr destul de mare de aromâni au fost colonizaţi în Cadrilaterul dobrogean, de unde însă au fost siliţi să se strămute, în 1940, după cedarea acestuia către Bulgaria. După al doilea război mondial, guvernul comunist român a închis chestiunea aromânească, renunţând la şcolile şi bisericile care mai rămăseseră în fiinţă şi lichidând bunurile lor.

Scurta istorie a afirmării şi alienării etnice a aromânilor pe care am schiţat-o aici nu ar fi completă, dacă nu am aminti şi încercările, dovedite utopice, de a-i grupa pe aromâni într-o formaţiune statală proprie. Cea dintâi, încă insuficientă cercetată, este încercarea de la sfârşitul secolului al XIX-lea, în care Ioan Caragiani pare să fie jucat un rol pe cât de important, pe atât de discret, de a crea un stat româno-albanez, de tip cantonal elveţian. O a doua încercare, în acelaşi sens, a fost întreprinsă în timpul tratativelor de pace de după primul război balcanic, cu sprijinul guvernului român, de un grup de fruntaşi aromâni, în frunte cu George Murnu. A treia încercare a avut loc în 1917, în timpul primului război mondial, în condiţiile ocupării regiunii Zagori-Pind de către trupele italiene. Localnicii aromâni au avut atunci iniţiativa proclamării unei formaţiuni autonome în această regiune de maximă şi veche concentrare a populaţiei aromâneşti. Deşi a eşuat foarte curând, proiectul acestei

forme de organizare politică a fost adus în fața Conferinței de pace de la Paris, în 1919, de o delegație aromânească în fruntea căreia se găsea tot profesorul George Murnu, fără să fie luat în considerare de marile puteri. În sfârșit, ultima încercare de a da aromânilor din Pind o organizare politică autonomă a fost nesăbuita tentativă a unor elemente de extremă dreaptă românești, dezavuate de mareșalul Ion Antonescu, de a crea, sub oblăduirea Axei, în timpul ocupării Greciei de către naziști și fasciștii italieni, un principat aromânesc, în anii celui de al doilea război mondial. Toate aceste tentative sortite eșecului prin însăși natura împrejurărilor balcanice, merită totuși în viitor osteneala unui studiu atent, științific, nu mai puțin decât inițiativele aromânești, de cu totul altă valoare și calitate de așezare a păcii între națiuni în Macedonia și în întreaga Peninsulă Balcanică pe bazele unei organizări politice de tip federal sau confederal.

În zilele noastre, în condițiile restructurării ordinii politice europene, după implozia sistemului de tip imperial sovietic și dezmembrarea Iugoslaviei, ultimii supraviețuitori ai romanității balcanice, aromânii, sunt chemați tot mai insistent să-și redefinească și afirme identitatea etnică. Îndemnurile vin din diferite direcții, din partea unor grupări mai mult sau mai puțin organizate de intelectuali de origine aromână, promotori ai unor strategii de salvgardare a specificității etno-lingvistice a vlahilor adesea divergente, ca și ideologiile politice de care sunt legați cei ce le formulează. Frământările, nu foarte profunde până acum, generate de aceste inițiative, relevante pentru spiritul vremii noastre, merită și ele un studiu științific competent și responsabil.

Anca Tanaşoca

Contribuţia lui Silviu Dragomir la cercetarea romanităţii balcanice

Reprezentată azi de trei grupuri de populaţie - istoromânii, meglenoromânii, aromânii - cu graiurile lor, romanitatea balcanică a fost considerabil mai numeroasă şi mai întinsă în evul mediu. Ea includea masa românilor nord-vest balcanici şi a celor din Haemus, frecvent atestaţi în izvoare şi care au jucat un rol important în viaţa economică, militară şi politică a Peninsulei Balcanice, dar care au dispărut cu totul, prin asimilarea lor de către sud-slavi. În ansamblul ei, romanitatea balcanică este componenta sud-dunăreană a romanităţii carpato-balcanice, al cărei descendent direct este poporul român, iar graiurile vorbite de amintitele grupuri romanice din Peninsulă sunt considerate dialecte ale limbii române. Cercetarea romanităţii balcanice s-a vădit a fi indispensabilă tuturor acelora care, români ori străini, au încercat să lămureasca aspectele complexe ale etnogenezei româneşti şi ale dezvoltării istorice a poporului român în evul mediu. Aceasta, deoarece prin bogăţia şi importanţa atestărilor scrise despre românii balcanici în perioada cea mai veche şi mai obscură a istoriei româneşti, pe de o parte, prin vigoarea manifestărilor lor pe diferite planuri în această epocă, pe de alta, „vlahii", cum sunt numiţi în izvoare, au fost cei dintâi români care au reţinut mai stăruitor atenţia istoricilor. S-a mers până acolo, încât o şcoală istoriografică, şcoala rösleriană, condiţionată şi de prejudecăţi politice ostile, a încercat să identifice în Balcani patria primitivă a tuturor românilor şi să argumenteze teza greşită a imigrării lor tardive în vechea Dacie. Fără să cadă în asemenea exagerări, cercetarea istorică obiectivă a romanităţii balcanice, asociată cu studiul lingvistic al dialectelor balcanice ale limbii române, a contribuit în chip hotărâtor la adâncirea cunoştinţelor noastre despre trecutul cel mai îndepărtat al poporului şi al limbii române şi reprezintă o direcţie permanentă de investigaţie pentru oamenii de ştiinţă interesaţi de acest trecut.

Ducând la desăvârşire, potrivit exigenţelor stricte ale ştiinţei europene moderne, preocupările iniţiale chiar de primii noştri cronicari umanişti şi continuate de învaţaţi ca B.P. Hasdeu, D. Onciul, A.D. Xenopol, N. Iorga, dintre istorici, Al. Philipide, Ov. Densusianu, dintre lingvişti, şcoala de istorie şi lingvistică de la Cluj a dat la iveală, în anii '20 - '30 ai secolului nostru, studii fundamentale despre romanitatea balcanică. Rămân clasice studiile despre istromâni ale fondatorului acestei şcoli, Sextil Puşcariu[1], lucrările despre aromâni şi meglenoromâni ale lui Theodor Capidan[2]. Ştiinţa românească datorează lui Silviu Dragomir[3], reprezentant strălucit al şcolii clujene, elucidarea deplină

a individualității și rolului istoric al grupului românilor nord-vest balcanici, ale „românilor balcanici apuseni“ cum erau ei numiți de învățătorii clujeni, români trăitori în evul mediu pe teritoriul fostei Iugoslavii și care au dispărut prin slavizare, supraviețuind numai prin puțin numeroșii istoromâni, așezați în peninsula Istria.

Înainte de Silviu Dragomir, oamenii de știință români nu au luat în considerare cu atenția cuvenită nici întreaga documentație privitoare la „românii apuseni“, nici toate aspectele istoriei lor reflectate în izvoare, ei nu au urmărit programatic și sistematic, ci numai întâmplător și în treacăt destinul acestor români. Mai mult decât atât, a stăruit multă vreme o anumită incertitudine chiar în privința particularităților care-i diferențiază pe „românii apuseni“ de ceilalți români balcanici, ei fiind confundați adesea cu aromânii, topiți în masa indistinctă a unui vag românism balcanic.

În schimb, cercetătorii străini - îndeosebi slaviștii - slavi și neslavi s-au aplecat mai îndelung și mai metodic asupra românilor apuseni. Amintind pe cei mai de seamă dintre ei, trebuie să-l evocăm în primul rând pe marele învățat ceh Constantin Jireček[4], profesorul lui Silviu Dragomir în vremea studiilor acestuia la Viena. Jireček a fost acela care a pus cel dintâi în lumină ponderea cu totul deosebită a populației romanice din nordul Peninsulei Balcanice în etnogeneza sârbilor. Se știe că el a insistat asupra faptului că pretutindeni în Peninsula Balcanică, în zonele de munte mai ales, au existat până la cucerirea otomană „vlahi“, adică romanici slavizați treptat în intervalul dintre instalarea primelor triburi slave și venirea turcilor și care și-au lăsat urmele în onomastica și toponimia sud-slave. Fără să conteste rolul elementului romanic, dar restrângând sever durata acțiunii lui ca atare, istoricul sârb Stojan Novaković[5], s-a ocupat intens de cercetarea vlahilor din vechiul regat sârbesc, punând în circulație și interpretând, adesea în mod contestabil, o amplă documentație referitoare la ei. Vom aminti de asemenea pe istoricii croați Franjo Rački[6], Vjekoslav Klaić[7] și Radoslav Lopašić[8] care au căutat să definească rolul și poziția vlahilor în regatul croat, urmărind totodată deplasările lor și etapelor procesului slavizării lor, probleme ale cercetării cărora le-au dat soluții personale. Contribuții notabile și foarte diverse prin concluziile la care ajung în cercetarea diferitelor probleme ale istoriei romanității balcanice au adus învățatului ceh Karel Kadlec[9] și istoricului maghiar Ludovic Thallóczi[10] care, deși s-au situat eronat pe poziții rösleriene în privința problemei continuității romanice în vechea Dacie, au enunțat în schimb multe lucruri noi și adevărate și au formulat ipoteze și sugestii utile despre viața și deplasările vlahilor de la sud de Dunăre. La rândul lor, cercetători italieni, ca G. Vassilich[11] și Attilio Tamaro[12], au cercetat, cu rezultate care rămân, originea și soarta românilor balcanici de pe coasta dalmată și din Istria. Cercetarea romanității balcanice a căpătat o bază documentară unică în felul ei în urma anchetelor antropogeografice ale școlii fondate de Jovan Cvijić[13], școală reprezentată și continuată de elevii săi, în frunte cu G. Erdeljanović[14] și Milenko Filipović[15], până în zilele noastre. Școala lui Cvijić, ale cărei rezultate au fost publicate în cunoscuta colecție „Naselja“, în curs de apariție și astăzi, și-a propus să examineze, pe baza unui chestionar adecvat, toate aspectele de antropogeografie ale întregului teritoriu iugoslav (poziția geografică și structura așezărilor omenești, toponimia, structura

etnică a comunităţilor existente, organizarea lor socială, aspecte etnografice şi de mentalitate reflectate în folclor etc.). Evident, materialul documentar adunat a permis şi permite încheieri referitoare la rolul şi soarta elementului romanic. În sfârşit, cercetările romaniştilor iugoslavi, în frunte cu Petar Skok[16], au supus discuţiei numeroase chestiuni legate de prezenţa urmelor romanice în limbile, onomastica şi toponimia sud-slave, oferind istoricilor puncte de sprijin pentru reconstituirea unor situaţii din trecut altminteri neatestate documentar.

Unul dintre meritele de căpetenie ale lui Silviu Dragomir, slavist cu temeinică pregătire, este tocmai acela de a fi asimilat critic întreaga literatură ştiinţifică - istoriografică, antropogeografică şi lingvistică - referitoare la teritoriile balcanice pe care s-au dezvoltat statele şi culturile sud-slave şi de a fi valorificat tot ceea ce decenii de activitate ştiinţifică de peste hotare, în primul rând din Iugoslavia, puteau pune la îndemâna cercetătorului dispărutei romanităţi nord-balcanice, atât ca informaţie documentară, cât şi ca rezultat al interpretării ei şi, totodată, ca metodă. Acest efort de asimilare critică a rămas unic în istoriografia românească; el ar trebui reluat astăzi în raport cu noile acumulări ştiinţifice din acest domeniu. Pe lângă dimensiunea ei ştiinţifică remarcabilă, activitatea lui Silviu Dragomir are şi calitatea de a ne reaminti mereu necesitatea dialogului şi a cooperării internaţionale pe tărâm intelectual între cercetătorii aparţinând diferitelor popoare sud-est europene în vederea cunoaşterii adecvate a realităţilor istorice complexe din această parte a lumii.

Principalele lucrări ale lui Silviu Dragomir referitoare la romanitatea balcanică sunt: **Vlahii din Serbia în secolele XII - XV,** comunicare cetită în şedinţa publică a Academiei Române de la data de 27 ianuarie 1922, „Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj", 1921/1922, Cluj, 1922, p. 277 - 299; **Originea coloniilor române din Istria,** „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria III, tom. II, mem. 4, p. 201 - 220, Bucureşti, 1924; **Vlahii şi morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic,** Cluj, 1924, 136 p. + o hartă (Universitatea din Cluj. Publicaţiunile Institutului de Istorie Universală); **Über die Morlaken (Mavroblachoi) und ihren Ursprung,** „Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique", tome XI, Congrès de Byzantinologie de Bucarest, Bucureşti, 1924, p. 115 - 126; **Scriitorii raguzani şi refrenul colindelor noastre,** „Anuarul Arhivei de Folklor a Academiei Române", tom IV, Bucureşti, 1937, p. 5 - 11; **Patria primitivă a românilor,** „Balcania", VII, 1, Bucureşti, 1944, p. 63 - 101 şi, în sfârşit, monografia cu caracter de sinteză care valorifica toate cercetările autorului, **Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu,** Bucureşti, 1959, 227 p. + 2 hărţi (Academia Republicii Populare Române. Comisia pentru studiul formării limbii şi poporului român, II). Această din urmă lucrare, elaborată, într-o primă formă, în deceniul al cincilea al secolului nostru pentru a fi publicată în limba franceză urma să apară sub auspiciile Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice din Bucureşti, din al cărui nucleu diriguitor făcea parte şi istoricul clujean, dar nu a mai fost tipărită în forma proiectată din pricina rigorilor stalinismului căruia i-au căzut victimă acest institut ştiinţific şi, apoi, prin întemniţarea sa pentru motive politice, autorul însuşi[17].

Constituită din surse de diverse naturi şi proveniențe, baza documentară a cercetărilor lui Silviu Dragomir este impresionantă prin volum şi varietate. Dată

fiind însă absența unui corpus se izvoare privitoare la romanitatea balcanică, efortul însuși de adunare a informației și de prezentare a ei pe larg reprezintă, putem spune, o contribuție de primă importanță. Lucrările lui Silviu Dragomir sunt un tezaur de informații și includ o adevărată schiță de proiect a acestui corpus, încă nepublicat[18]. Autorul a consultat toate marile colecții de izvoare diplomatice și narative existente la data când scria: actele de cancelarie ale regilor sârbi din secolele XII - XV, actele cancelariei croate și ale regatului maghiar din secolele XIV - XVI, actele venețiene privitoare la posesiunile republicii de pe coasta dalmată, acte provenind din arhivele raguzane, izvoare diplomatice și narative bizantine, literatura umanistă croată, relațiunile călătorilor în Peninsula Balcanică până în secolul al XVII-lea etc. La acestea se adaugă rezultatele anchetelor antropogeografice publicate în colecția „Naselja" pe care, singur între învățații români, le-a cunoscut în amănunțime și le-a supus unei reinterpretări personale, după cum observă pe bună dreptate recenzenții săi iugoslavi, chiar atunci când resping opiniile sale[19]. Materialul antropogeografic folosit de Silviu Dragomir cuprinde toponime romanice și românești, elemente de onomastică romanice și românești, elemente etnografice și tradiții populare, particularități de port strict localizabile, date demografice privind mișcări de populație ș.a.m.d.

Investigația lui Silviu Dragomir a epuizat materialul documentar cunoscut în vremea sa. Sporul de informație de care dispunem astăzi a fost înregistrat după apariția ultimei sale lucrări. Ne gândim în primul rând la izvoarele diplomatice otomane referitoare la vlahii balcanici editate și puse în valoare în ultimele decenii de învățați ca Br. Đurđev[20], Nedim Filipović[21], Nicoară Beldiceanu[22] și elevii săi, Dušanka Bojanić[23] și alții.

În ce privește metoda de cercetare, ea este adecvată obiectului cu totul aparte al acesteia. Având de reconstituit trecutul îndepărtat al unei populații care și-a pierdut caracterul etnic și care nu a dispus nici de formațiuni de stat, nici de o cultură scrisă proprii, ci a trăit sub diferite stăpâniri alogene și s-a exprimat, în măsura în care a făcut-o, în formele culturii dominante, de limbă slavă, istoricul a practicat o cercetare interdisciplinară, îmbinând critica izvoarelor scrise cu inducțiile bazate pe materialul antropogeografic și lingvistic. Nevoit să devină antropogeograf și etnolog, istoricul este astfel în măsură să reconstituie evenimentele specifice pentru viața populației predominant pastorale și de chirigii de care se ocupă, evenimente ce nu sunt surprinse ca atare întotdeauna de izvoarele scrise (mișcări de transhumanță sezoniere și mici migrații impuse de mari evenimente istorice ca invazia slavilor sau cucerirea otomană). În această latură a activității sale, Silviu Dragomir studiază nu atât evenimente și personalități politice sau culturale, cât fenomene mai curând sociologice și etnologice, fenomene de masă și de lungă durată.

Identificarea așezărilor românilor din nordul Peninsulei Balcanice atestate documentar sau prin toponime și tradiții și așezarea lor pe hartă în vederea reconstituirii teritoriului de răspândire a acestora a fost una dintre problemele pe care și-a propus să le rezolve Silviu Dragomir. Cercetând pe rând documentația referitoare la Serbia medievală, Muntenegru, Bosnia, Herțegovina, Croația cu comitatul Lika și coasta dalmată cu insula Veglia (Krk) și peninsula Istria, istoricul

ajunge la concluzia că, pretutindeni în aceste teritorii, au existat sate și cătune de vlahi, indicate ca atare fie de textele izvoarelor, fie de caracterul pur romanic sau romano-slav al numerelor topice și de persoane sau comunități specifice, desemnate, acestea din urmă, după numele conducătorilor lor.

Aria de răspândire a localităților „vlahe" din nordul Peninsulei Balcanice coincidea în linii mari cu vechea arie a romanității nord-balcanice, adică cu spațiul traco-iliric romanizat în urma cuceririi și colonizării de către Imperiu, până în secolul al VII-lea. Această coincidență dovedește, potrivit lui Silviu Dragomir, vechimea și autohtonia românilor din Peninsula Balcanică. Ei nu sunt, cum admit unii cercetători, veniți de la nord de Dunăre, ci autohtoni, urmași ai vechilor traci și iliri romanizați, după cum susțin unele tradiții istorice (Kekaumenos, Preotul din Dioclea) și după cum o dovedesc cercetările dialectologilor.

Configurația elementului vlah în Peninsula Balcanică, în interiorul vechiului spațiu de romanizare, relativ stabilă în secolele XIII - XVI, așa cum rezultă ea din izvoarele scrise și din harta toponimelor romanice, este însă rezultatul unor modificări intervenite de-a lungul timpului. Este meritul lui Silviu Dragomir de a fi arătat, de la caz la caz, pentru fiecare dintre regiunile balcanice sud-slave vechimea și originea populației vlahe, prezente într-însa la o epocă sau alta. El a putut să discearnă, în urma unui răbdător studiu, straturile mai vechi și mai noi de populație romanică din diferitele zone ale teritoriului nord-balcanic. Silviu Dragomir a reușit astfel să identifice principalele nuclee de expansiune ale românilor balcanici și să definească principalele direcții ale acestei expansiuni. Masa originară a românilor balcanici era concentrată, așa cum susține și tradiția istorică amintită, într-o zonă ce atingea la nord Dunărea, venind în contact cu zona locuită de dacoromâni, iar la sud Skopje. Această masă originară a fost dislocată de invazia slavă și împinsă către sud, iar nucleele romanice formate ulterior au roit la rândul lor sub imperiul dinamicii interne a pastoritului transhumant și al factorilor istorici conjuncturali, cum ar fi cucerirea otomană.

Astfel, ca să dăm un singur exemplu, pentru un proces demografic și istoric greu de surprins, Silviu Dragomir a dovedit, combătând părerile altor învățați, că vlahii și morlacii din Croația și Dalmația, în descendența cărora se numără strămoșii românilor ajunși în cele din urmă în peninsula Istria, ai rumerilor sau istroromânilor, nu sunt continuatorii imediați ai vechii populații autohtone romanizate pe loc, ci provin dintr-o revărsare românească ulterioară dinspre zonele muntoase centrale ale Peninsulei Balcanice, anume din zona Moravei. Oricare vor fi fost mișcările vlahilor pe harta Peninsulei Balcanice, ele nu au urmat însă decât direcția dinspre Dunăre spre sud și de la Morava spre vest și apoi de-a lungul coastei adriatice spre nord-vest și niciodată de la sudul Peninsulei spre Dunăre. Este un alt merit al lui Silviu Dragomir acela de a fi adus, prin această constatare temeinic argumentată, o dovadă în plus în sprijinul teoriei continuității românilor la nord de Dunăre, teorie contestată de adepții tezei imigraționiste.

O altă problemă care s-a impus cercetătorilor romanității balcanice a fost aceea a caracterului etnic al vlahilor din izvoarele medievale. Recunoscând că numele de „vlahi" indică din partea alogenilor slavi caracterul romanic al populației astfel

desemnate, ba chiar românitatea lor, cei mai mulţi istorici iugoslavi consideră însă că acest caracter etnic romanic a dispărut foarte de timpuriu, în urma slavizării respectivilor romanici. Ei socotesc că, la data surprinderii lor de izvoare, vlahii erau fie o categorie socio-profesională cu un statut aparte, o stare medievală ce îngloba păstori de diverse etnii, fie, cel mult, romanici bilingvi, în curs de accelerată slavizare. Analizând contextele în care apare în izvoare termenul „vlahi", alături de „sârbi", „croaţi", „albanezi", „latini", dovedind, prin studiul comparat al surselor de diferite proveniențe referitoare la acelaşi grup, sinonimia termenilor „morlac", „rumer", „vlah", „olah" etc., invocând mărturiile unor călători străini care au sesizat romanitatea limbii vorbite de vlahi şi aducând în sprijin coincidenţa ariilor de atestare a vlahilor cu acelea de mai mare frecvenţă a toponimelor romanice, în sfârşit, arătând specificitatea frapantă a statutului vlahilor din unele documente ca „legea vlahilor" de pe valea Cetinei (1436), Silviu Dragomir are meritul de a fi demonstrat în chipul cel mai convingător persistenţa caracterului etnic romanic al vlahilor până cel puţin în secolul al XVI-lea.

O altă problemă a cercetării romanităţii balcanice este aceea a reconstituirii formelor de viaţă şi de organizare socială specifice vlahilor balcanici atestaţi în izvoare. Abordată mai mult decât celelalte, chiar dacă numai parţial, şi de alţi istorici români (I. Bogdan, V. Bogrea, N. Iorga, G. Murnu, I. Nistor)[24], această problemă a fost pe larg tratată în istoriografia străină referitoare la Peninsula Balcanică şi a generat o adevărată direcţie de cercetare foarte productivă şi azi, mai ales în spaţiul iugoslav[25]. Silviu Dragomir este singurul istoric român care s-a ocupat sistematic de această problemă, încercând să o epuizeze. Extrăgând din izvoarele scrise toate informaţiile necesare, el a căutat să contureze în chip nuanţat cadrul instituţional al vieţii românilor balcanici în statele medievale slave. Sistematizând rezultatele cercetărilor anterioare, propunând interpretări noi şi introducând în circuitul ştiinţific românesc surse importante („legea vlahilor" din Croaţia cuprinsă în privilegiul banului Hanz Frankapan din 1436), el a pus în lumină marea varietate a legislaţiei referitoare la statutul vlahilor pe teritoriul fostei Iugoslavii, a subliniat specificitatea românească şi, în cadrul românesc, specificitatea sud-dunăreană, balcanică, a unor instituţii sociale, cum ar fi, de pildă, cătunul, formă de bază a organizării sociale a păstorilor vlahi. Potrivit tabloului de ansamblu al vieţii şi organizării sociale trasat de Silviu Dragomir, vlahii nu au fost reduşi în masă la servitute, cum afirmau unii cercetători, ei înfăţişează o lume stratificată social, cu pături privilegiate şi pături lipsite de privilegii, concentrată în comunităţi dependente direct de autoritatea centrală (rege, ban) sau de feudatari laici şi ecleziastici (mănăstiri), alcătuind chiar, uneori, ca în Croaţia, o stare aparte, „universitas Valachorum". Din punct de vedere economic, vlahii reprezintă un factor de producţie important, creator de considerabile venituri pentru fisc, ca unii care se ocupă predominant cu păstoritul, prelucrarea şi comercializarea produselor acestuia, cu cărăuşia, dar şi cu agricultura. Ei au de asemenea pretutindeni funcţii militare care le justifică privilegiile. În anumite momente, ei s-au bucurat şi de o organizare bisericească proprie, în general însă au fost înglobaţi în biserica slavă, ceea ce le-a grăbit deromanizarea.

În viziunea lui Silviu Dragomir, „românii apuseni", atestaţi prin documente scrise şi urme toponimice în vechea Serbie, Muntenegru, Bosnia şi Herţegovina, Croaţia cu coasta dalmată şi peninsula Istria, constituie aşadar un grup românesc balcanic distinct, bine individualizat şi care trebuie distins deopotrivă atât de aromâni şi de revărsările lor ulterioare în fosta Iugoslavie, cât şi de dacoromâni cu emigrările lor târzii peste Dunăre, în zona Timoc-Morava. Ei sunt mai apropiaţi de românii din Haemus, ai Asăneştilor, dispăruţi şi aceştia şi cărora nu li s-a consacrat încă o cercetare echivalentă cu cea întreprinsă de istoricul clujean. De origine locală, descendenţi ai traco-ilirilor romanizaţi din nordul Peninsulei Balcanice, „românii apuseni" au o vechime incontestabilă, dar aşezările lor, surprinse de documente, sunt rezultatul unor deplasări şi roiri provocate de şocuri istorice (invazia slavă, cucerirea otomană) şi favorizate de modul lor de viaţă transhumant. Răsfirarea lor şi lipsa unor forme proprii de viaţă politică şi culturală superioară le-a grăbit slavizarea şi pierderea caracterului etnic care, însă, s-a produs pe parcursul mai multor secole, încheindu-se abia în secolul al XVI-lea. Istroromânii sunt supravieţuitorii acestei ramuri balcanice a poporului român care a jucat un rol considerabil în viaţa economică şi militară a slavilor de sud.

Contribuţia lui Silviu Dragomir la cercetarea romanităţii balcanice a intrat în patrimoniul istoriografiei române. Ideile sale au fost acceptate integral în esenţa lor de toţi cei care, în frunte cu Sextil Puşcariu, s-au aplecat asupra acestui domeniu de studii.

Opera lui Silviu Dragomir a oferit şi oferă totodată, atât prin informaţia documentară pusă în circulaţie, cât şi prim interpretările sale, o bază de plecare temeinică spre noi orizonturi. Astfel, fără investigaţiile sale ar fi fost de neconceput adâncirea unei probleme ca aceea a lui „jus Valachicum", a sistemului de drept propriu comunităţilor româneşti integrate unor formaţiuni de stat alogene, problemă căreia Prof. Val. Al. Georgescu i-a dat o strălucită tratare, recunoscând înaintaşului său, de care se delimitează în unele privinţe în chip critic, uriaşele merite[26]. Un cercetător al condiţiei vlahilor din Imperiul otoman de talia lui Nicoară Beldiceanu a găsit, la rândul său, în opera lui Silviu Dragomir punctul de sprijin necesar pentru afirmarea continuităţii instituţionale în viaţa romanităţii balcanice din epoca stăpânirii bizantine până în cea otomană.

Din nefericire, opera lui Silviu Dragomir, care nu a putut să vadă lumina tiparului într-o versiune străină de largă circulaţie internaţională, nu s-a bucurat de o receptare pe măsura valorii ei în mediile ştiinţifice. Învăţaţii iugoslavi care au cunoscut-o (Petar Skok, Milenko Filipović) au recunoscut savantului român perfecta stăpânire a izvoarelor şi a literaturii ştiinţifice iugoslave, dar, rămânând ancoraţi în prejudecata tradiţională potrivit căreia vlahii şi-au pierdut foarte devreme caracterul etnic, au neglijat partea cea mai originală a operei lui Silviu Dragomir: relevarea locului „românilor apuseni" în viaţa ansamblului romanităţii carpato-balcanice. Balcaniştii iugoslavi (M. Filipović, Br. Đurđev, Ivan Božić şi alţii) au dus în schimb mai departe cercetarea sociologică şi etnologică a vlahilor balcanici şi a instituţiilor lor. Importantele lor contribuţii merită, fără îndoială, să fie asimilate critic de ştiinţa românească, aşa cum s-a întâmplat, prin Silviu Dragomir, cu operele înaintaşilor lor.

Note

1. Sextil Puşcariu (în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici, A. Byhan), **Studii istroromâne**, I-III, Bucureşti, 1906 - 1929.
2. Th. Capidan, **Românii nomazi. Studiu din viaţa românilor din sudul Peninsulei Balcanice**, cu 40 ilustraţii şi 2 hărţi, „Dacoromania", 1, 1924 – 1926, I, Cluj, 1927, p. 183 - 152; **Sărăcăceanii. Studiu asupra unei populaţii grecizate**, „Dacoromânia", IV, 1926, p. 923 – 959; **Fărşeroţii – Studiu lingvistic asupra românilor din Albania**, „Dacoromania", VI, 1929 – 1930, p. 1 - 210; **Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic**, Bucureşti, 1932; **Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă**, Bucureşti, 1942 (cu versiuni în franceză, italiană, germană); **Meglenoromânii**, I – III, Bucureşti, 1925 – 1935.
3. Silviu Dragomir s-a născut la 13 martie 1888, în comuna Gurasada, judeţul Hunedoara. Şi-a făcut studiile secundare la Blaj şi Novisad. A absolvit Universitatea din Cernăuţi, unde şi-a luat şi doctoratul în teologie. Şi-a desăvârşit pregătirea ştiinţifică urmând cursuri şi făcând cercetări în arhive la Viena, Carlovitz (Sremski Karlovci), în Rusia şi la Budapesta. A fost profesor de istorie bisericească la Seminarul Andreian din Sibiu (1911 – 1919), profesor agregat şi apoi titular de istoria popoarelor sud-est europene la Universitatea din Cluj (1919 – 1923, 1923 – 1947). Ultima sa funcţie ştiinţifică a fost de cercetător, şef de colectiv, la Institutul de istorie şi arheologie din Cluj (1957 – 1962). Membru corespondent al Academiei Române (din 1916), a devenit membru titular (în 1928), fiind însă înlăturat din motive politice în 1948. A fost secretarul Marii Adunări Naţionale de la Alba Iulia, care a proclamat unirea Transilvaniei cu România (1918). A fost ministrul pentru minorităţi în guverne din 1939 – 1940, a condus „Revue de Transylvanie" şi a militat energic pentru menţinerea integrităţii teritoriului de stat al României împotriva presiunilor puterilor totalitare care au dus la pierderea Basarabiei şi a Bucovinei, a Cadrilaterului şi Ardealului de nord. A fost întemniţat vreme de mai mulţi ani, ca deţinut politic, de regimul comunist. A încetat din viaţă în martie 1962.
4. Constantin Jireček (1854 – 1918) s-a ocupat în chip special de romanitatea balcanică în lucrările sale: **Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa**, Praga, 1879; **Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters**, Praga, 1879; **Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters**, Viena, 1902 – 1903; **Geschichte der Serben**, I – II, Gotha, 1911 – 1918; **Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien**, I – IV, Viena, 1912 – 1919.
5. Stojan Novaković (1842 – 1915), Selo, din lucrarea **Narod i zemlja u staroj srpskoj državi**, „Glas S.K.A.", XXIV, Belgrad, 1891, 254 p. + indici (lucrare fundamentală în care se discută toate aspectele vieţii şi rolului vlahilor în statul medieval sârbesc); **Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima**, Belgrad, 1893; **Les problèmes serbes**. A l'occasion du livre „Geschichte der Serben von C. Jirecek, Gotha, 1911", „Archiv für slavische Philologie", 33 – 34, Berlin, 1911 (p. 438 – 466), 1912 (p. 203 - 233).
6. Fr. Racki (1828 – 1894), **Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod**, „Rad J.A.Z.U", 56, 1881 şi 57, 1881.
7. V. Klaić (1849 – 1929), Bribirski knezovi od plemena Subića do god 1347, Zagreb, 1897; **Krčki knezovi Frankapani. I. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka**,

Zagreb, 1901; **Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća**, Knj I – III, Zagreb, 1899 – 1900.

8. R. Lopasic (1835 – 1893), **Bihać i Bihačka Krajna**, Zagreb, 1890 (ed. II-a, 1943), unde publică pentru prima dată legea vlahilor din 1436; **Hrvatski Urbari**, în „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium",, V, 1894, p. 1 – 8 (importantă introducere prefațând ediția acestei legi).
9. K. Kadlec, **Valaši a Valaške pravo**, Praga, 1916.
10. Thallóczi (1854 – 1918), **Illyrisch-Albanische Forschungen**, I – II, München-Leipzig, 1916, p. 38 – 62; **Die Theorie der walachischen oder rumänischen Frage**.
11. G. Vassilich, **Sull origine dei Cici. Contributo all'etnografia dell'Istria**, f. a.; **Sui Rumeni dell'Istria. Riassunto storico-bibliografico.** Estratto dall'Archeografo Triestino, Nuova Serie, vol. XXIII, fasc. I, Trieste, 1900, 80 p. + 1h.
12. A. Tamaro, **La Vénétie Julienne et la Dalmatie**, I – III, Roma, 1918 – 1919.
13. J. Cvijic (1865 – 1927), **La Péninsule Balcanique**, Paris, 1918.
14. I. Erdeljanovic (1874 – 1994), Stara Crna Gora, „Srpski Etnografski Zbornik" (Naselja, 24), XXXIX, Belgrad, 1926; **Kuči, pleme u Crnoj Gori**, „Srpski Etnografski Zbornik", VIII, Belgrad, 1908.
15. M. Filipovic (1902 – 1969), **Visočka Nahija**, 1h. + 10 p., „Srpski Etnografski Zbornik", XLIII (Naselja, 25), Belgrad, 1928, p. 191 – 647; **Glasinac, Antropogeografsko–Etnološka Rasprava**, „Srpski Etnografski Zbornik", LX (Naselja, 32), Belgrad, 1950, p. 1 – 287, precum și contribuțiile consacrate cercetării cătunului, vezi „Simpozijum o srednjovjekovnom katunu", 24 – 25 novembra 1961, Sarajevo, 1963, p. 9 – 14, 45 – 112. V. și vocea **Cincar**, în **Enciklopedija Jugoslavije**, 2, Zagreb, 1956, p. 278 – 380. Pentru o imagine generală a operei lui, vezi **Among the people. Nativ yougoslav Ethnography**, Ann Arbor, 1982.
16. P. Skok (1881 - 1956), **Zur Kunde des romanischen Elemente in der serbokroatischen Sprache**, „Zeitschrift für Philologie", XXXVI, 1912, p. 641 – 656, XXXVIII, 1914, p. 544 – 593, XLI, 1921, p. 147 – 152, 755 - 776 (continuate cu numeroase alte articole pe aceeași temă); legate direct de cercetările lui S. Dragomir sunt, mai ales, recenzia la lucrarea lui Karel Kladec, **Česka knjiga o vlaškom pravu**, „Glasnik Z.M.za B.I.H.", XXX, 1918, p. 295 – 316 (rămasă necunoscută lui Dragomir) și recenziile la lucrările lui Th. Capidan și S. Dragomir, cf. mai jos n. 19. Vezi și **Studi toponomastici sull'isola di Veglia. Toponimi e antroponimi d'origine romena**, „Archivio glottologico italiano", XXVIII - XXIX,1938; **Slovenstvo i romanstvo po jadranskim otocima**, Zagreb, 1950; vocea **Vlah** din **Enciclopedija Jugoslavije**, VIII, Zagreb, 1971, p. 514 - 516.
17. Despre Institutul de Studii și Cercetări Balcanice din București, fondat și condus de Victor Papacostea, care a funcționat între anii 1937 - 1948 și al cărui periodic a fost revista „Balcania", vezi N.Ș. Tanașoca în Introducerea la V. Papacostea, **Civilizație românească și civilizație balcanică**, București, 1983, p. 22 - 25. S. Dragomir a fost membru permanent al acestui Institut, alături de Al. Elian, Emil Condurachi, Emil Petrovici, Radu Vulpe și Petru Caraman.
18. Împreună cu N.Ș. Tanașoca, am realizat, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, un corpus al izvoarelor diplomatice privitoare la vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice, în secolele XIII - XVI, lucrare încă nepublicată. Am realizat, de asemenea, împreună cu N.Ș. Tanașoca și Elena Scărlătoiu, un repertoriu al izvoarelor istorice și lingvistice referitoare la romanitatea balcanică în genere, precum și o bibliografie critică a literaturii științifice privitoare la această romanitate.

19. P. Skok, **Iz rumunske literature o balkanskim vlasima**, „Glasnik S.N.D.“, Knj III, Skoplje, 1928, p. 293 – 308 (despre **Vlahii şi morlacii**, Cluj, 1924 şi **Vlahii din Serbia în sec. XII – XV**, Cluj, 1921/22); M. Filipovic, Silviu Dragomir, **Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu**, Bucureşti, 1959, „Godisnjak Balkanoloski Institut“, Knj. II, Sarajevo, 1961, p. 222 - 227.
20. Br. Durdev (1908 –), **Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom**, „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu“, I, 1941, p. 49 – 67; **O vojnucima**, „Glasnik Z. M.“, Sarajevo, II, 1947, p. 75 – 137; **O knezovima pod turskom upravom**, „Istoriski casopis“, I, 1 – 2, 1948/1949, p. 132 – 166; **Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka**, „Istoriski glasnik“; 3 – 4, 1951, p. 93 – 99; **Značaj podataka o vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakoviča iz 1455 godine**, „Godisnjak D.I., B.I.H.“, XV, 1964 (1966), p. 63 – 67; **Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka**, „Simpozijum“, Sarajevo, 1963, p. 143 – 169.
21. Nedim Filipovic, **Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku**, Simpozijum: **Vlasi u XV i XVI vijeku**, „Radovi“, knj LXXIII, 22, Sarajevo, 1983, p. 139 – 149.
22. N. Beldiceanu, **Le monde ottoman des Balkans (1402 – 1566). Institutions, société, économie**, Londra, 1976 (retipărire a mai multor contrubuţii anterioare); **Sur les Valaques des Balkans slaves a l'époque ottomane (1450 – 1550)**, „Revue des études islamiques“, XXXIX, 1966, Paris, 1967, p. 83 – 132; **Însemnări asupra românilor din Balcani la lumina surselor otomane**, „Buletinul Bibliotecii Române“, XI (XV), 1984, Freiburg im Br., 1988, p. 1 – 14, în aceeaşi revistă, XIV (XVIII), 1987 – 1988, p. 83 – 102; **Les Roumains des Balkans dans les sources ottomanes**, „Etudes Roumaines et Aroumaines“ sous la rédaction de Paul Stahl, Paris-Bucarest, 1990, p. 11 – 19; în colaborare cu Irène Beldiceanu-Steinherr şi P.S. Năsturel, **Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533 dans les provinces de Zvornik et d'Herzegovine**, „Turcica“, XX, p. 159 – 171. Vezi şi P.S. Năsturel, **Lettre ouverte a M. Nicoară Beldiceanu pour son prochain 70e anniversaire**, „Buletinul Bibliotecii Române“, XV (XIX), Freiburg im Br. 1989, p. 97 – 106.
23. Dušanka Bojanić, **Jedan rani Kanun za vlahe Smederevskog sandžaka**, „Vesnik Vojnog Muzeja“, 11 – 12, Belgrad, 1966, p. 146 – 160; **Negotinska krajina u vreme turske vladavine (na osnovu izvora iz XV i XVI veka)**, „Glasnik Etnografskog Muzeja“, Knj 31 – 32, Belgrad, 1969, p. 65 – 109; **Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni**, „Istorijski casopis“ XVIII, Belgrad, 1971, p. 255 – 269; **Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, krusevacku i vidinsku oblast**, Belgrad, 1974, 177 p.; **Vidin i Vidinski sandžak prez 15 – 16 vek. Dokumenti ot arhivite na Carigrad, i Ankara**. Pod redakcijata na Vera Mutafcieva i Mihaila Stajnova, Sofia, 1975, p. 5 – 14, 55 – 222; **Zaječar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV – XVIII vek)**, „Glasnik Etnografskog Muzeja“, Knj 42, Belgrad, 1978, p. 23 – 77; **Sta znace podaci o Sjeničkim Vlasima u popisu iz 1455 godine**, „Istorijski casopis“, Knj XXXIV, 1987, p. 97 – 112.
24. Prezentarea critică a contribuţiilor acestor istorici o face Silviu Dragomir în cuprinsul lucrării sale **Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu**, Bucureşti, 1959, de fiecare dată când ia în discuţie probleme abordate de ei.
25. Vezi în acest sens lucrările celor două simpozioane organizate la Sarajevo în 1961 (despre cătun) şi în 1973 (despre vlahi în sec. XV – XVI), mai sus citate şi, de asemenea, mai recentele contribuţii ale lui B. Hrabak, **Klaska i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću**, în **Benkovački kraj kroz vjekove**, 2, Benkovac, 1988, p. 107 – 258 şi A. Babic şi Desanka Kovacevic Kojic (capitole despre vlahi)

în volumul **Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Drušvo i privreda srednjovjekovne bosanske države**, Sarajevo, 1987, p. 37 – 47 şi p. 138 – 144.

26. Val. Al. Georgescu, recenzie la lucrarea lui S. Dragomir, **Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu**, Bucureşti, 1959, „Studii", 2, 1961, p. 225 – 235; **Istoria dreptului românesc**, I, Bucureşti, 1980, p. 172 – 182 şi lucrarea în manuscris **Ius Valachicum**, pe care am putut să o consultăm prin bunăvoinţa autorului.

Originea istroromânilor văzută de lingviști*

Diversitatea interpretărilor surselor istorice medievale privitoare la originea populației romanice din Peninsula Balcanică - a romanității balcanice - a polarizat interesul oamenilor de știință în jurul a două orientări, fiecare dintre ele cunoscând mai multe variante: cea care susține autohtonia populației romanice a Peninsulei și cea partizană a non-autohtoniei acesteia în zona geografică amintită[1].

Grupul istroromânilor - cel mai puțin numeros dintre cele trei conservate până astăzi (alături de cel al aromânilor și al meglenoromânilor) - mai poate fi întâlnit în câteva localități situate în peninsula Istria din Croația, la nord-vest de Rijeka și la nord de muntele Učka. Dialectul vorbit de ei nu este unitar: graiul reprezentanților comunei Jeiăni prezintă unele particularități, care îl fac să se deosebească de graiul celorlalți vorbitori din localitățile aflate mai la sud, în regiunea Valdarsa (după numele râului Arsa, care o străbate)[2].

Deși grupul a fost recunoscut ca o etnie romanică distinctă încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea de către istoricul italian Ireneo della Croce, preocupările sistematice pentru cercetarea dialectului și a originii vorbitorilor săi au apărut abia în secolul al XIX-lea, odată cu publicațiile lui Feretić (1819), Covaz (1819) și Algarotti (1826), cărora le vor urma, de acum înainte, altele, tot mai multe și mai consistente, printre care se disting și cele ale lui Ioan Maiorescu socotit, pe drept cuvânt, fondatorul dialectologiei române[3]. De atunci și până în prezentul cel mai apropiat, exceptând perioadele în care, din motive conjuncturale, interesul științific pentru romanitatea balcanică nu s-a manifestat întotdeauna în scris, contribuțiile cercetătorilor români nu au încetat să se remarce.

Scopul pe care ni l-am propus în analiza noastră nu este însă unul istoriografic, ci acela de a examina principalele puncte de vedere care au fost formulate în lingvistica noastră cu privire la „patria" de origine a istroromânilor[4].

Reluând cunoscuta teză a lui Fr. Miklosich, conform căreia istroromânii au venit „dintr-o țară locuită de bulgari"[5], slavistul și dialectologul Emil Petrovici încearcă, aducând noi argumente, să fixeze „țara" aceasta într-o regiune a Peninsulei Balcanice în care se vorbeau graiuri de tip bulgar și anume, în ținutul aflat la nord de linia Jireček, care delimita partea Peninsulei Balcanice supusă - sub imperiul roman - romanizării, de partea în care era dominantă cultura greacă: „Din regiunile occidentale ale acestui teritoriu parcurs de Dunăre, situat la nord de linia Jireček și la est de mănunchiul de izoglose care separă sud-slava orientală (unde se vorbeau graiuri de tip bulgar, pe lângă cele românești) de cea occidentală, au plecat cu turmele

spre vest în cursul evului mediu strămoșii istroromânilor, ducând cu ei o limbă romanică, prezentând trăsături < balcanice > care lipsesc în nord-vestul Peninsulei Balcanice"[6]. Această constatare se întemeiază, în opinia sa, pe fonetismul sud-slav răsăritean al unor împrumuturi vechi slave în istroromână. Iată care sunt tipurile de împrumuturi considerate de E. Petrovici ca făcând parte din această categorie:

I. Împrumuturi vechi slave în care se identifică tratamentul sud-slav răsăritean al voclei nazale **ǫ**, care în graiurile de tip bulgar va deveni **ă** (spre deosebire de cele din jumătatea de vest a Peninsulei Balcanice, unde acesta este **u**, în graiurile sârbo-croate și **a** sau **o** deschis în cele macedonene), trecând prin faza intermediară **ăn**, **ăm**, fază ce se regăsește și în unele împrumuturi vechi slave ale istroromânei. Celor două împrumuturi de acest tip identificate încă de Fr. Miklosich: **dobăndi** „a obține; a câștiga" și **tămpi** „a toci"[7] aduse drept argument în susținerea ipotezei sale (v. **supra**), E. Petrovici le adaugă încă zece: **găndi**[8] „a se tângui, a plânge" (< v. sl. **gǫditi**); **nerănci** „a încredința" (< v. sl. **narǫciti**); **odlănți** „a separa"; „a se decide" (< v. sl. **otŭlǫčiti**); **osăndi** „a condamna" (< v. sl. **osǫditi**); **posăndi** „a împrumuta" (< v. sl. **posǫditi**); **săndeț** „judecător" (< v. sl. **sǫdĭcĭ**); **săndi** „a judeca" (< v. sl. **sǫditi**); **tănji** „a da în judecată" (< v. sl. **tǫziti**); **zrănịți** „a transmite" (< v. sl. **izrǫčiti**). Dintre cele 21 de cuvinte istroromâne cu fonetism sud-slav răsăritean, **dobăndi** și **osăndi** se regăsesc cu același sens și în dacoromână (**dobândi, osândi**)[9]; **tămpi** este mai apropiat semantic de etimonul lui slav în raport cu dr. **tâmpi** „a-și pierde sau a face să-și piardă inteligența"; „a se prosti"[10], iar ir. **tănji** este omonim al dr. **tânji** „a se afla într-o stare de slăbiciune fizică"; „a suferi mult din punct de vedere moral, a se consuma, a se topi"[11] (cf. bg. **tăža** „a fi trist; a fi în doliu; a purta doliu"; s. -cr. **tužiti** „a plânge pe cineva; a plânge moartea cuiva"); ir. **nerănci** își are corespondent în mgl.: **nărăncoas.**

Datele dialectologiei sud-slave confirmă faptul că, tratamentul **ă**, respectiv, mai vechiul **ăn (ăm)** al vocalei nazale vechi slave **ǫ** este caracteristic zonei răsăritene a teritoriului lingvistic sud-slav[12], linia de izoglosă care separă acest tratament de zona căreia îi corespund tratamentele **u, a, o** (deschis) plecând la nord din bazinul râului **Timok** (subl. ns.) și urmând spre sud o linie imaginară de-a lungul frontierei dintre Serbia, Bulgaria și Macedonia[13].

Rămâne însă de văzut care dintre aceste cuvinte istroromâne își au corespondente formal-semantice în bulgară (și macedoneană) sau (și) în sârbo-croată. Din acest punct de vedere, situația se prezintă astfel[14]: ir. **dobăndi** = bg. **dobivam, dobija,** mac. **dobiva, dobija** s. -cr. **dobivati, dobiti**; ir. **găndi** = bg. –; mac. –, s. -cr. **gudeti** „a cânta la un instrument cu coarde"; (despre vânt) „a șuiera"; ir. **nerănci** = bg. –, mac. **narača** „a comanda; a transmite un mesaj", s. -cr. **naručiti** „idem"; ir. **odlănți** = bg. **otlăča,** mac. **odloši,** s.-cr. **odlučiti;** ir. **osăndi** = bg. **osăndja**; mac. **osudi**; s. -cr. **osuditi**; ir. **posăndi** = bg. –, mac. –, s. -cr. **posuditi**; ir. **potănji** = bg. – (apropierea de bg. **potăža** „a fi trist, a se întrista" este formală), mac. –, s. -cr. **potužiti (se)**; ir. **săndeț** = bg. **sădja**; mac. **sudija**; ir. **săndi** = bg. **sădja**; mac. **sudi,** s. -cr. **suditi**; ir. **tămpi** = bg. – (s-a păstrat adjectivul **tăp** „ascuțit" - **tăp nož** „cuțit ascuțit", mac. **tapi,** s. -cr. **tupiti (se)**; ir. **tănji** = bg. **tăža se** „a se plânge", mac. **tuži** „idem", s. -cr. **tužiti** „idem"; ir. **zrănți** = bg. **zaračam** „a înmâna", „a da instrucțiuni" (observăm că verbul bg. s-a format cu prefixul **za-** și nu cu **iz-**, ca în ir.), mac. **zarača,** s. -cr. **izručiti** (ca în ir.). Din

cele arătate rezultă că, celor 12 verbe istroromâne împrumutate, având fonetism sud-slav răsăritean, le corespund tot atâtea verbe sârbo-croate cu sensuri identice sau apropiate de cele istroromâne (și mai puține bulgărești). Fonetismul lor este însă sud-slav răsăritean. Situația s-au putea explica prin aceea că împrumuturile respective s-au realizat într-o zonă de contact intens dintre graiuri de tip sud-slav răsăritean și graiuri de tip sud-slav occidental (după toate probabilitățile, zona Timocului, v. **supra**, unde rostirea **ăn (ăm)** < v. sl. **ǫ** va fi fost preponderentă).

II. Tratamentul vocalei nazale **ę**, devenită **in (im), în (îm)** în cuvintele împrumutate: **paminte** „inteligență“ (< v. sl. **pamętĭ**) și **rănd** „rând, ogor mic și îngust“ (< v. sl. **rędŭ**)[15]. Ambele cuvinte se înregistrează și în dr.; primul apare însă numai în texte din veacul al XVI-lea cu următoarele sensuri: 1. „memoire, souvenir“ (**pamentea ta în neamu**); 2. „commémoration d'un mort“ (**nu se cade în postul mare să se facă pamente morților**)[16]. Este evident că, în acest caz, termenul (care nu s-a păstrat în limbă) a fost introdus pe cale culturală (de către traducătorul a cărui intenție era, probabil, fidelitatea față de modelul slav). Corespondentele lor în limbile sud-slave sunt: bg., s. -cr., mac. **pamet** „minte, inteligență, înțelepciune“. În bg. și mac. s-a păstrat și sensul religios al termenului în expresiile: bg. **večna pamet,** mac. **večna mu pamjat** „veșnica (lui) pomenire“. Acest sens nu se regăsește însă în ir.; bg., mac. s. -cr. **red** sunt polisemantice.

III. Tratamentul **e** al ierului moale în cuvintele de tipul: **mărtveț** „mort“ (< v. sl. **mrtvĭcĭ**), **oțet** (< v. sl. **ocĭtŭ**), **oves** (< v. sl. **ovĭsŭ**), **săndeț** „judecător“ (v. sl. **sǫdĭcĭ**), **udoveț** „văduv“ (< v. sl. **vĭdovĭcĭ**)[17]. Dintre acestea, **oțet** se înregistrează și în dr.[18], iar **oves** în toate dialectele române (dr. **ovăz,** ar. **ovez, uvez,** mgl. **uves**).

IV. Tratamentul lui **iat** (< sl. c.***ě**) „pare a se datora tot influenței bulgare“[19]; în ir. este redat printr-o vocală anterioară foarte deschisă, realizată adeseori ca un diftong de tipul **ea**[20]. Aceste împrumuturi sunt: **beseḑę** „cuvânt, vorbă“ înregistrat și în dr., în traduceri din sec. al XVI-lea cu sensul de „parole“[21], dar și în unele graiuri: **beseadă** „poveste anecdotică, anecdotă“ (zona Buzăului), **besedă** „vorbă, convorbire“ (Țara Oașului)[22]; **nevęstę** „logodnică“, „soția fratelui“, „noră“ (< v. sl. **nevěsta**); termenul are corespondente formal-semantice și în celelalte trei dialecte românești[23]; **țepę** „țeapă, așchie“ (cf. v. sl. **cepati**), se regăsește în dr.: **țeapă,** reg. **țapă**[24] și în mgl.: **țapă** „țeapă, țepușă, frigare“; **vęrę** „credință“ (< v. sl. **věra**) se înregistrează și în mgl., dar într-o formă nouă, cu **e** nediftongat: **veră,** ceea ce poate fi indiciul unui împrumut recent sau, mai degrabă, a unui reîmprumut din graiuri bg., mac. ori s. -cr.; **vręmę** „vreme, termen“ (< v. sl. **vrěme**), dr. **vreme,** reg. înv. **vreame,** ar. **vreami**[25], mgl. **vreami**. Remarcăm în tratamentul v. sl. **ě** > ir. **ę, ęa** o caracteristică distribuțională importantă: întocmai ca în elementele moștenite din latină, diftongul se păstrează după labiale, indiferent de natura vocalei din silaba următoare, (trăsătură ce apropie ir. de ar. și mgl., dar o deosebește de dr. **nevastă**)[26]. În această situație, rostirea diftongată a v. sl. **ě**, reflectând o etapă mai veche a evoluției limbii române, apare, credem, normală și nu în mod obligatoriu legată de rostirea slavă bulgară, așa cum presupune E. Petrovici (v. **supra**).

V. Tratamentul **un** pentru v. sl. **ǫ,** considerat de Fr. Miklosich drept reflex bulgar în împrumuturi de tipul: ir. **grumb** „urât“, **munci** „a (se) chinui“, **pomunti** „a înnebuni“,

zmunti „a ameți" a fost interpretat de E. Petrovici ca o „substituire de sunete", motivată de stadiul de dezvoltare a limbii române în momentul efectuării împrumutului, când „româna nu mai poseda grupul **on**, devenit, cu mult înaintea contactului mai intens cu slavii **un** și uneori **în**"[27].

O primă observație este aceea că termenul **grumb** apare și în dr. reg. (Transilvania): **pâne grumbă** (sin.: **murgă, neagră, de secară, ordinară**), der. **grumbav** „meșter prost"; cu sensul de „aspru, ordinar, dur, necioplit, mojic" termenul se înregistrează în **Anonimus Caransebiensis (gâlcevindu-să cu glasuri grumbe** și **cu strâmbături)** și la Dosoftei (**Sinopiianii era/.../grumbi, îndărătnici, sălbatici în suflet,** sau, la același autor, în alt loc: **Înduplecă sufletele celor grumbi și prostaci**[28]. Cea de a doua constatare se referă la forma bg. **grub** (ca în mac. și s. -cr.) și nu* **grăb,** cum ar fi trebuit să fie redată forma v. sl. **grǫbŭ** (înregistrată în Codex Suprasliensis)[29]. Explicația evitării omonimiei cu **gărb** „spinare" nu ar convinge. După opinia noastră, mai plauzibilă este ipoteza receptării de către bg. a unui fonetism sud-slav apusean, (în cazul de față s. -cr.) într-o zonă de contact, de unde „inovația" s-a putut propaga.

Așadar, să fie tratamentul rom. **un** al v. sl. **ǫ** rezultatul exclusiv al unei „subtituiri de sunete"? Cazul discutat ne determină să admitem, pentru vorbitorii dialectului ce va deveni istroromân, și contactul cu o populație al cărei grai era de tip sud-slav occidental. Aserțiunea noastră se întemeiază pe identificarea în aria sud-slavă de vest, chiar în imediata vecinătate a teritoriului lingvistic dacoromân a toponimului cu fonetism arhaic **Dumbovo** (<* **Dǫbovo** < v. sl. **dǫbŭ** „stejar") „staro mjesto kod kamenice u Srijemu"[30].

În privința celorlalți trei termeni aparținând categoriei în discuție remarcăm identitatea formal-semantică dintre ir. **munci** și dr. **munci** „souffrir"[31] și doar semantică dintre acestea și mgl. **mănčoas**[32], care prezintă alt tratament al vocalei nazale v. sl. **ǫ** și anume: **ăn,** fază intermediară a evoluției lui **ǫ** la **ă** din bg. (v. **supra**). Este posibil ca termenul să fi fost receptat simultan în cele trei dialecte românești, dar din graiuri sud-slave diferite: în dr. și ir. din graiuri de tip sud-slav occidental, iar în mgl. din graiuri de tip sud-slav oriental. Aceast presupunere este susținută după părerea noastră, și de prezența în ir. a verbelor **pomunti** și **zmuti,** care își au corespondente formale-semantice **numai** (subl. ns.) în s. -cr. (cf. s. -cr. **pomutiti** < ***pomuntiti** < v. sl. ***mǫtiti, *pomǫtiti,** scr. **smutiti** < ***smuntiti** < v. sl. ***sŭmǫtiti**).

VI. În sfârșit, tratamentul sud-slav oriental al grupului sl. c. ***ktj** în ir. **praște** (dr. **praștie,** ar. **praște, proaște,** mgl. **praști**) este un alt argument pe care-l aduce E. Petrovici în susținerea tezei conform căreia strămoșii istroromânilor provin din părțile occidentale ale ariei sud-slave răsăritene[33]: „Trebuie însă precizat că nu poate fi vorba decât de Dunărea de Jos, ale cărei țărmuri erau puternic romanizate în antichitate (mai ales malul drept) și care, în tot cursul evului mediu, până în zilele noastre, era legată prin nenumărate căi de transhumanță cu Carpații"[34].

Din cele arătate până în acest loc rezultă că, din cele 6 categorii de împrumuturi vechi sud-slave ale istroromânei, considerate de E. Petrovici ca provenind din aria sud-slavă răsăriteană, tratamentul lui **iat** nu constituie o dovadă certă în această privință, iar tratamentul **un** al v. sl. **ǫ** aparține ariei sud-slave occidentale, reprezentând stadiul intermediar al denazalizării vocalei **ǫ** devenită, în cele din urmă **u** în s. -cr.

În această situație, credem că, se poate presupune un contact al istroromânei atât cu graiuri de tip sud-slav oriental, cât și occidental. În secolele XIII - XIV aflăm deja din documentele vremii că, cel puțin o parte din viitorii locuitori de origine română ai peninsulei Istria, se aflau în Serbia medievală: fenomenul rotacismului[35], trăsătura cea mai reprezentativă a dialectului ir. este prezent într-o serie de toponime și nume de persoană din regiunea amintită. Printre acestea toponimul **Pagarușani,** numele unui cătun dăruit de Ștefan Dușan mănăstirii Dečani ne-a atras atenția în chip deosebit, pentru că, el trebuie pus în legătură cu un ***pagaruș,** provenind din lat. **paganus**[36] în accepțiunea sa **primară,** aceea de locuitor al unui **pagus** (**sat** sau **târg**) și nu cu sensul său ecleziastic (ar fi fost lipsit de orice fundament logic ca unei populații creștine de rit ortodox, care conviețuia cu o populație slavă de aceeași confesiune, să i se fi atribuit un astfel de apelativ). Avem a face așadar cu un termen vechi, neatestat pe teritoriul lingvistic românesc de la nord de Dunăre. Alte toponime înregistrate în aceleași documente medievale sunt: **Sarebire,** numele unui sat din Bosnia, lângă Tišča, afluent al Drinjačei, spre apus de Drina; **Maruket,** toponim aflat în regiunea munților Šar, spre sud de Prizren. Ca nume de persoană se înregistrează: **Zmantara** (< **zmantárę** „smântână" < v. sl. ***sŭmętana** sau ***sŭmetana**[37]), **Burazerovici** (primul nume provenind din regiunea Velebitului, iar cel de al doilea dintr-o zonă situata la nord-vest de Titograd) etc.[38]. Pe baza distribuției spațiale a toponimelor rotacizante, a căror arie coincide cu cea a răspândirii termenului **cătun,** Silviu Dragomir a localizat aria rotacismului sud-dunărean în zona cuprinsă între Morava și Drina, „spre miazăzi, de la munții Rudnik, până la Kosovo Polje, iar în apus, din Stari Vlahi, până către munții Šar"[39]. Acesta este teritoriul care, în opinia sa, a constituit patria de origine a istroromânilor rotacizanți[40]. Cât privește teritoriul situat în dreapta Moravei, se pare că acesta nu a aparținut ariei rotacizante, după cum indică numele **Valniș** (**aluniș**). Despre zona situată în stânga Moravei și nordul Macedoniei (foste iugoslave), între Vranje și Prizren nu deținem informații sigure. Numele frăției mahomedane **Alunovici** (< rom. **alun**) din regiunea Titograd ar fi un indiciu că aici au existat și vlahi care nu rotacizau. Aceste constatări l-au determinat pe S. Dragomir să împartă teritoriul locuit de vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu în două zone distincte: prima (cea mai veche, după părerea sa) este zona ce se întinde în stânga Moravei Mari, spre sud, către munții Rudnik, în nordul Macedoniei, până la Vranje, iar spre apus până la Drina, pe tot cursul său. Cea de a doua zonă cuprinde teritoriul de contact cu dacoromânii, în sudul Dunării, de la Timok până la Morava și de la Niš, spre răsărit, până dincolo de munții Balcani[41]. Concluzia sa este că, aici, în aceste două zone **strâns legate** (subl. ns.), trebuie plasată patria de origine a celor două dialecte **balcanice** (subl. ns.): istroromân și meglenoromân[42].

Analizând și comparând asemănările și deosebirile structurale dintre istroromână și celelalte dialecte istorice românești, S. Pușcariu ajunge la concluzia că cele mai puține elemente comune le are istroromâna cu aromâna, elemente comune cu dialectul meglenoromân sunt mai numeroase, dar cele mai multe sunt comune cu dacoromâna, astfel că, „dacă am dezbrăca dilectul istroromân de împrumuturile și inovațiunile ivite după izolarea acestui dialect, el ar avea aspectul unui subdialect

dacoromân"[43]. **Acest subdialect se vorbea în nord-vestul Peninsulei Balcanice** (subl. ns.) de către românii apuseni (strămoșii istroromânilor și ai vegliotoromânilor = cei atestați în insula Veglia, n. ns.)[44], aflați în contact cu cei din nordul Dunării, fluviu care „nu formează nici azi un hotar dialectal între românii din România și cei din Iugoslavia și Bulgaria /.../, care n-a împiedicat și nu împiedică nici astăzi pe păstorii din sudul Transilvaniei ca să iemeze cu oile lor în Dobrogea, n-a format nici în timpurile tracodace, nici în cele străromâne, o graniță despărțitoare între frați de același neam, ci mai degrabă un punct de atracție pentru populația care trăia în Carpații și în Balcanii ce sunt, geograficește, același șir de munți"[45].

Ideea unității și continuității românești din toate provinciile care fuseseră romanizate - la nord și sud de Dunăre - este dezvoltată și susținută de S. Pușcariu atât cu argumente lingvistice, cât și istorice[46]. Această unitate a fost afectată, în opinia sa, de valul migrator slav, care a distrus viața orășenească și a acaparat regiunile fertile din Peninsula Balcanică, a asimilat pe localnici sau i-a silit să se retragă în zone mai ferite unde practicau mica agricultură, dar mai ales păstoritul, ceea ce s-a întâmplat și cu strămoșii istroromânilor[47].

Într-un articol publicat relativ recent, I. Gheție se alătură tezei lui S. Pușcariu[48], aducând totodată în discuție și contribuția majoră a lui S. Dragomir la lămurirea controversatei probleme a originii românilor apuseni. Dacă este acceptat drept habitat primar al acestora cel localizat de S. Dragomir (v. **supra**) atunci, opinează I. Gheție, trebuie să admitem că strămoșii istroromânilor au locuit din vremuri îndepărtate în Moesia Superioară, adică acolo unde, după mărturiile lui Kekaumenos, ar fi fost patria străveche a vorbitorilor aromâni. În cazul în care relatările scriitorului bizantin se referă la Panonia Inferioară - ceea ce nu este exclus, după părerea lui I. Gheție -, S. Pușcariu și S. Dragomir sunt îndreptățiți să caute teritoriul inițial al românilor occidentali în zona primelor atestări scrise, adică în Serbia. În caz contrar, suntem obligați să fixăm acest teritoriu în Panonia Inferioară și să admitem că ei au coborât în regiunea delimitată de S. Dragomir, după plecarea aromânilor (încheiată în sec. XI), probabil, sub presiunea ungurilor stabiliți în sec. X între Dunăre și Tisa[49].

Toate argumentele introduse până aici în dezbatere vin să susțină ipoteza autohtoniei istroromânilor în Balcani în variantele Miklosich-Petrovici (care presupun că „patria" de origine a lor s-ar fi aflat pe un teritoriu în care se vorbeau graiuri de tip sud-slav răsăritean: bulgar) și Pușcariu-Dragomir-Gheție (care, dimpotrivă, le așează „patria" primitivă pe teritoriul în care se vorbeau graiuri se tip sud-slav occidental: sârbo-croat).

Acestei ipoteze i se opunea cea formulată de Ov. Densusianu, conform căreia obârșia nord-dunăreană a istroromânilor nu poate fi pusă la îndoială[50]. Argumentele sale au fost însă respinse de S. Pușcariu[51]. Și totuși, cum se poate explica prezența rotacismului atât la istroromâni, cât și în unele graiuri din vestul și nord-vestul teritoriului lingvistic dacoromân[52]?

Această coincidență frapantă își poate avea, credem, o dublă sorginte:

1. Continuumul lingvistic în epoca românei comune dintre zona circumscrisă de S. Dragomir (v. **supra**) și părțile vestice ale teritoriului situat la nord de Dunăre,

unde se va fi produs fenomenul fonetic menţionat, ca rezultat al influenţei asimilatoare sau disimilatoare a unei nazale (**m, n**) ori a lui **r** în silabele învecinate[53]. În orice caz, atestarea toponimului **Pagaruşani** (v. **supra**) în Serbia medievală susţine, după părerea noastră, teza autohtoniei unei părţi a strămoşilor istroromânilor acolo unde i-au localizat S. Dragomir şi S. Puşcariu, adică, în nord-vestul Peninsulei Balcanice.

2. Aportul de element românesc provenind din arcul intracarpatic, datorat deplasării unor vorbitori ai limbii române (comune) spre sud. Cauzele acestei presupuse „migrări" au fost explicate de Ov. Densusianu prin aşezarea ungurilor între Tisa şi Carpaţi, ceea ce - afirmă lingvistul - „amena une certaine confusion dans la population roumaine nord-danubienne /.../. À la suite de cet événement quelques colonies roumaines quittèrent leurs demeures pour émigrer au sud. Il se peut aussi que l'afflux vers le nord de l'élément macédo-roumain ait provoqué un mouvement contraire dans une partie du domaine daco-roumain. Mais il faut le reconnaître, ce ne sont la que de simples hypothèses[54]. După opinia noastră, viaţa economică desfăşurată în tot cursul evului mediu pe teritoriul românesc de la nord de Dunăre este principala - dacă nu şi singura - cauză a menţinerii legăturilor strânse cu regiunile Balcanilor. Se ştie că, în afară de agricultură şi păstorit, românii nord-dunăreni s-au îndeletnicit, în tot cursul evului mediu, şi cu transportul de mărfuri nu numai spre Liov şi Marea Neagră, ci spre Adriatică[55]. Transportul şi circulaţia mărfurilor dinspre şi înspre aceste ţinuturi datează încă din timpul stăpânirii romane, căreia i se datorează dezvoltarea impresionantă a căilor de comunicaţie din Dacia (întâi, cu scopuri militare, iar apoi şi comerciale). Întreaga reţea rutieră a provinciei urma cursul principalelor râuri care izvorau din podişul Transilvaniei spre Dunăre şi Tisa. Un important drum comercial venea din Panonia cu traseul: Aquincum (Budapesta) - Porolissum (Moigrad) - Napoca (Cluj) - Potaissa (Turda) - Apulum (Alba-Iulia) - Târnava Mare - pasul Oituz - Piroboridava (Poiana) - Gura Siretului - Tyras (Nistru). Dunărea, la rândul ei, a înlesnit legăturile economice ale Daciei cu Marea Neagră, cu Balcanii, spre Serdica (Sofia), Philippopolis (Plovdiv) - Byzantium (Istanbul), cu Adriatica prin Naissus (Nis) - Dyrrhachium (Durrës) şi cu Italia pe valea Savei. Pentru navigaţia pe apă, spre Dunăre, se foloseau Mureşul şi Oltul[56]. Printre mărfurile care se comercializau, sarea ardeleană ocupa un loc apreciabil. Aceasta trecea nu numai în Moravia, prin vadurile Tisei din Maramureş, ci şi în Panonia, în ţinuturile stăpânite de avari şi mai departe, spre Europa Centrală[57]. Aurul din minele ardelene, exploatat cândva de romani, ajunge, pe aceleaşi drumuri comerciale, în sec. VIII - IX la avarii ce locuiau în stepele de pe cursul mijlociu al Dunării[58].

O altă îndeletnicire populară străveche a românilor - în Transilvania, mai ales[59]-, care a înlesnit legăturile dintre vestul teritoriului românesc de la nord de Dunăre şi cel din sud a fost industria cărbunelui. Menţinerea în dr. şi ir. a cuvântului **cărbune** (**cărbure**) (< lat. **carbo, carbonis**) este o dovadă în acest sens.

În sfârşit, dar nu în ultimul rând, păstoritul de tip transhumant a jucat acelaşi rol de „liant" între românii de la nordul Dunării şi cei din nordul Peninsulei Balcanice. Turmele din Transilvania treceau munţii spre bălţile din sud şi răsărit, ceea ce

presupunea atât existenţa aşezărilor de oieri la poalele munţilor, cât şi a satelor lor de la baltă, unde se pregătea nutreţul uscat pentru turme[60], a cărui denumire, moştenită din lat. **fenum**, a devenit în dr. **fân**, iar în ir. **fir** (cu rotacismul caracteristic). Este probabil ca termenul păstoresc **cumarac**, înregistrat în ir. cu sensul de „pălărie (purtată de ciobani)"[61], piesă ce face parte din costumul lor, să fi fost adus de către păstorii români din nord, tot pe această cale (în dr.: **comănac, cumănac**[62]).

Se înţelege că, toate aceste circumstanţe au creat condiţiile cele mai favorabile pentru menţinerea unor legături permanente şi, de ce nu, pentru stabilirea, în timp, a unor români nord-dunăreni în aşezări româneşti din nordul Peninsulei Balcanice nu neapărat în împrejurări istorice deosebite, ci din diverse motive de ordin particular. Presupunem că, influenţa graiurilor româneşti de la nord de Dunăre asupra celor vorbite la sud de fluviu s-a propagat, urmând trasee diferite: unul, pe direcţia est-vest, pe văile Mureşului, Tisei până dincolo de Dunăre, pe malul stâng al Moravei, în regiunea în care a identificat S. Dragomir pe „strămoşii rotacizaţi ai istroromânilor", iar celălalt, cu orientarea nord-sud, pe valea Oltului, până în zona Timok, acolo unde se întâlnesc graiurile de tranziţie dintre grupurile sud-slave orientale (bulgare) şi cele occidentale (sârbo-croate), ceea ce explică, după părerea noastră, caracterul „mixt" al fonetismului celor mai vechi împrumuturi sud-slave ale istroromâniei şi lipsa rotacismului la unii vorbitori ai dialectului[63].

Această populaţie românească, identificată de S. Dragomir în nordul Peninsulei Balcanice, împreună cu cea „infiltrată" pe căile amintite din regiuni ale fostei provincii romane Dacia va fi numită de greci „Maurovlahi": „I Rumeni **settentrionali** (subl. ns.) vennero detti dai greci dell'eta di mezzo Maurovlahi (Mavrovlachi, Vlachi neri) /.../. Dal greco, Maurovlahi provenne il latino Morolachi, Morlachi (onde l'italiano Morlacchi) col quale nome si designavano nel medio-evo i Rumeni parlanti la lingua rumena"[64]. Despre aceşti „Rumeni settentrionali" care şi-au avut aşezările în nordul Peninsulei ne informează şi un studiu recent al lui C. Poghirc[65], în care este clarificată semnificaţia termenului Maurovlah, tradus „mecanic în textele medievale prin **Nigri Latini**": „Dans ce cas, aussi bien que dans les bulg. **Beli-Vlasi** /.../ et **Černi-Vlasi** /.../ il s'agit d'une ancienne signification indo-européene des noms de couleurs: **noir** = Nord, **blanc** = Sud, **rouge** = Est et **vert** ou **bleu** = Ouest. Cette symbolique est présente dans des mythes et des contes populaires, dans l'héraldique /.../, ainsi que dans la toponymie /.../[66].

Problema care se ridică este până când s-au putut produce aceste „infiltrări" de populaţie nord-dunăreană în ţinuturile menţionate din sud. Ov. Densusianu (care susţine originea nord-dunăreană a tuturor istroromânilor, v. **supra**) consideră sec. XIII drept limită superioară a separării ir. de dr.[67]. I. Popovici împărtăşeşte aceeaşi opinie, făcând precizarea că, deplasarea viitorilor istroromâni s-a realizat în două etape: sfârşitul sec. al XI-lea, încă în vremea comunităţii dintre dialectele ir., dr. şi mgl., până în sec. al XIII-lea şi, cea mai importantă, după părerea sa, perioada cuprinsă între sec. al XIV-lea şi al XV-lea[68]. Două sunt însă motivele pentru care această cronologie credem că nu poate fi acceptată: lipsa împrumuturilor maghiare în istroromână şi lipsa din inventarul vocalic al dialectului a fonemului **î**. Cu alte cuvinte, seria centrală a sistemului său vocalic este incompletă, întocmai ca în

meglenoromână și în aromâna fărșeroților[69]. Prezența vocalei centrale ă în unele limbi sau dialecte vorbite în Peninsula Balcanică este considerată de către specialiști drept „balcanism primar"[70]. Fenomenul se înregistrează în bulgară, în dialectele macedone, în cele sârbo-croate din **regiunea Timok-Prizren** (subl. ns.), precum și în dialectul tosc al albanezei[71] (vorbit în regiunea în care îi întâlnim și pe aromânii fărșeroți). Menținerea acestui „balcanism primar" în istroromână ca atare, fără închiderea lui la î (cum s-a întâmplat în dacoromână și în aromâna de tip A[72]) ne determină să considerăm că, aportul de element românesc nord-dunărean a încetat odată cu încheierea perioadei cunoscută în literatura lingvistică sub denumirea de „limba română comună" (sec. VI, VII - X, XI)[73].

În concluzie, apreciem că, marea masă a strămoșilor istroromânilor provine din regiunile septentrionale ale Peninsulei Balcanice, din cele două zone ale Serbiei medievale fixate de S. Dragomir pe ambele maluri ale văii Moravei (una, în care se identifică fenomenul rotacismului, pe malul stâng al râului, iar cealaltă, nerotacizantă, în dreapta sa, orientată către nord, nord-est, spre Timok). Ambele zone s-au aflat în contact cu nordul dunărean prin două importante căi de legătură: cea cu direcția est-vest: valea Mureșului - valea Tisei - Dunăre și cea cu direcția nord-sud: valea Oltului - Dunăre - Timok. Acest contact s-a menținut până în secolele X - XI. Dacă ipoteza se verifică, putem vorbi despre o „poligeneză" a coloniilor românești atestate ulterior în peninsula Istria.

Note

* Lucrarea a fost prezentată în rezumat la cel de al V-lea Congres al Filologilor Români, Iași, 6 - 11 iunie 1994.

1. Cf. Elena Scărlătoiu, **La romanité balkanique. Origines et diffusion.** I, RESEE, XXXIX, 1991, 3 - 4, p. 198.
2. A. Kovačec, **Descrierea istroromânei actuale,** București, 1971; idem, **Istroromâna,** în **Tratat de dialectologie românească,** Craiova, 1984 (**Dial. rom.**), p. 550 - 586; R. Sârbu, **Texte istroromâne și glosar,** Timișoara, 1987, p. 1 - 24 (capitolul introductiv: **Istroromâna azi**).
3. Pentru bibliografia comentată a problemei: G. Vassilich, **Sui Rumeni dell'Istria. Riasunto storico-bibliografico.** Estratto dall' „Archeografo Triestino". Nuova Serie, vol. XXIII, fasc. I, Trieste 1900; Sextil Pușcariu, **Studii istroromâne.** În colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan, vol. III, București, 1929. Această lucrare cuprinde atât comentarii la studiile filologice elaborate între anii 1698 (Ireneo della Croce) și 1925 (Emil Riegler), cât și mostre de grai culese în acest interval de timp. Bibliografia recentă poate fi extrasă din **Dial. rom.**, p. 782 - 839.
4. Cf. Elena Scărlătoiu, **La romanité balkanique. Origines et diffusion.** II, RESEE, XXX, 1992, 1 - 2, p. 15 - 17.
5. Fr. Miklosich, **Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten,** Viena, 1879, p. 2.
6. E. Petrovici, **Elementele sud-slave orientale ale istroromânei și problema teritoriului de formare a limbii române,** în „Cercetări de lingvistică", XII, 1967, 1, p. 17.

7. Fr. Miklosich, **op. cit.**, p. 2 - 3.
8. E. Petrovici, **art. cit.**, redă grafic formele în varianta cu **â**: **gândi, nerânci** etc. Noi am optat pentru varianta grafică **ă**: **găndi, nerănci**, pentru a nu da naştere la confuzii: După cum se ştie, din inventarul vocalic al istroromânei lipseşte fonemul /î/. „Realizarea î a fonemului ă este facultativă şi ea se poate observa chiar în rostirea aceluiaşi vorbitor" (Cf. Matilda Caragiu Marioţeanu, **Compendiu de dialectologie română / nord şi sud-dunăreană /**, Bucureşti, 1975, p. 192). E. Petrovici a sesizat totuşi unele diferenţe regionale în rostirea lui **ă**: forme cu **ă**, mai mult sau mai puţin închis, înregistrate mai ales în Valdarsa şi forme cu **î**, adeseori deschis, în Jeiăni (**Rezistenţa sistemului fonologic la o puternică influenţă străină. În legătură cu sonatele „silabice" istroromâne /r/, /n/, /m/**, în volumul Emil Petrovici, **Studii de dialectologie şi toponimie**, sub îngrijirea lui I. Pătruţ, B. Kelemen, I. Mării, Bucureşti, 1970, p. 85).
9. Cf. G. Mihăilă, **Împrumuturi vechi slave comune dacoromânei şi istroromânei**, în SCL, XXXI, 1980, 4, p. 433.
10. Cf. **Dicţionarul explicativ al limbii române** (DEX). Conducători: Ion Coteanu, Luiza Seche şi Mircea Seche. Redactori: Alexandru Bumei, Elena Ciobanu, Eugenia Contaş, Zorela Creţa, Valentina Hristea, Lucreţia Mareş, Elena Stângaciu, Zizi Ştefănescu, Tatiana Ţurlea, Ileana Vulpescu, Bucureşti, 1975, s.v.
11. **Ibidem.**
12. Stojko Stojkov, **Bălgarska dialektologija**, Sofia, 1962, p. 123 - 124; S.B. Bernstein, **Gramatica comparată a limbilor slave.** Traducere şi note de G. Mihăilă, Bucureşti, 1965, p. 206 - 207.
13. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...**, p. 14.
14. Dacă sensurile sunt diferite de cele ale cuvintelor istroromâne sau diferite în cadrul grupului de limbi sud-slave, ele vor fi precizate în text după următoarele surse: S.B. Bernstein, **Bolgarsko – russkij slovar'**, Moscova, 1966; I.I. Tolstoj, **Serbsko-chorvatsko russkij slovar'**, Moscova, 1958; **Rečnik na makedonskiot jazik.** So srpskohravatski tolkuvanja. Redactor: Blaže Koneski. Autori: Todor Dimitrovski, Blagoja Korubin, Trajko Stamatoski, vol. I - III, Skopje, 1961 - 1966.
15. Trecerea lui **i** la **î** în dr. şi la **ă** în ir. (forma de bază trebuind să fie ***rind**) se explică prin acţiunea lui **r** iniţial asupra vocalei palatale următoare: lat. **rideo** a devenit în dr. **rîd**, iar în ir. **ărdu me** (din ***rădu me**), cf. E. Petrovici, **Elem sud-slave...**, p. 15.
16. Ov. Denususianu, **Opere.** II. **Lingvistica. Histoire de la langue roumaine.** I. **Les origines.** II. **Le seisième siècle.** Ediţie îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu şi I. Şerb, Bucureşti, 1975, p. 817 - 818. (Prima ediţie, vol. I. **Les origines** a fost publicată în 1901 la Paris, iar vol. II. **Le seisième siècle**, între 1914 - 1938, în acelaşi loc.).
17. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...**, p. 15 semnalează faptul că, în graiurile croate din vecinătatea istroromânei, ambele ieruri slave sunt redate prin **e** (deschis), în timp ce în ir. ierul dur a devenit **ă**: ir. **băt** „băţ; ciocan" (< v. sl. **bŭtŭ**); excepţia o constituie numai împrumuturile recente, în care apare **a** în locul ierului dur (**mah** „muşchi" în ir. din sud şi **muşel'u** < lat. pop. ***musculus**, lat. clas. **muscus**, în cea de nord).
18. G. Mihăilă, **art. cit.**, p. 433.
19. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...**, p. 15.
20. **Ibidem**, p. 16. Acest diftong este notat grafic de E. Petrovici prin **ä**. Noi am optat pentru grafia **ę**. În împrumuturi mai noi, după cum precizează acelaşi autor, **iat** este redat fie prin **e**, fie prin **i**: **desan, srebo, miset** (în graiurile croate ikavieni **misec**).
21. Ov. Densusianu, **op. cit.**, p. 802.

22. Cf. Academia Română. **Dicționarul limbii române** (DA). Întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Majestății Sale regelui Carol I. Tomul I. Partea I. A - B, București, 1913, s. v.
23. G. Mihăilă, **Împrumuturi vechi slave în româna comună,** SCL, XXXIV, 1983, 1, p. 48.
24. Idem, SCL, XXXI, 1980, 4, p. 433.
25. Idem, SCL, XXXIV, 1983, 4, p. 436.
26. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **Compendiu de dialectologie română (nord și sud-dunăreană),** București, 1975, p. 193.
27. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...,** p. 15: cf. lat. **frontem, montem, pontem, fontanam** > dr. **frunte, munte, punte, fântână,** ir. **frunte, punte, fântăre.** Th. Capidan, **Elementul slav în dialectul aromân,** București, 1925, p. 38 consideră reflexul **un** < v. sl. ǫ caracteristic ariei sud-slave occidentale.
28. DA, tomul II, partea I, București, 1934, s. v.
29. Cf. Vl. Georgiev, Iv. Gălăbov, J. Zaimov, St. Ilčev, **Bălgarski etimologičen rečnik,** vol. I, Sofia, 1971, s. v.
30. Stjefan Pavčić, **Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavonij,** Zagreb, 1953, p. 47, 53.
31. Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 764.
32. Forma **mănčoas,** cu diftongarea lui **o** nu se înregistrează în localitatea Huma, unde este **mănčes.** Cf. Institutului de Studii Sud-Est Europene. **Dicționar meglenoromân,** vol. I - III (manuscris). Alcătuit de Th. Minda și N. Paia. Coordonare, redactare finală și etimologii: Elena Scărlătoiu. În legătura cu diftongarea lui **ă** (sub accent) în unele graiuri mgl. și cu existența în evul mediu a doua nuclee meglenoromâne, care nu îl diftonghează pe **ă** (graiurile din Huma Țărnareca) vezi: Elena Scărlătoiu, **Românii balcanici în evul mediu în lumina cercetărilor lingvistice recente,** în volumul **Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană.** IV. București, 1987, p. 72 - 76; eadem, **La romanité balkanique...,** II, RESEE, XXX, 1992, 1 - 2, p. 14.
33. E. Petrovici, **Elem. sud-slave...,** p. 16 - 19.
34. **Ibidem,** p. 19.
35. În legătură cu transformarea lui **-n-** latinesc intervocalic în **-r-,** cu excepția celui geminat, care se păstrează: lat. **pinna** > ir. **pęnę** cf. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **op. cit.,** p. 193.
36. Pentru sensurile lat. **paganus** și cronologia lor vezi: H. Mihăescu, **La langue latine dans la sud-est de l'Europe,** București - Paris, 1978, p. 312.
37. G. Mihăilă, **Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești,** București, 1973, p. 20.
38. Silviu Dragomir, **Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice,** București, 1959, p. 157 - 158.
39. **Ibidem.**
40. **Ibidem.**
41. **Ibidem,** p. 159.
42. **Ibidem.**
43. S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 342.
44. **Ibidem,** p. 344.
45. **Ibidem,** p. 358.
46. **Ibidem,** p. 344 - 366.
47. **Ibidem,** p. 355.
48. I. Gheție, **Originea dialectelor române,** LR, XXXVI (1987), 2, p. 143 - 145.
49. **Ibidem.**
50 Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 316 - 325.
51. Vezi motivația: S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 347 - 348.

52. **Dial. rom.,** p. 288; 329: rotacismul se înregistreaza în graiul moților din subdialectul crișean și în primele texte traduse în limba română în Maramureș.
53. S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 111.
54. Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 322.
55. P.P. Panaitescu, **Introducere la istoria culturii românești,** București, 1969, p. 145.
56. Academia Republicii Populare Române. **Istoria Romîniei.** Redactori: acad. C. Daicoviciu, acad, E. Condurachi, I. Nestor, membru corespondent al Academiei RPR, Gh. Ștefan, membru corespondent al Academiei RPR, secretar: M.D. Matei, Vol. I, București, 1960, p. 403 - 406.
57. P.P. Panaitescu, **op. cit.,** p. 151 - 154.
58. **Ibidem.**
59. **Ibidem.**
60. **Ibidem,** p. 146.
61. Cf. textul lui A. Glavina despre păstorii din Jeiăni, publicat de S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. III, București, 1929, p. 221.
62. Pentru sensurile și răspândirea geografică a termenului în dr., cf.: DA, tom I, partea II, București, 1940, s. v. și Zamfira Mihail, **Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană,** București, 1978, p. 140.
63. S. Pușcariu, **op. cit.,** vol. II, p. 14.
64. G. Vassilich, **op. cit.,** p. 14.
65. C. Poghirc, **Romanisation linguistique et culturelle dans les Balkans. Survivances et évolution,** în culegerea **Les Aroumains.** Centre d'étude des civilisation de l'Europe Centrale et du Sud-Est. Cahier no. 8, INALCO, Paris, 1989, p. 8 - 44.
66. **Ibidem,** p. 11.
67. Ov. Densusianu, **op. cit.,** p. 323.
68. Iosif Popovici, **Dialectele române. IX. Dialectele române din Istria.** Partea I, Halle, 1914, p. 126 - 129.
69. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **op. cit.,** p. 192.
70. Termenul a fost definit de H.W. Schaller: **Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie,** Heidelberg, 1975. Ulterior l-au preluat E. Banfi, **Linguistica balcanica,** ed. I (și urm.), Bologna, 1986; J. Feuillet, **La linguistique balkanique,** în „Cahiers balkaniques", no. 10, Paris, 1986.
71. E. Banfi, **op. cit.,** p. 46 - 47.
72. Matilda Caragiu-Marioțeanu, **op. cit.,** p. 192.
73. Al. Rosetti, **Istoria limbii române. I. De la origine până la începutul secolului al XVII-lea.** Ediție definitivă. București, 1986, p. 321 - 325.

Zamfira Mihail

Terminologia uneltelor agricole româneşti în perspectivă etnolingvistică sud-est europeană. O nouă ipoteză

Componentă a culturii unui popor, civilizaţia sa materială populară îl caracterizează şi îl încadrează, sub un anumit aspect, în istoria universală. Progresele realizate de etnologie, colaborarea dintre arheologie, istorie, etnologie şi lingvistică sunt de natură să pună în evidenţă noi coordonate ale civilizaţiilor populare din sud-estul Europei.

Instrumentarul, în ansamblul său, nu se diferenţiază după etnii, dar folosirea lui a fost supusă, de-a lungul timpului, de multe ori unor restricţii sau reglementări datorită concepţiilor (religioase), încât unele popoare au folosit cu predilecţie unelte de un anumit tip.

Uneltele se constituie ca sursă de informaţie istoriografică, putând fi analizate prin prisma opţiunilor: dacă sunt unice instrumente pentru a efectua numai anumite operaţiuni sau dacă folosirea lor este mai largă, după cum şi operaţiunile pe care le îndeplinesc sunt analizate prin prisma frecvenţei în procesele de producere şi întreţinere a bunurilor. Este, deci, o analiză care are în vedere diversitatea tipologică a uneltelor şi, pe de altă parte, pune în discuţie specializarea lor ca şi adaptarea creatoare.

La ancheta internaţională iniţiată de prof. A. Guillou privind forma şi denumirile uneltelor din sud-estul Europei în sec. XIII - XVIII, am participat la constituirea unei bănci de date din excerptele lucrărilor tipărite din ţara noastră. Lucrarea, recent apărută la Paris[1] pune în lumină, pentru prima dată, informaţii dintr-o vastă arie geografică şi studiile comparate care se pot întreprinde pe baza ei vor releva elementele comune şi vor surprinde uneltele folosite cu predilecţie de anumite etnii.

În această lucrare analiza informatică a fost pusă în situaţia să folosească în paralel două serii de izvoare, cele care au în vedere realia (obiectul), deci informaţii arheologice şi iconografice şi, pe de altă parte, pentru nomenclatură, sursele care înregistrează denumirea obiectului. Noi considerăm că este o problemă insolubilă deocamdată pentru tratamentul informatic urmărirea simultană a istoriei uneltelor folosite de un popor şi cea a termenilor corespunzători, din cauza decalajelor care intervin. Pentru întregul lot de unelte atestate numai arheologic sau iconografic nu

se poate preciza termenul folosit în zona și în epoca respectivă decât pe baza mărturiilor din texte, care însă nu descriu forma uneltelor la care se referă. Iată de ce considerăm că cercetătorul este cel chemat să-și perfecționeze metodologia pentru a face să progreseze cunoașterea.

În această perspectivă interdisciplinaritatea este impusă de legile obiective ale științei. Folosirea unei metodologii comune în interpretarea fenomenelor din perspectiva diferențiată a două științe duce la crearea așa-numitelor discipline de frontieră și **etnolingvistica** este una dintre acestea.

Vocabularul limbilor romanice s-a pretat cu rezultate concludente la comparația unităților reprezentative, „vocabularul fundamental“, lucrare recent apărută a colectivului de la Institutul de lingvistică din București demonstrând de manieră decisivă aportul metodologic românesc[2]. În perspectivă sud-est europeană însă, comparația „vocabularului fundamental“ ar conduce, considerăm noi, la rezultate neconcludente. Juxtapunerea disparată a unităților vocabularului a făcut-o acum 62 de ani Chr. Sandfeld și, deși nu există încă o lucrare care să fi pus în alți parametri compararea lexicului sud-est european, în ansamblu, totuși este evident că maniera sa de abordare este depășită.

Considerăm că cercetarea comparată a câmpurilor onomasiologice va putea face dovada valorii sale probatorii, concomitent cu compararea realiilor corespunzătoare. Este o metodă care și-a demonstrat eficiența în numeroase lucrări publicate, bineînțeles că nu este unica metodă. Pentru o comparație adecvată este necesară raportarea la același nivel lingvistic, prin urmare fiind vorba de termeni a căror cronologie în limbile din sud-estul Europei poate fi urmărită doar relativ la alți termeni, sinonimi, respectarea cronologiei relative devine obligatorie. Tot astfel, raportarea se va face la nivelul limbii vorbite. De exemplu, urmărirea în perspectivă romantică a împrumuturilor vechi slave a unor nume de unelte a adus o nouă situare a acestora în ansamblul vocabularului unor arii largi de civilizație[3].

Cercetarea comparată a uneltelor agricole și a termenilor corespunzători conduce spre o mai adecvată cunoaștere a istoriei lor. Noile descoperiri arheologice corelate cu studiile despre mutațiile sociale și economice au demonstrat că revoluția tehnică agrară s-a petrecut în Europa în etape, că unele procedee tehnice pot fi localizate și datate cu destulă precizie (de ex. moara cu făcae)[4]. În ceea ce privește istoria realiilor din sud-estul Europei referitoare la inventarul agricol, în faza actuală a cercetărilor am putut depista două categorii de realii: unele moștenite de la popoarele preindoeuropene, care s-au aflat în aceste regiuni până la începutul erei noastre, realii care s-au transmis în anumite situații în forme tradiționale originare și în primul mileniu al erei noastre, dar care s-au putut întrepătrunde, datorită aculturației, cu modele mai târzii sau cu realii de altă factură, aparținând unor popoare venite din alte medii geografice; altele sunt uneltele „inventate“ în perioada preindustrială, în mod independent de diferite etnii, în faza când se aflau în aceleași zone în care se află și astăzi în sud-estul Europei.

Istoria tehnicilor este cea mai dificilă din cauza lipsei unor documente explicite. Ceea ce este cotidian nu atrage atenția, în documente sunt consemnate mai ales categoriile de muncă. Cunoașterea cronologiei relative a apariției uneltelor și a

evoluției lor ulterioare, informațiile etnografice asupra particularităților locale ale formei și funcției lor, asupra specificului regional al metodelor de muncă ușurează descifrarea istoriei denumirilor. Precizarea tipurilor etnografice este eficace pentru determinarea straturilor lexicale după originea și vechimea lor, a diferitelor căi de pătrundere a împrumuturilor, a interferențelor etnice și lingvistice în general.

Cerințele imperiului otoman au impulsionat preocuparea pentru producția agricolă. În Albania, Bosnia, sudul Bulgariei (islamizate) s-a înregistrat o creștere a producției agricole. În sec. XIII - XVII Albania a fost „grânarul imperiului", grâul **arnăut** perpetuând până astăzi faima semințelor selecționate.

În sudul Dunării dominația otomană a determinat, prin colonizarea unor zone fertile dar mai puțin populate, o valorificare mai rațională a întinderilor de pământ și introducerea mai largă a elementelor (detaliilor) din fier la instrumente încă din primele decenii de după cucerirea otomană, ceea ce a permis obținerea unor recolte care să acopere nu numai cerințele locale ci și plata în natură a diferitelor impozite.

Din cercetarea structurilor etnolingvistice ale instrumentelor agricole la popoarele din sudul Dunării se poate urmări practicarea unor tehnici agricole diferite nu numai în funcție de natura solului sau a tipului uneltelor, ci și a formelor de proprietate asupra uneltelor și a unor atitudini mentale față de utilitatea lor. Civilizația agrară și structura internă a societății rurale se reflectă și în modul de folosire a instrumentarului agricol.

Analiza referitoare la istoria comparată a plugului am expus-o anterior[5] și nu vom reveni acum decât pentru a aminti că tipurile de plug, cu **socha, lemech** sau **palečnik**, specific slave, nu au fost găsite arheologic pe teritoriul românesc. De asemenea, termenii slavi pentru „aratru", **ralo, socha** sau **saban** nu au pătruns în limba română. Apariția plugului cu brăzdar asimetric în sec. X - XIII pe teritoriul românesc s-a făcut independent de realitatea sud-est europeană, unde inovațiile au apărut în această perioadă sau mai târziu. Tratatul de etnografie al Academiei Bulgare afirmă că plugul de lemn cu brăzdar simetric s-a folosit în Bulgaria generalizat până la sfârșitul sec. al XIX-lea[6].

Continuăm acum analiza altor categorii de unelte sau detalii ale plugului, cu aceeași preocupare de a include în discuție rezultatele cercetărilor din țările sud-dunărene. Posibilitatea de a emite judecăți asupra realităților din zone pe care nu le-am cercetat direct se datorește unor monografii foarte bine documentate, alcătuite de cercetători din țările respective[7] și ne-am însușit punctul lor de vedere.

În aprecierea raportului între tradiționalism și modernizare în agricultura popoarelor din sud-estul Europei trebuie să ținem seama de faptul că în lumea slavă agricultura „feminină" a avut o istorie neobișnuit de lungă, astfel că unealta cea mai folosită în agricultură a fost „sapa".[8] Diferențierea pe sexe a lucrărilor cotidiene a persistat până în epoci relativ recente și numai „plugul" a fost cel care a determinat pe bărbat să se ocupe și de agricultură.

Tipul de alimentație este un indicator al tipului de agricultură, astfel, Mauriciu Strategul denumea recoltele de cereale pe care le obțineau slavii cu doi termeni pentru mei (**Panicum miliacium L.** și **Panicum Italicum L.**). Patru secole după aceea diferiți călători notau faptul că „țara lor este păduroasă, ei au locuințele lor acolo și

seamănă **mei**"[9]. Aceleaşi informaţii apar aproape identice şi la alţi călători, care sunt surprinşi că nu există câmpuri arate şi că slavii au vie şi cultivă mei.

Fideli în cultivarea meiului se dovedesc locuitorii din zona Lika, Croaţia. Ei folosesc termenul **žito** „cereale", termen generic, dar şi ca denumire atât pentru grâu cât şi, în alte locuri, pentru secară, iar în Croaţia denumeşte numai „meiul"[10].

În Bulgaria meiul se seamănă şi acum peste tot, deşi nu în aceleaşi cantităţi importante, ca în trecut. Şi în apusul Peninsulei Balcanice meiul se semăna peste tot, mai ales în câmpurile obţinute prin defrişarea pădurilor, cum este cazul în Bosnia. Până şi în câmpurile puţin întinse din insulele Mării Adriatice se cultiva meiul, care era denumit cu acelaşi termen ca şi grâul. Instrumentul cu care se cultiva meiul era sapa.

Forma obiectului poate fi dedusă după felul în care a fost reprezentată în unele fresce din epocă. Forma lamei de lemn era, de obicei, ca un trapez, cu o ureche prin care se făcea legătura cu coada de lemn. Se foloseşte mult şi o „sapă" cu doi dinţi eficientă pentru prelucrarea pământului mai tare.

Sapa de formă arhaică folosită în lumea slavă era realizată dintr-un lemn curb şi numai într-o epocă foarte recentă, adică în sec. al XIX-lea, i s-a adaus un înveliş din fier la ramura scurtă. Ceea ce poate fi interpretat şi ca o furcă pentru adunatul fânului este, probabil, de asemenea o derivare de la sapa monoxilă care a căpătat doi dinţi şi serveşte la afânatul pământului şi mai puţin la o săpătură propriu-zisă.

Muzeul Etnografic din Belgrad conservă mai multe exemplare dintr-o greblă pentru fân care are formă asemănătoare „sapei monoxile" şi este răspândită în zona din preajma Dunării[11]. Unealta serveşte în zilele noastre pentru smuls paiele şi fânul din grămadă. Exemplarul provine de la Vinca şi se păstrează ca un unicat preţios pentru starea agriculturii din sec. al XIX-lea. Ustensilele de formă asemănătoare şi cu aceeaşi folosinţă sunt în uz la Grnca, ele servesc şi la săpatul terenului[12].

Sapa bulgară (kuka) este, de asemenea, un instrument monoxil, ca un cârlig, realizat dintr-o singură bucată de lemn. Cu acelaşi nume este denumit şi un aratru. Sapa monoxilă, care era inferioară ca lungime sapei actuale, se apropie de tipul de sapă folosit pentru cultivarea cartofilor. Probabil că la origine lungimea mânerului era până la 50 cm, nu mai lung decât cel de la ţârnăcopul denumit în limba slavă veche **tesla**, un fel de hârleţ cu mâner vertical care se întâlneşte la toţi slavii. O asemenea unealtă poate fi mânuită cu o singură mână şi puterea de pătrundere este mare, dar obligă pe cel care lucrează să stea tot timpul îndoit din şale.

Sapa a fost folosită cu precădere de către femei. În Prigorje (Croaţia) sapa este şi astăzi instrumentul cel mai folosit dintre uneltele agricole. Şi în zone întinse din Serbia săpatul este exclusiv feminin până în zilele noastre. Bărbaţii nu săpau niciodată, aşa după cum afirmă M. Filipovic, ci numai femeile şi copiii[13]. La Konavli, aproape de Ragusa, numai femeile săpau grădina, dar ele nu aveau acces la săpatul câmpului. În realitate, în acest fel femeile săpau propriul lor „câmp", care era reprezentat de grădină, şi nu cel care aparţinea întregii familii şi pe care îl lucrau bărbaţii. La Popovo (Herţegovina) deşi săpatul era efectuat la câmp de ambele sexe, la întoarcere

femeia era cea care purta pe umăr atât sapa ei cât şi pe cea a bărbatului. Acest instrument agricol (sapa) făcea parte din zestrea care i se dădea femeii la căsătorie.

Folosirea pe scară largă a sapei pentru pregătirea terenului arabil în zone întinse din sudul Dunării (aşa după cum demonstrează etnologii din Albania, Iugoslavia şi Bulgaria) se datora preţului foarte ridicat al instrumentelor pentru agricultură. Nu fiecare ţăran reuşea să-şi procure acest instrumentar oricât de simplu, ceea ce a contribuit, alături de credinţele populare, că fierul răneşte pământul, la perpetuarea, până în pragul sec. XX, a instrumentarului din lemn.

Varietatea de forme ale unui instrument destul de simplu ca „sapa" se datoresc specializării stricte, pentru anumite operaţiuni.

Faptul că există o mare varietate de „sape" slave ar explica multitudinea de termeni în limba bulgară (elemente de origine veche slavă, împrumuturi din greacă sau turcă) şi folosirea termenilor pe arii reduse poate explica lipsa unui termen generic propriu-zis (**motika** „sapă cu ramă lată"; **tărnăkop** „sapă cu lamă trapezoidală"; **kopač** „sapă cu lama îngustă"; **dikel** „sapă cu două coarne" etc.).

La întrebarea „Cum numiţi unealta cu care se sapă pământul?", în hărţile celor 4 vol. BDA sunt înregistraţi 27 termeni[14].

Din lunga serie de termeni din limba bulgară, în limba română există doar **târnăcop** şi **cazma** (< din tc.), cu sensuri bine specializate, de aceea - considerăm noi - în cadrul seriei de denumiri româneşti pentru „sapă" s-au avut în vedere alte criterii de denominaţie (dacă se apasă cu piciorul pe lamă, ca la **cazma, hârleţ,** sau „se sapă") decât cele ale raportării la forma strictă a obiectului. Prin urmare, limba română nu prezintă aceleaşi criterii cu limbile sud-slave în ceea ce priveşte diferenţierea semantică „sapă" / „cazma".

Secerişul era la slavi eminamente feminin, ca şi strângerea fânului, mai ales în Croaţia, în Serbia. De aceea, secerea este un instrument „feminin"; contribuţia bărbaţilor la strângerea recoltei consta în legarea snopilor. Secerea se punea la crucea unei tinere decedate dar nu şi a tinerilor, în schimb coasa a fost un instrument folosit de către bărbaţi; ea (coasa) însă nu a fost folosită în zonele sud-dunărene pentru recoltatul cerealelor ci numai pentru cositul ierbii, deoarece a persistat mentalitatea că folosirea coasei ar însemna lipsă de respect pentru recoltă. În Bulgaria se organizau grupe de recoltare conduse şi supravegheate de bărbaţi, care însă nu participau efectiv la recoltare.

Modificări minime ale unui obiect în cadrul seriei tipologice poate determina o altă raportare a vorbitorului (o altă denumire), după cum lipsa de specializare „tehnică" a obiectelor în trecut determinau ca în arii diferite, acelaşi termen să denumească obiecte diferite. Aparent o diversitate semantică impresionantă, ca cea a termenului latin **ascia** „bardă. teslă; sapă, cazma; mistrie, ciocan" reprezintă dezvoltări „istorice"[15], în funcţie de tipurile de unelte (şi tehnica folosită). Şi în limba slavă veche **tesla** a denumit succesiv obiecte diferite, iniţial un obiect apropiat ca formă de sapă[16] cu mânerul scurt pentru a fi manevrat cu o mână şi a fost o unealtă agricolă înainte de a se specializa în prelucrarea lemnului; datorită acestor folosiri succesive a apărut polisemantismul cuvântului în lb. slave, nu însă şi în română.

În ceea ce privește structura seriei de denumiri pentru fiecare detaliu al uneltei de semănat, ea este diferită în limba română în comparație cu limbile sud-slave. Astfel, fiecare detaliu al râmocului, aratrului sau plugului are în limba română, ca cel mai vechi termen al seriei, un cuvânt de origine latină sau autohton.

În cazul uneltelor complexe, cum este și plugul, atragem atenția asupra faptului că obiectul prezintă o dezvoltare treptată a părților componente. Prin urmare, constatând că la toate numele unui detaliu, cel mai vechi termen din seria de sinonime este mai vechi decât numele ansamblului, deducem că numele generic al obiectului considerat în general reprezintă o etapă mai nouă din punct de vedere tehnic. Inițial numele detaliilor nu erau specializate numai pentru piesele plugului (**cuțit, corn, sapă, vergea**), ci și pentru părțile vehiculului pe care se monta plugul. Aceasta, deoarece până în sec. al XIII-lea nu a existat o specializare „tehnică"; în terminologia agricolă latină despre termenul de bază **ferramentum** nu se știe încă ce fel de obiect denumea.

Nu s-a precizat până acum în literatura de specialitate că unele nume actuale pentru detalii ale plugului inițial au denumit alte realii și numai pe terenul limbii române și-au extins sensurile, pentru a indica părți ale plugului. Și, din contra, alte denumiri, cum ar fi **tindeche** < lat. **tendicula** cu sens inițial de detaliu al aratului, astăzi pare să se fi specializat pentru detaliul de la războiul de țesut.

Am constatat că în ultimii 200 de ani prin intermediul literaturii agricole de specialitate s-au răspândit cu predilecție anume termeni, de obicei specializați, în dauna altora, mai vechi dar prezentând accepții metaforice. Astfel, în Muntenia în sec. XVI-lea pentru „piesa tăietoare" la plug se folosea termenul „fier". Dovada o avem în doc. slav din apr. 1557 de la Târgoviște care specifică printre obiectele ce au fost date la căsătoria lui Cânde: „8 telegari i plug s zeljazo"[17]. Considerăm că intenția a fost de a se consemna în mod special că unealta plug are piesa tăietoare și pisarul (scriitorul documentului), necunoscând termenul slav corespunzător, a „tradus" termenul românesc **fier**, deoarece constatăm că în limbile slave pentru „piesa tăietoare a plugului" se folosesc termenii **lemeš, ralnik, čereaslo,** dar niciodată **želјazo.** În toate dicționarele limbii slavone și a limbilor slave nu este atestat s. v. **željazo** sensul „piesă tăietoare, fier de la plug". Pe când în limba română, termenul **fier** a fost cel mai răspândit și este atestat de-a lungul secolelor, d. ex. la Dosoftei „svântul scoasă herul plugului asupra lor"[18]. Mai mult, în răspunsurile la Chestionarul Hasdeu[19] este precumpănitor acest termen, **fier,** în enumerările de termeni care denumesc părțile plugului. Comparativ, termenul **brăzdar** apare în Dicționarul Academiei ca un fel de „neologism" cu numai 3 răspunsuri H. Peste câteva decenii însă, răsp. la ALR configurează o cu totul altă imagine cartografică[20]. În timp ce în Moldova termenii **fier** sau **cuțit** persistă în graiuri, în Muntenia s-a generalizat termenul **brăzdar.**

Preluarea în literatură a conferit circulație multor termeni slavi, pe când ei la nivelul graiurilor nu au fost generalizați, ci abia din limba standard (din manualele de agricultură) se introduc în grai. Astfel este termenul **plaz** care astăzi denumește nu numai „talpa" plugului, ci sensul s-a extins iar instrumentul cu acest detaliu are

nu numai plugul ci și unele instalații mecanizate, cf. „plazul e în general din oțel și servește la asigurarea stabilității în serviciu"[21].

Datorită dezvoltării tehnologiei și în congruență cu lumea romanică vocabularul românesc în sec. X - XIII s-a îmbogățit prin împrumuturi. În limbile sud-slave conservatorismul realiilor a asigurat persistența vechiului fond „general slav" sau „sud-slav". În momentul de trecere spre noi forme tehnice, limba română a folosit și noi termeni slavi, deși aceștia se refereau la forme conservatoare. Prin urmare faptul de **a nu inova** al limbilor slave e determinat ca termenii „reprezentativi", din fondul său de bază, să pătrundă în limba română.

Românii s-au aflat în secolele de trecere la o nouă tehnologie, sec. XII - XIV, între două sfere de influență din punct de vedere lingvistic, între limbile romanice, inovatoare în limbajul lor tehnic în toate domeniile și apelând la denumiri și de alte origini, și limbile slave, conservatoare ale vechilor stadii tehnologice și deci și a vechilor denumiri.

Într-o etapă următoare, când realiile slave se vor diversifica, în limbile slave de sud vor pătrunde masiv pentru numele de unelte termeni de origine turcă și neogreacă.

Istoria uneltelor agricole din spațiul sud-est european arată că aici, în această perioadă, nu a avut loc o acțiune convergentă. Schimburile comerciale mai mult sau mai puțin intense s-au desfășurat pe trasee determinate de factori economici extrinseci. După cum schimburile economice ale Caffei cu orașele din teritoriul azi polonez sau ale Bizanțului cu așezări din zona nord-dobrogeană au dus la o iradiere sud-nord, în sec. XII - XIII mișcările de populație din vestul Europei spre est au dus la transferuri de tehnologie și la îmbogățirea instrumentarului agricol (și nu numai al lui), prin aportul meșteșugarilor saxoni. Racordarea românilor la tehnologia europeană s-a făcut astfel pe trasee noi, fără legătură cu lumea sud-dunăreană.

Note

- Comunicare prezentată în cadrul Sesiunii științifice a Institutului de studii sud-est europene din 27 aprilie 1988.

1. **Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours**, sous la dir. du pr. André Guillou, Paris, Maisonneuve et Larosse, 2 vol., 1986.
2. **Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice**, coordonator Marius Sala, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1988.
3. Sanda Reinheimer Râpeanu - Oana Sălișteanu, **Împrumuturile slave vechi în română în perspectivă romanică. Numele de unelte**, în „Studii și cercetări lingvistice", 1985, n. 2, p. 103-114.
4. Corneliu Bucur, **Conceptul de unealtă și instalație în civilizația populară**, „Buletinul Atlasului Etnografic al României", VII, 1980, p. 33-42.
5. Zamfira Mihail, **Din istoricul inventarului agricol în sud-estul Europei (Plugul)**, în „Memoriile Secției de Științe Istorice", Academia Română, IV, 1981; idem, **Technologie agricole roumaine avant 1600**, în „Actes du XVIème Congrès Internationale de

l'Histoire de la Science", București, 1981; idem, **South-East European Ethnolinguistic „Convergences" (in the Field of Agricultural Implements)**, RESEE, 1986, n. 2, p. 179-189.
6. V. Marinov, **Dărveniat plug v Bălgaria**, „Izvestia na etnografskija Institut i Muzej", VI, 1963, p. 113-115.
7. B. Bratanic, **Oraće sprave u Hrvata**, Zagreb, 1939, idem, **Oraće sprava centralnog dijela Balkanskog Poluostrova**, Zagreb, 1951; M. Blagojevic, **Zemljoradna u srednjiovekovnoj Srbjii**, Belgrad, 1973; **Gospodarska i družbena zgodovina slovencev. Agrarno gospodarstvo**, Ljubljana, 1980; V. Marinov, **Prispevok k studiu radiel v Bulgarsku**, Bratislava, 1960.
8. E. Gasparini, **Il matriarcato slavo**, Firenze, 1973.
9. **Etnografia na Bălgaria**, vol. II, Sofia, 1986, p. 62.
10. P. Skok, **Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika**, vol. I-IV, Zagreb, 1971-1973, s.v.
11. **Etnografski Muzej u Beogradu (1901-1976)**, Belgrad, 1976, p. 117.
12. M. Blagojevic, **Zemljoradna u srednjovekovnoj Srbji**, Belgrad, 1973, p. 80.
13. M. Filipovic, **Structura i organizacija srednjovekovnoj katuna**, Sarajevo, 1963.
14. BDA = **Bălgarski Dialekten Atlas**, I - IV, Sofia, 1964 - 1983, s. v.
15. M.C. Bruno, **Il lessico agricolo latino e le sue continuazioni romanzi**, Instituto Lombardo, vol. 91 – 92, 1957 – 1958, s. v.
16. Zamfira Mihail, **Cercetări etnolingvistice privind uneltele populare: Tesla**, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană", IV, 1988.
17. Exemplul nu este citat în **Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române**, București, 1981.
18. Ap. **Dicționarul limbii române**, t. II, p. (F - I), București, 1934, p. 117.
19. Chestionarul Hasdeu: „Programa pentru adunarea datelor privitoare la limba română", București, 1884, [= H].
20. ALR = **Atlasul lingvistic român**, sub red. S. Pușcariu.
21. **Lexiconul tehnic român**, s. v. **plaz**.

Cătălina Vătășescu

Încadrarea morfologică în română și albaneză a substantivelor de declinarea a III-a din latină

Româna moștenește din latină, indiferent de gen, foma tip de acuzativ terminată în **-e** (< lat. -EM), caracteristică pentru declinarea a III-a: **bute** < BUTTIS, BUTTEM, **cetate** < **CIVITAS, CIVITATEM**, **câine** < **CANIS, CANEM**, **cruce** < **CRUX, CRUCEM**, **iepure** < **LEPUS, LEPOREM**, **minte** < **MENS, MENTEM**, **părinte** < **PARENS, PARENTEM**, **pește** < **PISCIS, PISCEM**, **pântece** < **PANTEX, PANTICEM**, **sănătate** < **SANITAS, SANITATEM** etc.[1]

În ceea ce privește albaneza, interesul cercetătorilor s-a oprit aproape exclusiv asupra tratamentului suferit de substantivele feminine cu tema în velară și nazală de declinarea a III-a imparisilabice împrumutate din latină. Un studiu de sinteză asupra substantivelor de toate genurile de declinarea a III-a din latină împrumutate în albaneză nu s-a făcut până acum[2].

E. Çabej[3] este de părere că, la substantivele feminine de declinarea a III-a din latină împrumutate în albaneză, vocala finală **-e** nu se păstrează, așa cum dimpotrivă, se întâmplă în română, ci dispare[4], ca în dalmată[5]. Aceste substantive însă nu devin în albaneză, prin pierderea vocalei **-e,** masculine, fapt dovedit, după E. Çabej, de formele feminine de nominativ singular cu articol hotărât din textele vechi și din unele graiuri actuale ale dialectului gheg: **kurt -ja** < **CORTEM** (: rom. **curte**), **kryq-ja** < **CRUCEM** (: rom. **cruce**), **gjind -ja** < **GENTEM** (: v. rom. **gint**), **ligj -ja** < **LEGEM** (:rom. lege), **mend -ja** < **MENTEM** (: rom. **minte**), **mort -ja** < **MORTEM** (: rom. **moarte**), **qytet -ja** < **CIVITATEM** (: rom. **cetate**), **pushtet -ja** < **POTESTATEM**, **pyll -ja** < **PADULEM** (: rom. **pădure**), **short -ja** < **SORTEM** (: v. rom. **soarte**), **shëndet -ja** < **SANITATEM** (: rom. **sănătate**), **vërtyt -ja** < **VIRTUTEM** (: rom. **virtute**), **vullnet -ja** < **VOLUNTATEM** etc.[6]

În albaneza actuală, substantivele din această serie, de cele mai multe ori la nominativ nearticulat terminate în consoană ca și substantivele masculine, sunt fie masculine, fie feminine (ex. **short -i** m., dar și **short -ja** f., genul fiind indicat de forma articolului hotărât). După părerea lui E. Çabej și a lui Sh. Demiraj, ele sunt masculine în graiurile din sud și feminine în unele graiuri din nord. La autorii vechi, ele apar în același text la feminin, dar și la masculin: ex. **paqe -ja,** dar și **paq -i** la Buzuku[7].

Faptul că în textele vechi și în graiurile de nord, aceste substantive sunt feminine nu este după Sh. Demiraj o dovadă suficientă, așa cum este după E. Çabej, de a

considera că inițial substantivele și-au păstrat în albaneză genul din latină, devenind mai târziu masculine[8]. Sh. Demiraj este de părere că s-ar putea admite că respectivele substantive, la data împrumutului din latină, păstrau genul feminin numai dacă și în toscă ar fi înregistrate variante de genul feminin. Or, după afirmația lui Sh. Demiraj, genul feminin este specific pentru ghegă, de unde provin și cele mai vechi texte albaneze[9]. Sh. Demiraj susține o ipoteză diferită de a lui Çabej, și anume, că aceste substantive, prin pierderea vocalei finale **-e, nu** și-au păstrat genul feminin din latină, ci, fiind terminate în consoană, au fost integrate la genul masculin primind la plural desinența **-i,** numai astfel putându-se explica metafonia **a/e**[10]: forma de plural se deosebea de cea de singular prin transformarea lui **a** în **e** condiționată de desidența de plural **-i,** în faza următoare refăcându-se o formă de singular cu **-e-** în loc de **-a-** etimologic: ex. actuala formă de nominativ singular qyt**e**t în locul uneia mai vechi * qyt**a**t[11].

Discutarea acestei serii de substantive ridică probleme importante pentru istoria formării pluralului și a structurii pe genuri a substantivului în albaneză. Este greu de explicat în ce moment al istoriei limbii albaneze și din ce cauză, masculine fiind, dacă acceptăm ipoteza lui Demiraj, aceste substantive au început să formeze pluralul în **-e** și nu în **-i, -e** fiind în albaneza actuală marca de plural caracteristică pentru feminine sau pentru ambigene. Toate substantivele în discuție, fie că la singular au varianta masculină, fie pe cea feminină, nu fac pluralul, în albaneza pentru care avem surse scrise, cu destinența **-i,** ci exclusiv cu desinența **-e.** Faptul că toate aceste substantive au pluralul format cu desinența **-e** a fost subliniat deja de E. Hamp[12]. Formarea pluralului cu desinența **e,** de feminin, corespunde, așadar, în unele graiuri și în textele vechi, variantei de feminin a singularului cu care circulă substantivele în discuție, formă primară după Çabej, secundară, însă, după Demiraj.

E. Çabej aduce în discuție (ca și N. Jokl) paralela cu substantivul autohton sg. **nuse** „mireasă", articulat **nus(e)ja,** pl. **nuse,** care ar putea fi considerat model pentru numele de origine latină. Sh. Demiraj consideră, însă, că nici substantivul **nuse,** care face parte din fondul autohton, nu este moștenit cu **-e.** În ce moment, așadar, al evoluției limbii albaneze s-a format tipul **nuse,** pentru a deveni apoi model pentru substantivele împrumutate din latină? Demiraj se întreabă dacă substantivele în discuție au primit la singular marca de feminin după formarea singularului pornind de la plural sau înainte. Afirmând însă că terminația de plural **-e** ar putea avea originea în pluralul feminin de tipul **nuse,** substantiv care are pluralul identic cu singularul, Sh. Demiraj admite că forma de singular cu **-e** a lui **nuse** este anterioară formei de plural[13].

Ar trebui observat, de asemenea, că în albaneză **-e** este și sufix moțional, servind la formarea femininului de la masculin (**fshatar** m.: **fshatare** f.), ceea ce îi întărește poziția de marcă a femininului, chiar dacă nu se știe care este raportul între **-e** final la substantivele feminine și **-e** moțional[14].

Dacă vocala **-e** cade în împrumuturile din latină[15], în schimb vocala **-a,** tot în împrumuturile din latină, nu cade în albaneză, ci se închide la **-ë,** ca și în română: **POMA** > alb. **pemë,** rom. **poamă,** fiind de asemenea sufix moțional, atât în albaneză[16], cât și în română: **plak** m., **plakë** f., **bătrân** m., **bătrână** f. Așadar, evoluția lat. **-a** este

identică în română și albaneză, nu însă și evoluția lat. **-e**, păstrat în română la substantivele de declinarea a III-a și dispărând, aparent fără urmă, în albaneză. Se pune întrebarea dacă **-e** și **-ë** în albaneză încep să funcționeze în aceeași perioadă sau în perioade diferite ca sufixe moționale.

În acest caz avem a face deci cu o evoluție fonetică specifică pentru albaneză în raport cu româna, cu urmări importante pentru structura morfologică a albanezei.

În problema judecării vechimii mărcii **-e** la feminine și a formării în albaneză a categoriei de substantive de genul feminin de tipul sg. **nuse, -ja,** pl. **nuse,** în care pare a se fi integrat, parțial, și majoritatea substantivelor de declinarea a III-a imparisilabică, de genul feminin, împrumutate din latină, atragem atenția și asupra unui grup restrâns de împrumuturi aparținând în latină declinării a V-a.

După părerea lui H. Mihăescu, spre deosebire de rom. **față** < **FACIA**, echivalentul albanez **faqe** provine din lat. **FACIES**, fiind vorba deci de împrumutarea formei de declinarea a V-a[17]), netrecute, ca în cazul românei, la declinarea I. H. Mihăescu nu a acordat o atenție specială încadrării morfologice a substantivelor împrumutate de albaneză din latină. În cazul substantivului **FACIES (FACIEM)**, ca și în cazul lui **CARIES (CARIEM)** > alb. **qere**, el pare să considere că lat. **-e** nu s-a pierdut, ci s-a păstrat în albaneză[18]). Ceea ce ni se pare totuși interesant este faptul că alb. **faqe** reprezintă o serie de diferențe față de forma substantivelor provenind de la declinarea a III-a feminină din limba latina: **faqe** nu are forme de masculin și de feminin, după graiul în care este înregistrat, ci o formă unică, de feminin, la nominativ nearticulat cu **-e** (formele * **faq -ja** f. și ***faq -i** m. lipsind[19])). Lipsa metafoniei (**faqe** are **-a-** păstrat și netrecut la **-e-** nici la plural) ar dovedi că forma nu pare refăcută de la plural. Pare exclus ca inițial substantivul în discuție să fi făcut pluralul cu desinența **-i** de masculin plural, care condiționa metafonia **a > e,** așa cum presupune Sh. Demiraj pentru substantivele feminine de declinarea a III-a[20]). **Faqe,** ca și celelalte substantive presupuse a fi împrumutate de la declinarea a V-a, are pluralul identic cu singularul, deci cu **-e,** ca și tipul **nuse.** Aceste fapte par să indice că **-e** în **faqe** are o vechime destul de mare, părând puțin sigur că este secundar.

Revenind la **qere** < **CARIES (CARIEM)** (albaneza fiind, după părerea lui H. Mihăescu, singura limbă care păstrează forma latină clasică, limbile romanice continuând **CARIA**), trebuie observat că, spre deosebire de **faqe, qere** se comportă ca majoritatea substantivelor de declinarea a III-a din latină preluate de albaneză, adică prezintă metafonia **a/e.** La fel se prezintă, cu metafonia **a/e,** și **zgjebe -ja,** explicat din lat. **SCABIES**, de declinarea a V-a (**SCABIA** > rom. **zgaibă**). Trebuie însă observat că și **qere** și **zgjebe** au exclusiv formă de feminin cu **-e,** niciodată formă de feminin în consoană și nici forme de masculin, cum au împrumuturile de la declinarea a III-a. Nu există, așadar, ***qer -ja** f. și ***qer -i** m., nici ***zgjeb, -ja** f. sau ***zgjeb -i** m. Rămâne însă problema de a ști dacă prezența vocalei **-e** în **faqe, qere, zgjebe** poate fi un indiciu, cum era pentru H. Mihăescu, că albaneza, spre deosebire de limbile romanice, a împrumutat formele clasice, mai vechi, de declinarea a V-a (**FACIES, CARIES, SCABIES**). Nu poate fi însă, pe de altă parte, trecut cu vederea faptului că toate aceste substantive în albaneză nu au mai multe variante, ci una singură, de feminin și cu vocala finală – **e.** Ar mai fi de remarcat și că acest **-e** este prezent și în **e shoqja**

(nearticulat **shoqe**) < lat. **SOCIA** (rom. **soață**)[21], și eventual **mustaqe** < *MUSTACEA (: rom. **mustață**)[22], ceea ce pune sub semnul întrebării etimologia **faqe** < **FACIES** și face posibil și pentru albaneză, ca și pentru română, etimonul **FACIA**; am putea avansa ipoteza că **-e** provine din albaneză nu din lat. **-e** de la declinarea a III-a sau a V-a, ci din finala **-ia.**

După părerea lui Sh. Demiraj, însă, în împrumuturile din latină, finala **-ia** a dat regulat în albaneză **-ë**: **CAMISIA > këmishë, FAMILIA > fëmilë, fëmijë.** Sh. Demiraj deduce de aici că și finala **-ie** trebuie să fi dat **-ë,** în **faqe** și **qere** **-e** fiind secundar[23].

Am putea aduce în discuție și evoluția în albaneză a lat: **FIDES,** substantiv de asemenea de declinarea a V-a în latină și care, așa cum o dovedesc descendenții lui romanici, a persistat cu tema în **-e** [24], spre deosebire de alte substantive de declinarea a V-a. Ca și **faqe,** alb. **fe -ja** f. are finala **-e,** vocala fiind lungă de această dată. Lungimea vocalei este explicată de E. Çabej ca o contracție a celor două silabe ale etimonului în urma deschiderii în albaneză a lui **i** din silaba inițială[25]; E. Çabej nu exclude, așadar, posibilitatea ca într-o fază inițială **-e** din latină să se fi păstrat în acest caz în albaneză. Această presupunere este întărită, după noi, de căderea dentalei **-d-** care nu are loc decât în poziție intervocalică[26]; **-e** a căzut deci probabil după căderea consoanei **-d-**[27].

Constatăm, așadar, tendința limbii albaneze de a organiza acest grup de substantive împrumutate din limba latină de la declinarea a III-a feminină cu tema în nazală sau velară, prin încadrarea lor la singular în perechi de variante, feminine sau masculine (după subdialect), cu pluralul format exclusiv cu desinența **-e,** specifică femininului.

Există însă și substantive, de declinarea a III-a feminine în latină, care în albaneză nu sunt supuse acestei sistematizări: **mtrik, mëtrik -u** (numai) m. pl. **-ë (mitriq)** < **MATRIX, -ICEM** f. (: rom. **mătrice** f.), **mergjur(ë) -i** (numai) m. < **MERX, MERCEM** f., **rrikë -a** (numai) f. pl. **-a** < **RADIX, -ICEM** f.[28]); **LINTER (LUNTER), -TREM** f. > **lundër, lundra** f. pl. **lundra** (în albaneză, exclusiv f. cu pluralul în **-a**) (: rom. **luntre**).

Interesant de remarcat este faptul că în albaneză nu suportă un tratament analog cu substantivele latinești de declinarea a III-a feminine, deși au aceeași structură fonetică, următoarele substantive latinești de declinarea a III-a de genul masculin: **CIMEX, -ICEM** m. > alb. **çimëk**[29] (: rom. **cince**[30]); **DUX, DUCEM** m. > **duq** m.[31]; **PANTEX, – ICEM** m. > **plâns, plënc m., plëndës** (lărgit, poate, cu sufixul **-ës**) (: rom. **pântece**). Se integrează totuși categoriei de substantive împrumutate de la declinarea a III-a feminină din latină **GREX, GREGEM** m. > alb. **grigji -i** m., pl. **-e** și **grigje** f., pl **grigje.** Are formă exclusiv de masculin în consoană **p(ë)rind**[32] (: rom. **părinte**) < **PARENS, PARENTEM** m. și f. Mai adăugăm, deși nu putem da un inventar complet, **PULVIS, -ERIS (-EREM)** m. (foarte rar f.) > alb. **pluhur, pluhun** m. (: rom. **pulbere**).

În ceea ce privește substantivele de declinarea a III-a parisilabice, tratamentul lor pare în albaneză destul de unitar (cu foarte puține excepții) și necondiționat de genul substantivului. Observația lui Bernd Janson că finala **-is** dispare este posibil să fie adevărată[33], ceea ce ar însemna că în cazul acestui grup de substantive, albaneza face împrumutul de la nominativ, în vreme ce româna, de cele mai multe

ori, ca și în cazul celorlalte substantive de declinarea a III-a (cu puține excepții) continuă forma de acuzativ.

Iată mai multe exemple: **APRILIS, -IS** m. > alb. **prill -i**[34] (: rom. **prier,** fără **-e), BUTTIS, IS** f. > **but -i** m. pl. **-e, bute -ja** f. pl. **bute**[35] (: rom. **bute), CANIS, -IS** m. > **qen -i**[36] (: rom. **câine), CANNABIS, -IS** f. > **kënp, kërp** m. (: rom. **cânepă** < ***CANIPA), MOLARIS, -IS (MOLLARIS)** > **mullar -i** m. pl. **ë**[37], **PISCIS, -IS** m. > alb. **peshk -u** m. pl. **-ë,** pl. **peshq, pishq**[38] (: rom. **pește), POLLICARIS** > **pulqer** -i m. pl. **-e**[39] (: arom. **pălicar, pulicar**); **PUPPIS, -is** f. > **pupë -a** f.; **RESTIS, -IS** f. > **rrjesht -i** m. pl. **-a; VALLIS, -IS** f. > alb. **val -i** m. pl. **vaj** (: rom. **vale** f.)[40].

Un alt grup de substantive de declinarea a III-a a căror evoluție este interesantă o formează cele având radicalul în **-MEN**[41]: **AERAMEN** n. > alb. **rem -i** m. (: v. rom. **arame), CULMEN** n. > alb. **kulm -i** m. pl. **-e** (: rom. **culme), EXAMEN** n. > alb. **shem -i** m.[42], dar și **sh(q)eme -ja** f.[43]; **FLUMEN** n. > alb. **lumë -i** m. pl. **lumenj** (: arom. **flumin** < **FLUMINIUM**[44]); **GRAMEN** n. > **gram -i** m. pl. **-a (-na), TERMEN** > **qerm -i** m. pl. -e; **TEGMEN (TEGIMEN, TEGUMEN)** > **timën** m., **timër**[45].

În general putem face observația că toate aceste substantive neutre cu finala radicalului **-MEN**[46] devin în albaneză masculine cu finală consonantică și articolul hotărât **-i** (face excepție **lumë**) (unele formând pluralul cu desinența **-e** sau **-a**)[47].

Se poate urmări cu folos și evoluția în albaneză a substantivelor din latină care, după pierderea consoanei **-n**, rămân cu nominativul terminat în vocala **-o**[48], categoria aceasta de împrumuturi cu radicalul **-O/-ONIS**, fiind ca atare cercetată încă de N. Jokl[49]. Exemple sigure și demonstrând o evoluție sistematică: **CAPO, -ONEM** m. > **kapua -oi** m. (: rom. reg. **căpun**)[50], **DRACO, -ONEM** m. > **drangua, -oi** m. pl. **drangoj**[51] (: rom. **drac** < **DRACO**[52]). Româna continuă în acest caz forma de nominativ, iar albaneza pe cea de acuzativ; în albaneză se pare că nu lipsește și perechea împrumutată de la nominativ: **dreq**[53]. **FALCO, -ONEM** m. > **fajkua -oi** m. pl. **fajkoj**[54], **PAVO, -ONEM** m. > **pagua, -oi** m. **pallua -oi** m. (: rom. **păun), TEMO, -ONEM** m. > **timue -oni** m. Pentru română, evoluția normală păstrează **-e** ca și în alte cazuri de substantive de declinarea a III-a (la diferite genuri): **INTELLECTIO, -ONEM** f. > **înțelepciune, MIRIO, –ONEM** f. > **minune, PASTIO, -ONEM** f. > **pășune, ROGATIO, -ONEM** f. > **rugăciune**. Exemple românești de substantive în consoană: **PULMO, -ONEM** m. > **plămân** m. (v. și mai sus **căpun** sau **păun**) sau în **-ă**: **mentio, -onem** f. > **minciună, plantago, -onem** f. > **pătlagină**[55].

În albaneză au o evoluție care se abate de la cea constatată mai sus: **CRABRO, -ONEM** > **grerë -a, RATIO, -ONEM** > **arësye** f.[56]. Diftongarea vocalei **-o** înainte de nazală este considerată de E. Çabej rezultatul normal al evoluției acestei categorii de substantive de declinarea a III-a împrumutate din latină[57].

Deși, după parerea lui E. Çabej[58], evoluția finalei **-OR/-ORIS (-OREM)** pare să pună exact aceleași probleme ca și evoluția finalei **-O/-ONIS (-ONEM)**, am fi mai degrabă înclinați să le discutăm separat, rezultatele fiind diferite și mai puțin sistematice în cazul finalei **-OR/-ORIS**. E. Çabej afirmă că lat. **-o** diftonghează în chip identic înainte de nazală și de lichidă, **-OREM** evoluând la alb. **-uor, -uer, -uar**. De aceea el consideră că atât alb. **nder**[59] cât și **tmer** nu provin din lat. **HONOR (HONOS), HONOREM** și respectiv **TIMOR, -OREM**[60]. Iată alte exemple mai mult

sau mai puțin sigure ale evoluției acestor substantive de declinarea a III-a: **DEBITOR, -ORIS** (**-OREM**) m. > **detuor** (> **detorës**)[61] (considerat de Çabej ca având evoluție normală), **ACCEPTOR**, **-ORIS** (**-OREM**) m. > **qift** m. pl. **-e**, **DOLOR**, **-ORIS**, (**-OREM**) > alb. **dullye** f. (v. rom. **duroare**)[62], **IMPERATOR** > **mbret** (: rom. **împărat**)[63], **LANGUOR**, **-ORIS** (**-OREM**) > **lëngjyrë -a** f. (: rom. **lângoare, lingoare**)[64], **LEPOR**, **-ORIS** (**-OREM**) > **lepur -i**, pl. **lepuj** (: rom. **iepure**)[65]. Cu excepția, deci, a lui **detuor**, celelalte substantive nu prezintă diftongarea considerată de E. Çabej caracteristică pentru aceste împrumuturi din latină.

Trebuie, de asemenea, menționate substantivele cu finala **-O/-ONIS**: **ORDO**, **-INIS** (**-INEM**) m > **urdhër -i** m. pl. **-a** (: arom. **urdin**[66]), **PEPO**, **-INIS** (**-INEM**) > **pjepër**, **pjepën**. m. pl. **-ra** (: rom. **pepene**), **VIRGO**, **-INIS** (**-INEM**) > **virgjin**, **virgjër**[67]. În toate aceste împrumuturi are loc rotacismul lui **-n-**, ceea ce presupune un timbru vocalic păstrat din latină pentru a condiționa transformarea fonetică[68].

În încheiere considerăn util să evidențiem următoarele constatări:

În vreme ce româna moștenește, de regulă, indiferent de gen și de structura finalei, vocala **-e** caracteristică pentru acuzativul declinării a III-a din latină, în albaneză această vocală cade, nu fără a lăsa însă urme, așa cum am încercat să arătăm, și anume: palatalizarea oclusivei precedente (devenite finală), căderea dentalei intervocalice, evoluția lat. **-l-** și **-ll-** sau efectuarea rotacismului, care nu se putea petrece decât în prezența vocalei **-e** sau a unui timbru vocalic. În română, care continuă latina, este păstrată o structură fonetică mult mai apropiată de cea a etimonului latin și pe această bază se realizează structurarea morfologică. În română se formează declinarea a III-a care cuprinde substantivele cu **-e**. Unele din ele au variante fără **-e** (formate pornind de la plural), iar altele pierd în limba actuală varianta în **-e**, caracteristică pentru limba veche. Important este însă că **-e** s-a păstrat și prilejuiește formarea de perechi de variante și chiar crearea de forme în **-e** acolo unde finala nu este etimologică. În albaneză evoluția fonetică și încadrarea morfologică a substantivelor de declinarea a III-a din latină are loc mai puțin organizat și sistematic decât în română, cu mult mai multe cazuri care se abat de la regulă.

Spre deosebire de română, în modul în care reflectă finala substantivelor de declinarea a III-a împrumutate din latină, albaneza distinge mai multe grupe: substantivele feminine cu tema în velară și în nazală de declinarea a III-a imparisilabice în latină, substantivele de declinarea a III-a parisilabice; substantivele cu finala **-men** în latină; substantivele cu finala **-O/-ONIS**; **-O/-INIS ȘI -O/-ORIS**. În cadrul fiecărei grupe se pot observa paralele, dar și deosebiri față de română pe care am încercat să le discutăm în cursul articolului.

Note

1. **Istoria limbii române**, II, București, 1969, p. 218; v. și p. 215 - 216; I. Coteanu, **Morfologia numelui în protoromână**, București, 1969, p. 33, 51; Fl. Dimitrescu, **Introducere în morfosintaxa istorică a limbii române**, București, 1974, p. 10, 13

(Declinarea a III-a în română cuprinde substantive (de toate genurile) terminate în vocala **-e** provenite din declinarea a III-a).

2. E. Hamp, **Gender Shift in Albanian Plurals,** în „Romance Philology" XII (1958) 2, p. 152 atrăgea atenția asupra necesității ca toate împrumuturile făcute de albaneză de substantive latine de declinarea a III-a să fie studiate, remarcând existența unei anume omogenități tot în tratarea în albaneză a grupului de substantive feminine de declinarea a III-a din latină.
3. E. Çabej, **Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen,** în „Revue roumaine de linguistique" VII (1962) 1, p. 171 - 172
4. Păstrarea vocalei **-e** la împrumutul femininelor imparisilabice din latină în albaneză fusese susținută de G. Meyer, în Gröber's Grundriss I, p. 812 și de W. Meyer-Lübke, în Gröber's Grundriss I^2, p. 1042, 1048, afirmație pe care nu o acceptase deja N. Jokl, **Beiträge zur albanischen Grammatik,** în „Indogermanische Forschungen" XXXVI (1916) 1 - 2, p. 133, 160.
5. În dalmată, substantivele de declinarea a III-a din latină sunt, de obicei, terminate în consoană sau în **-o** (**claucho** < **CALICEM**: alb. **kelq, qelq** m. și **qelq -ja** f., **pulko** < **PULICEM**: rom. **purice**) (v. indicele lucrării lui M. Bartoli, **Das Dalmatische,** Wien, 1906 și în special vol. II, col. 345, 411). H. Mihăescu (**Locul elementelor lexicale latine din albaneză,** în **Semantică și semiotică**, București, 1981, p. 211) aduce în discuție dalm. **korte** ca paralelă pentru rom. **curte,** alb. **kurt -i, m.**, formă pe care însă M. Bartoli, **Das Dalmatische**, II, col. 197 o traduce prin ital. **brevi**; rom. **curte,** alb. **kurt** le corespunde de fapt dalm. **cort** (Bartoli, **loc. cit.**). De la regula evoluției substantivelor feminine de declinarea a III-a din latină face excepție probabil dalm. **puarte** (ital. **parte**, rom. **parte**), care are și variantele, normale pentru dalmată, **puart, puort** (Bartoli, **Das Dalmatische**, II, col. 216).
6. E. Çabej, **loc. cit.**, Çabej, **Shumësi singularizuar në gjuhën shqipe,** Tiranë, 1967, p. 136 și urm., E. Çabej, Al. Xhuvani, **Prapashtesat i gjuhës shqipe,** în Al. Xhuvani, **Vepra** I, Tiranë, 1980, p. 462, nota 2.
7. E. Çabej, **Studime gjuhësore,** Prishtinë, II, p. 11; v. și „Dicționarul istoric al limbii albaneze" de St. Mann pentru alte exemple.
8. E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 171 -172; E. Çabej, **Shumësi...** p. 136 și urm.; v. și N. Jokl, **Beiträge zur albanischen Grammatik...** p. 134 care le consideră la origine tot feminine. Pentru a-și întări ipoteza că substantivele în discuție sunt preluate în albaneză din latină cu genul feminin, Çabej menționează faptul că și neutrul a fost păstrat în albaneză la împrumuturile din latină.
9. Sh. Demiraj, **Gramatika historike e gjuhës shqipe,** Tiranë, 1985, p. 222, Sh. Demiraj, **Singularisation du pluriel des noms dans la langue albanaise,** în „Studia Albanica" XIII (1986) 2, p. 137. N. Jokl, **Beiträge...,** p. 134, 146, 160 dă însă, după gramatica lui G. Pekmezi și dicționarul lui K. Kristophoridhi, și pentru toscă exemple de feminine și le menționează ca atare, fapt pe care Demiraj nu îl comentează nicăieri.
10. La rândul său, E. Çabej pare să nu excludă pe deplin posibilitatea ca substantivele în discuție să datoreze metafonia tocmai faptului că într-o fază mai veche a limbii erau masculine, numai desinenței de masculin plural **-i** datorindu-i-se metafonia. Această explicație o dă pentru **arësye** < **RATIO, -ONIS** (E. Çabej, **Studime etimologjike në fushë të shqipes,** II, Tiranë, 1976, p. 86), dar nu o extinde și pentru substantivele pe care le-am discutat până acum. De observat că **arësye** are în limba actuală numai variantă feminină, nu și de masculin.
11. Forma ***qytat** este, de astfel, considerată sigură de E. Çabej pe baza mărturiei lui Hahn care înregistrase toponimul **Kalaja Kiudatsë** (substantivul de genul feminin și

cu **-a-** păstrat). La Buzuku apare, din aceeaşi serie, substantivul **teritat** < **TRINITATEM** care, neavând plural, nu are un singular conţinând **-e-** refăcut după plural (v. Çabej, **Shumësi**, p. 136); **Shëndërtat** < **SANCTAM TRINITATEM.** Au în schimb metafonie **shëndet** (< **SANITATEM**) şi **vullnet** (< **VOLUNTATEM**), probabil prin analogie, pentru că formă de plural (de la care să se fi refăcut singularul), nu au avut .

12. Pentru albaneza actuală v. Oda Buchholz, W. Fiedler, **Albanische Grammatik,** Berlin, 1987, p. 249, 250. Pentru istoria formării pluralului cu desinenţa **-e** v. E. Hamp, **Gender Shift...** p. 152 şi urm., Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 170 şi urm., p. 232 - 235. Atât Hamp cât şi Demiraj constată faptul că desinenţa **-e** de plural este caracterestică pentru inanimate, Demiraj adăugând că **-e** este la plural o desinenţă de feminin. Descrierea dată de Demiraj procesului ni se pare însă că lasă de o parte chiar afirmaţia sa că substantivele împrumutate din latină erau masculine şi nu feminine şi că au făcut la un moment dat pluralul cu desinenţa **-i.** Demiraj acceptă că pluralul cu desinenţa **-e** este vechi, vocala **-e** păstrându-se în acest caz pentru că avea o funcţie gramaticală. Pluralul cu **-e** este caracteristic, după el, femininelor cu tema în consoană: sg. **short,** pl. **shorte;** sg. **qytet,** pl. **qytete.** Este greu de explicat însă de ce aceste substantive au început să facă pluralul cu **-e** şi nu cu **-i** (cum se presupune că îl făceau înainte) şi ce anume le-ar fi reintegrat genului feminin.
Prof. Grigore Brâncuş a avut bunăvoinţa să ne atragă atenţia asupra necesităţii de a urmări - pe lângă desinenţa cu care aceste substantive formează pluralul - genul determinărilor de la plural. În lipsa unui studiu amănunţit pe texte pentru ambele dialecte care să ofere date privind frecvenţa, putem menţiona faptul că în albaneza actuală apar la plural adjective având forma de feminin şi nu de masculin: **virtyte të bukura** (**Fjalor i gjuhës së sotme shqipe,** Tiranë, 1980, s. v. **bukur (i, e)**). Se redeschide, aşadar, discuţia în jurul genului neutru (sau ambigen) în albaneză, având la singular formă de masculin şi la plural formă de feminin. Pentru problena neutrului în albaneză v. Gr. Brâncuş, **Genul neutru în albaneză,** în „Studii şi cercetări lingvistice" XIV (1963) 1., p. 77 - 88.

13. Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 169 şi nota 35. Rămâne neexplicat de ce substantivele de origine latină pe care le discutăm, spre deosebire de **nuse,** la singular au mai frecvent finală consonantică decât în vocala **-e.**

14. Oda Buchholz, W. Fiedler, p. 307; Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 165 - 169.

15. În ceea ce ne priveşte, considerăm că **-e** nu cade fără a lăsa urme şi vom căuta pe parcursul articolului să aducem mai multe dovezi în sprijinul acestei afirmaţii. După Sh. Demiraj (**Gramatika...**p. 168) în împrumuturile vechi din slavă şi **-e** (ca şi **-a**) devine **–ë**; astfel, compusele cu - **polje** au fost integrate la feminin cu tema în **-ë.** Aceasta aduce deci în discuţie existenţa unui timbru vocalic la finalul cuvântului.

16. Buchholz, Fiedler, p. 207.

17. H. Mihăescu, **Les éléments latins de la langue albanaise,** în „Revue des études sud-est européennes" IV (1966) 1 -2, p. 9 - 10; după J. Kristophson (**Romanische Elemente im Albanischen,** în „Zeitschrift für Balkanologie" 24 (1988) 1, p. 65), care nu argumentează de ce, alb. **faqe** nu provine din **FACIES (FACIEM)**.

18. O altă discuţie a lui H. Mihăescu, care ne face să credem că el înclina să considere că albaneza a putut păstra **-e** din latină, priveşte alb. **qiqër,** dedus de el din forma de nominativ a neutrului lat. **CICER** şi nu din forma de masculin **CICERE** (> arom. **ţeaţire**). Lipsa lui **-e** la forma albaneză îl conduce pe Mihăescu, aşadar, să considere că termenul e preluat de la o formă latinească fără **-e**; el nu are în vedere pierderea vocalei finale **-e** în albaneză.

19. E. Çabej, **Shumësi...** p. 137 subliniază chiar că spre deosebire de substantivele împrumutate de la declinarea a III-a (**short -ja** < **SORTEM**), **faqe** (< lat. **FACIEM**) ca și autohtonul **nuse**, păstrează **-e** la forma articulată: **faqe**, **faqeja**. Dintre substantivele împrumutate de la declinarea a III-a, **ilqe** (< **ILEX**, **-ICIS**) are exclusiv formă cu **-e**, care nu se pierde în timpul flexiunii (Sh. Sejdiu, **Fjalorth etnobotanik i shqipes,** Prishtinë, 1984, p. 195). În schimb, Sh. Demiraj postulează (**Gramatika...** p. 170, 222) o formă ***nus, nusja.**
20. Aceeași formă lipsită de metafonie are și alb. **paqe** (pl. **paqe**) < **PACEM** (declinarea a III-a); **paqe -ja** f. are însă și varianta mai puțin frecventă de masculin **paq -i** (**Fjalor i gjuhës shqipe,** Tiranë, 1954) pe care o avea și Buzuku (v. nota 7). **Faqi** și **paqe** nu cunosc metafonia nici la plural, care este identic cu singularul.
21. Alb. **shoqe** < lat. **SOCIA** (E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 169); nu este exclus însă ca **e shoqja** (**shoqe**) să fie forma moțională de la masc. **i shoqi.**
22. După S. Pușcariu, **Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache,** 1905, p. 98, alb. **mustaqe** < ngr. **moustáki**; un indiciu că vechimea împrumutului în albaneză nu este, într-adevăr, prea mare este păstrarea nealterată a lui **s.**
23. Sh. Demiraj nu specifică în ce condiții a fost adăugat acest **-e** secundar; forma inițială a fost după el **qerë.** Pentru discuția asupra ipotezelor lui G. Meyer, H. Pedersen, N. Jokl și E. Hamp privitoare la proveniența finalei **-e** dintr-un ***-ia** (din indoeuropeană sau latină), ipoteze pe care Demiraj nu la acceptă v. **Gramatika...** p. 168 și urm.
24. Veiko Väänänen, **Introduction au latin vulgaire,** Paris, 1967, p. 113: **FIDES** > it. **fede,** prov., cat., port. **fe.**
25. E. Çabej, **Studime gjuhësore,** Prishtinë, I, p. 177; J. Kristophoson, **Romanische Elemente...** p. 86 este de părere că **fe** nu e din latină; E. Çabej argumentează însă vechimea împrumutului.
26. Căderea lui **-d-:** Candrea, **Lingvistica balcanică,** 1935 - 1936, p. 17, H. Barić, **Balkanologische Sprachstudien,** în „Godišnjak balkanološkog Instituta" II (1961) p. 62, G.R. Solta, **Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen,** Darmstadt, 1980, p. 135.
27. V. nota 15; considerăm acest exemplu ca încă o dovadă a păstrării în albaneză pentru un timp a unui timbru vocalic la sfârșitul cuvântului după împrumutarea lui din latină.
28. H. Mihăescu, **Locul elementelor lexicale latine...** p. 217. G. Meyer (în Gröber's Grundriss I, p. 812) deduce cuvântul din lat. **RADICAM** pentru **RADICEM.**
29. Aceasta este forma în „Dicționarul latin albanez" al lui Fr. Bardhi, considerată de bază de Çabej, **Studime etimologjike...** III C - D, p. 119 și urm. (alte variante: **çimkë, qimç**).
30. Dintr-un mai vechi ***cimece.** Forma românească s-a păstrat numai în expresia **mi-s sătul cince.** (Etimologie propusă de N. Drăganu, în „Dacoromania" I (1920 - 1921), p. 293).
31. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III C - D, p. 359.
32. S. Mann dă totuși și o formă de feminin **përinde -ja** (p. 402).
33. B. Janson, **Etymologische und chronologische Untersuchungen zu den Bedingungen des Rhotazismus im Albanischen unter Berücksichtigung der griechischen und lateinischen Lehnwörter,** Frankfurt am Main, 1986, p. 117; pentru alb. **um(b)** < **VOMIS** (când toate limbile romanice - inclusiv dialectul aromân - continuă **VOMER,** formă de nominativ refăcută după cazurile oblice) v. și H. Mihăescu, **Les éléments latins...** p. 9 - 10.

34. Evoluţia lat. **-l-** > alb. **-ll-** dovedeşte că acesta şi-a păstrat o vreme poziţia intervocalică şi că **-i(s)** a căzut după ce a condiţionat transformarea consoanei. Pentru această evoluţie fonetică v. I.A. Candrea, **Lingvistica balcanică** p. 19, I. Şiadbei în „Revue internationale des études balkaniques", 1938, p. 454.
35. De observat că acest substantiv a fost încadrat în categoria de substantive imparisilabice de declinarea a III-a din latină, feminin, având două variante, de masculin şi de feminin, formând pluralul cu desinenţa **-e.** Aceasta s-ar putea datora faptului că împrumutul nu s-a făcut totuşi de la nominativ (**BUTTIS**), ci de la acuzativ (**BUTTEM**)?
36. Este unul din exemplele date de B. Janson, **loc. cit.** care probează că **-is** cade în acest caz înainte de rotacism (inversul situaţiei menţionate la nota 34). De observat totuşi că forma **qen** are metafonia **a/e** şi că deci nu este foarte sigur că provine direct din lat. **CANIS** şi nu e refăcută în albaneză de la plural.
37. J. Hubschmid, **Lat. molaris im Romanischen und Albanischen mit einem Exkurs über Bezeichnungen von Heuhaufen,** în „Revue de Linguistique Romane", Paris, Lyon, XXIII (1959), p. 366 şi urm.
38. Considerat de E. Hamp ca mai probabil autohton decât împrumutat din latină (E. Hamp, **Albanian pishk „fish",** în „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebite der Indogermanischen Sprachen" 77 (1961) 3 - 4, p. 256 - 257). După E. Çabej, **Studime gjuhësore** II, p. 21 - 22, **peshk** < **PISCEM,** deci de la forma de acuzativ şi nu de nominativ. Ar fi un exemplu de dispariţie a terminaţiei **-is** (cum propune Janson) sau **-em** (cum afirmă Çabej) fără să lase urme prin palatizarea consoanei precedente.
39. De observat din nou metafonia **a/e** care ar presupune o refacere în albaneză a singularului după plural.
40. Observăm încă o dată necesitatea de a fi existat un timbru vocalic la finala cuvântului pentru a condiţiona evoluţia fonetică lat. **-ll-** > alb. **-l-**, timbru vocalic care să fi dispărut după ce a condiţionat transformarea. Pentru bibliografia acestei transformări v. nota 34.
41. Pentru felul în care evoluează în limbile romanice aceste forme de nominativ-acuzativ v. W. Meyer-Lübke, **Grammaire des langues romanes,** II, **Morphologie,** Paris, 1895, p. 16 - 17. Româna, ca şi italiana, portugheza, sarda, are **-me** (cu **-e** păstrat) (v. şi spaniola, unde rezultatul este **-mbre**). Interesante sunt şi părerile lui B.P. Hasdeu despre evoluţia în limbile romanice şi în special în dacoromână şi aromână a sufixului **-(a)men** (în studiile: **Voinicame şi mişelame. Istoria unui sufix romanic dispărut din limba română** şi **Domname şi turcame. Sufixul romanic -ame la macedoromâni,** în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, 1988, ediţie îngrijită de Gr. Brâncuş, p. 335 - 345)
42. V.H. Barić, în „Godišnjak balkanološkog Instituta" I (1956) p. 265.
43. V.E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 197. Interesantă este analiza semantică a lui B.P. Hasdeu - asupra căreia ne-a atras atenţia Prof. Gr. Brâncuş - conform căreia, lat. **EXAMEN** ar fi continuat şi în română, unde **s(e)amă** este un cuvânt de origine latină **(o)seamă (de copii)** < **EXAMEN** „mulţime") peste care s-a suprapus un împrumut din maghiară. B.P. Hasdeu, **Cuvântul samă este el latin sau maghiar?** în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, Bucureşti, 1988, p. 371 - 378. Textele vechi par a nu oferi exemple cu variante în **-e.**
44. T. Papahagi, **Arom. flumin,** în „Grai şi suflet" III (1927) 1, p. 239 - 240; v. şi T. Papahagi, în „Grai şi suflet" IV (1929) 1, p. 167 - 169 şi Id. **Dicţionarul dialectului aromân,** Bucureşti, 1974, p. 557.

45. Şi în acest caz ar fi de observat rotacismul consoanei finale care presupune o mai veche poziţie intervocalică.
46. Alte exemple din română, pe lângă cele deja menţionate în paralel cu albaneza, pentru a vedea sistemul diferit de evoluţie faţă de albaneză: **NOMEN > nume, LUMEN > lume, LEGUMEN > legume,** formă veche şi populară (v. Gr. Brâncuş, în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, p. 536, nota 1).
47. Şi în acest caz (v. şi nota 12) este necesar să urmărim genul determinărilor la plural, nu numai desinenţa cu care acest substantiv formează pluralul.
48. I.I. Bujor, Fr. Chiriac, **Gramatica limbii latine,** Bucureşti, 1971, p. 32.
49. N. Jokl, **Beiträge...** p. 103, 137.
50. H. Mihăescu, **Les éléments latins...** p. 9 - 10, 13.
51. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III, C - D, p. 300, 316.
52. I. Coteanu, **Numele în protoromână,** p. 50, H. Mihăescu, **Les éléments latins...** p. 602.
53. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III, C - D, p. 316.
54. H. Mihăescu, **Locul elementelor...** p. 224; J. Kristophson, **Romanische Elemente...** p. 86 consideră că nu este din latină, dar nu demonstrează de ce.
55. Formele în **-ă** reprezintă trecerea substantivelor de declinarea a III-a la declinarea I. Formele originare, continuatoare ale celor din latină, sunt părăsite în favoarea celor refăcute de la plural. Formele iniţiale sunt **pătlagine, plămâne** etc. (v. J. Byck, Al. Graur, **Influenţa pluralului asupra singularului în limba română,** în J. Byck, **Studii şi articole,** Bucureşti, 1967, p. 79). Fenomenul refacerii formei de singular de la plural este analog celui analizat de Çabej pentru albaneză.
56. Pentru care totuşi E. Çabej, **Studime etimologjike...** II, A - B, p. 74 (v. şi p. 85 - 86) presupunea un mai vechi ***rësuo** (v. şi Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 134), evoluat apoi la **arësye; -e,** adăugat mai târziu, ar dovedi încă o dată funcţia de feminim pe care o are.
57. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 187, E. Çabej, **Studime etimologjike** II, A - B, p. 85 - 86. El are deci o părere diferită de cea a lui N. Jokl (**Beiträge...** p. 137), care susţine că evoluţia normală pentru albaneză a acestor substantive o are **CRABRO, -ONEM** > **grerë,** formă pe care o include în seria de împrumuturi de la declinarea a treia din latină: **paqë** şi **nderë; grerë, paqë** şi **nderë** sunt însă forme refăcute mai târziu.
58. E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 187.
59. V. nota 57: Jokl consideră, dimpotrivă, **nderë** rezultatul normal, cu care compară şi alb. **grerë** (< **crabro, -onem**), considerat corect pentru evoluţia **-o/-inis (-onem).**
60. E. Çabej, **Studime gjuhësore** I, Prishtina, p. 262 - 263, s. v. **nder**.
61. E. Çabej, **Studime gjuhësore** II, p. 187 - 189, s. v. **tmer**.
62. H. Mihăescu, **Locul elementelor...** p. 222. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III, C - D, p. 355 arată că de fapt **dullye** (numai la Buzuku) este un derivat în albaneză de la un verb ***dëllej** (continuat de **përdëllej**). Se poate observa că substantivul este feminin şi are desinenţa **-e.**
63. În acest caz, ambele limbi continuă nominativul nu acuzativul: I. Coteanu, **Numele...** p. 50; Al. Rosetti, **Istoria limbii române,** 1986, p. 726.
64. E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 173.
65. În română, există de asemenea forma **iepur,** refăcută după pluralul **iepuri.** O serie de exemple de treceri de la declinarea a II-a la a III-a şi de la declinarea a III-a la declinarea a II-a, perechi de variante terminate în **-ur** şi **-ure,** sunt discutate de J. Byck şi A. Graur, **op. cit,** p. 79 şi urm.
66. T. Papahagi, DDA² p. 1240.

67. Rom. **vergură,** care îi corespunde, nu continuă forma de declinarea a III-a împrumutată în albaneză, ci derivatul diminutival al lui **VIRGO, *virgula.** Susţinând ca probabilă această etimologie, Gr. Brâncuş nu acceptă ipoteza lui Hasdeu că rom. **vergură** continuă lat. arhaic ***virgone.** Semnalăm cu această ocazie discuţia lui Hasdeu asupra evoluţiei în română a finalelor lat. **-o/-onis** şi **-o/-inis** - cu comentariile editorului Gr. Brâncuş - din articolul **Alecsandri - lingvist. I. Vergură,** în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, p. 250 - 256 şi p. 525 (în special nota 5 a editorului).

68. Gr. Brâncuş, **loc. cit.** face remarca deosebit de importantă: în română „nu există cuvinte de origine latină conservate până astăzi cu rotacismul lui **n**". Albaneza are, deci, spre deosebire de română, împrumuturi din latină cu finala **-o/-inis** cu rotacismul lui **-n-** conservat până azi.

Lia Brad-Chisacof

Transferul lexical de la greacă la română şi mutaţiile fonice aferente acestuia (secolul al XVIII-lea –începutul secolului al XIX-lea)

Prezentul articol îşi propune să corecteze din perspectivă sociolingvistică prejudecăţi de principiu legate de transferul lexical de la greacă la română şi să ofere, pe cât posibil, un ghid al mutaţiilor fonice rezultate din acest transfer.

0.1. Să arătăm mai întâi ce puncte de vedere din cele ce ne-au premers avem mai ales în vedere, ce reţinem şi ce respingem din ele.

Datorită bogăţiei de date pe care le conţine şi rigorii demonstraţiei, monografia lui L. Gáldi (1939) asupra împrumuturilor greceşti din română a devenit o lucrare de referinţă pentru lexicologia noastră, imprimând anume prejudecăţi. Ea este tributară, fără a o afirma expres, concepţiei bloomfieldiene (Bloomfield, 1933), conform căreia există două tipuri de împrumut lexical, **împrumutul intim,** un transfer rezultat dintr-o cucerire sau anexare teritorială şi **împrumutul cultural,** un tip de transfer care se produce în dublu sens între limbi care se află în contact cultural. Consecinţele fonice ale împrumuturilor intime se apropie de evoluţia fonică internă a limbii receptoare, având un caracter regulat. Împrumuturile culturale au drept consecinţe fonice, forme care merg de la neadaptare până la o adaptare perfectă la repertoriul fonematic al limbii receptoare. Prejudecăţile (după părerea noastră, desigur) impuse de Gáldi se leagă în primul rând de numărul împrumuturilor (el numărându-le, fără discriminare de frecvenţă şi chiar de încadrare în timp). Astfel, în dicţionarul său sunt consemnate cuvinte cu o singură atestare, după cum foarte frecvent, la alte cuvinte, sunt atestări despărţite cronologic de un interval de o sută de ani). În al doilea rând, aceste prejudecăţi se leagă de categoriile semantice în care acestea se împart. Aceste categorii sunt extrem de numeroase şi acoperă practic toate sferele existenţei umane, depăşindu-le pe cele datorate de engleză francezei normande, caz tipic de împrumuturi intime. Ceea ce ne expune Gáldi este o situaţie în care împrumuturile intime se suprapun peste împrumuturile culturale. Tratarea aspectelor fonetice se face la Gáldi de o manieră am spune unilaterală, el părând să prezinte situaţii tipice doar pentru transferul lexical de la greacă la română. Credem că Gáldi a recurs la această soluţie din cauza lipsei unei bibliografii adecvate, bibliografie ce nu a întârziat însă prea mult după monografia sa (Nandris). Este şi

acesta din urmă, adică îmbogățirea considerabilă a bibliografiei, încă un motiv pentru care am socoti util să scriem prezentul articol.

O altă orientare din literatură dedicată împrumuturilor grecești din română este cea formulată de H. Mihăescu (1965), conform căreia împrumuturile respective sunt identificabile cu inovațiile lexicale atât de necesare unei societăți în plină modernizare, cum era societatea românească în secolul al XVIII-lea.

Ca ipoteză de lucru această orientare este valabilă într-o oarecare măsură. Dacă, spre pildă, avem în vedere faptul că inovațiile lexicale au drept context subiecte productive de tipul politicii, religiei, psihologiei și corpului uman și verificăm cu categoriile semantice ale împrumuturilor din greacă, vedem că acestea se suprapun cel puțin în primele trei cazuri. La nivel fonetic, consecințele acestei orientări este o exclusivă redistribuire a repertoriului fonetic al românei.

În sfârșit, o ultimă orientare pe care vrem s-o amintim este cea legată de împrumuturile grecești referitoare la sfera semantică administrativ-juridică. Manuela Saramandu (1980) arată că termenii respectivi de origine greacă au fost introduși fără a fi modificați pentru că ei „creau dificultăți nu numai la nivel fonetic, ci și la nivel morfologic". Aceeași autoare admite desigur ca posibile explicații și intenționalitatea păstrării formei originale a împrumuturilor, ca și prestigiul indubitabil de care se bucura neogreaca printre oamenii instruiți.

1.2. Este aproape inutil să precizăm că abordarea sociolingvistică a problemei poate aduce clarificări esențiale. Rezultat al contactului lingvistic, împrumutul lexical se datorează, după Weinreich (1953) următoarelor situații: 1) influenței culturale; 2) cuvintelor moștenite care se pierd și sunt înlocuite cu cuvintele străine; 3) existența a două cuvinte moștenite omofone, astfel încât înlocuirea unuia dintre ele cu un cuvânt străin rezolvă ambiguități potențiale; 4) nevoiei constante de sinonime ale cuvintelor afective care și-au pierdut forța expresivă; 5) prin împrumut devin posibile noi distincții semantice; 6) un cuvânt poate fi luat dintr-o limbă cu prestigir scăzut și folosit în sens peiorativ; 7) un cuvânt poate fi introdus într-un mod inconștient, prin bilingvism intens.

În timp ce situațiile (1), (2), (3) și (5) au legătură cu funcția referențială a limbii, situațiile (4) și (6) au legătură cu funcțiile expresivă și respectiv directivă.

În cazul împrumuturilor grecești din limba română de care ne ocupăm se verifică mai ales tipurile 1, 4, 5 și 7 de situații descrise mai sus. Într-o fază ulterioară a româniei e valabil și tipul 6 (ex. **lichea < lekés**).

Desigur că situațiilor formulate de Weinreich (1953) li se pot adăuga nuanțe prețioase amintind posibilele cauze ale împrumuturilor pe care, la începutul secolului, le formula Seiler (1915 - 25), chiar dacă mai puțin sistematic:

Fr. Seiler consideră drept posibile cauze ale unui transfer lexical unele de natură istorică și altele de natură psihologică. Cauzele istorice sunt importul unor noi meserii sau practici religioase, introducerea unor noi proceduri legale sau administrative, dominația politică sau culturală a unui popor asupra altuia. Printre cauzele psihologice, principiul efortului minin favorizează importul conjugat al lucrului cu numele său. Folosirea cuvintelor străine îi ajută pe vorbitori să realizeze nuanțe speciale de expresie (tandrețe, sofisticare, euforism, insultă subtilă). Influența

unei culturi superioare poate să prilejuiască o mai mare rigoare intelectuală în mintea vorbitorilor limbii receptoare. După Seiler, posibile contexte de împrumut sunt contact personal cu vorbitorii diverselor limbi, citirea literaturilor străine şi învăţarea unei limbi străine. Împrumutul se face la nivelul a două sfere: unul popular şi altul care ţine de clasele sociale superioare.

De reţinut de aici, pentru transferul pe care îl avem în vedere, sunt mai ales importul unor noi categorii de obiecte (de ex. prosopul, un ştergar de lux), dar şi introducerea unor noi meserii (hirurg) şi chiar şi dominaţia politică, pentru că, deşi într-o foarte mică măsură, şi cu un decalaj de mai mult de o jumătate de secol faţă de instalarea sa, regimul fanariot a fost resimţit ca un regim străin (Constantiniu 1992). De asemenea, datorită contextului geografic, în afară de modelul social superior la care se realizează transferul lexical din greacă în română, difuzându-se apoi în eşaloane inferioare, există în mod clar un transfer care se produce la nivel popular.

Discuţiile de mai sus exclud de plano posibilitatea existenţei unor împrumuturi inutile (Puşcariu 1940).

1.3. O considerabilă claritate apare datorită punctului de vedere sociolingvistic (în care limba este percepută ca fiind esenţialmente un instrument social de comunicare) în definirea tipologiei împrumuturilor.

În cazul cel mai simplu un cuvânt este împrumutat ca un tot, deci ca o entitate fonetică şi semantică.

Există însă multe alte posibilităţi de împrumutare a unui cuvânt, sistematizate de Haugen (1950) conform unor distincţii cum sunt importul şi substituirea. **Importul** înseamnă aducerea unui tipar într-o limbă, **substituire** înseamnă înlocuirea unui segment dintr-o limbă, cu un tipar deja moştenit. După Haugen tipurile de împrumut sunt următoarele:

I. **Împrumuturile** (Loan words). Ele înseamnă un import de morfeme fără substituire. În interiorul acestui tip pot apărea cazuri de substituire la nivel fonic.

Este cazul să detaliem aici posibilităţile de interferenţe fonice, pornind de la premisa că substituirile fonetice nu se petrec într-un mod aleatoriu, ci în primul rând după cum interpretează un bilingv caracteristicile celei de a doua limbi a sa după standardele limbii materne sau invers: Astfel (Polivanov) distingea următoarele tipuri de **interferenţe fonice**:

1. **Subdiferenţierea** care presupune că două sunete sunt confundate în sistemul secundar, dacă contrapărţile lor nu erau distincte în sistemul primar.

2. **Supradiferenţierea** care se referă la impunerea unor distincţii fonetice din sistemul primar la sunetele sistemului secundar, unde nu e nevoie de ele.

3. **Reinterpretarea distincţiilor** se petrece atunci când bilingvul distinge în sistemul secundar foneme cu caracteristici redundante în acel sistem, dar relevante în sistemul său primar.

4. **Substituţia fonică** se petrece, la rândul său, când fonemele sunt definite în mod identic în cele două limbi, dar pronunţia lor diferă.

Să amintim aici obiecţia adusă de (Schuchard) în privinţa limitelor între care operează interferenţele. Exemplul ales de el e din sfera împrumuturilor germane

din slovenă în care vocalele /e/ şi /o/ închise sunt redate prim variante deschise, deşi slovena posedă în repertoriul ei fonematic echivalente exacte.

Acestor interferenţe li se adaugă desigur mărcile de gen.

II. **Amestecuri de împrumut** (Loan blends) care implică atât substituţie, cât şi import la nivel morfematic.

III. **Schimbare de împrumut** (Loan Shift) care implică import morfematic, fără substituire. În acest caz se împrumută doar sensul propriu sau figurat, dar formele care reprezintă acest sens există deja în limbă. Acest tip înglobează ceea ce în mod tradiţional este tratat drept calc semantic sau calc lexical în general.

O problemă de bază a împrumutului lexical este distincţia între împrumuturile accidentale (nonce borrowings) şi cuvintele integrate total în limba receptoare.

Într-un caz marcat de diacronie ca cel pe care îl avem în vedere noi, lucrurile sunt într-un fel mai simple dacă ne gândim la atestări. Un număr foarte redus de atestări ne semnalează cazurile izolate, recurenţe şi persistenţe în limbă ne indică integrarea.

Ni se pare util să amintim aici, chiar dacă foarte sumar, principalele probleme legate din punct de vedere social de difuziunea lexicală. **Locusul** social al acesteia era în mod tradiţional considerat a aparţine claselor sociale superioare. Cercetările mai noi arată că aceste clase nu deţin „monopolul" acestui locus care poate să ţină şi de categorii fără prestigiu social (Trudgill 1980).

Par să existe două tipuri extreme de difuziune care se pot şi întrepătrunde. Este vorba de terminologia şi termenii separaţi din vocabularul administrativ sau ideologic create sau selectate cu intenţie expresă de a fi distribuite printre grupurile importante ale comunităţii lingvistice. Procesul difuziunii poate fi garantat într-o oarecare măsură de alegerea justă a canalelor de comunicare, respectiv de predarea în şcoli sau de o acţiune normativă (gramatică, dicţionar etc.); b) marea majoritate a inovaţiilor lexicale se răspândesc în limbile stabile ca o urmare colectivă a unor acte individuale de comunicare al căror scop conştient nu este difuziunea, ci interesele de comunicare ale indivizilor care adoptă cuvinte noi şi noi întrebuinţări ale acestora. Dacă un număr suficient de membri ai comunităţii lingvistice urmează această practică în reţelele lor interconectate (Milroy) şi în condiţiile unei distribuţii date de cunoştinţe reciproc împărtăşite, difuziunea are un rezultat colectiv.

Situaţia lingvistică din Principatele Române în secolul al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea era caracterizată într-o oarecare măsură, de un multilingvism funcţional, în sensul că, în afara limbii române, care îşi dezvoltase stilurile funcţionale şi se afla în proces de modernizare (începutul epocii moderne a limbii române este plasat de Gheţie (1982) şi Munteanu-Ţâra (1983) între 1780 - 1836), se mai foloseau greaca (ca limbă a învăţământului superior şi de conversaţie la nivelele superioare ale societăţii), precum şi alte limbi, aşa cum erau franceza (ca limbă de cultură), turca (folosită în mică măsură ca mijloc oficial de comunicare). Impunerea limbii greceşti nu pare să fi fost o iniţiativă venită din partea domnitorilor greci, ci din aceea a clasei boiereşti de origine greacă sau nu, care dorea să impună un mijloc de separaţie între ea şi burghezia în ascensiune (Constantiniu 1987). Este greu de imaginat în aceste condiţii o politică concertată de impunere, deci de răspândire a

limbii grecești și, în consecință, și a rezultatului transferului lexical cauzat de contractul dintre greacă și română. Trebuie așadar să admitem că difuziunea împrumuturilor s-a făcut în cea mai mare parte pe seama actelor individuale.

Încercând să rezumăm ceea ce este această succintă introducere la analiza faptelor de natură fonică din transferul lexical dinspre greacă spre română, vom arăta că, după părerea noastră, transferul amintit are un puternic caracter individual, de unde și relativa instabilitate și variație formală a rezultatelor sale.

Din punct de vedere „practic", ipoteze ca cele privind dificultățile întâmpinate de o limbă în adoptarea împrumuturilor din alta nu pot să reziste. Un contact lingvistic cu bilingvismul care îi urmează, crează un transfer lexical. Lipsa de identitate în distribuția morfemelor, ca și în repertoriile fonematice conduce spre substituiri masive, dar nu la respingerea posibilității de transfer.

2.1. Vom prezenta în continuare repertoriul fonematic la limbii neogrecești (după Mackridge (1985) și Elefteriades (1985), prin comparație cu cel al românei și mutațiile fonice aferente transferului lexical din greacă în română (sec. al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea). Exemplele sunt luate în general din Gáldi (1939). Exemplele care reprezintă contribuția noastră sunt completate, pentru a se deosebi de rest, cu sensurile etimoanelor. Etimoanele au fost transliterate fonetic după logica limbii române.

Vocalele:

Spre deosebire de română, sistemul vocalic al limbii grecești este compus din doar 5 vocale. Diferența între vocalele accentuate și cele neaccentuate este nesemnificativă.

/i/ o vocală frontală. În poziție neaccentuată sau accentuată nu poate apărea niciodată înaintea unei alte vocale. Se manifestă cel mai frecvent a) prin palatalizarea consoanei velare precedente, a lui /l/ sau a lui /n/; b) ca /j/ (iot) dacă nu e precedată de o consoană sau dacă e precedată de o consoană sonoră (care poate să fie și /r/; c) ca /ç/ dacă e precedat de o consoană nonvelară surdă în același cuvânt.

În poziție atonă este sincopată în vorbirea rapidă (fast speech), fenomen răspunzător și pentru tixi< tihízo (etíhisa) („a împrejmui cu ziduri").

În ierarhia vocalică a limbii grecești /e/ și /i/ își schimbă reciproc dominația una asupra celeilalte, după cum în română /e/ și /i/ au o tendință de a se interschimba (Nandris 4).

Definită asemănător în română, ea este substituită prin: /i/ în poziție accentuată sau neaccentută ithichi < itihiki, isimeria < isimería comitis < comítis, perigrafi < perigrafí

apoi prin supradiferențiere > /e/ lexe < léxi, paremie < parimía

> /ie/ în poziție finală accentuată mistrie < mistrí, felie < felí, piftie < piftí

> /ă/ când e precedat de /s/ (Nandris 31) (sămbatriot < simpatríotis, sănisfora < sinisforá și pedeapsă < pédevsi

> 0 poziție finală atonă palat < palati, zahăr < záhari, crevat <kreváti, prosop < prosópsi

dar și > a în aceeași poziție Evropa < Evrópi

și > iu în aceeași poziție lulachiu < luláchi
> /u/ zulie < zília
/e/ frontală, definită asemănător în română
substituită > /e/ melanholie < melanholía, metahirisi < metahirízo
subdiferențiată > /i/ (v. discuția de la /i/ și Nandris 23, 25) paraxin
> /a/ aftaxie < eftaxia, afcolie < efcolia
> /ea/ pedeapsă < pédevsi, fidea < fidés
> /ie/ ieftin < efthinós (conform unei tendințe din româna populară Nandris 17)
/a/ centrală, definită asemănător în română, substituită
> /a/ în anafora < anaforá și supradiferențiată:
> /â/ fânar < fanári
> /ă/ fănar < fanári
> /e/ schimate < shímata, sofesmate < sofísmata
/u/ dorsală, reprodusă în scris ca ou, definită identic în română
substituită prin /u/: în stihurgos < stihurgós
supradiferențiată > /o/ coconar < cucunári (conform unei tendințe a limbii române) (Nandris 42)
/o/ dorsală, definită asemănător în română
substituită prin /o/ în eforie < eforía
supradiferențiată > /a/ calțavetă > calțodéta conform unei tendințe a limbii române (Nandris 39)
> /oa/ agoană < agónas, pistoală < pistoliá (conform unei tendințe din română dacă e urmată de a / ă / e (Nandris 84)
în poziție finală > /u/ arhondologhiu < arhondológhion
> /e/ stihie < stihion (prin reconstituire după pl. stihia)
> 0 parapon < parápono
Consoane:
/p/ surdă, bilabială oclusivă, definită asemănător în română
substituită prin /p/ politicos < politikós, ipochimen < ipochímeno, subdiferențiată ca:

> /b/ simbatriot < simbatriotis, Olimbía < Olimbía în context nazal urmând o tendință din neogreacă și fiind o consecință a faptului că /b/ se notează mp (a se vedea discuția de la /b/).

Grupul -ps se simplifică la /p/ în prosop < prosóp și nu la /s/ (Nandris 108)
/b/ bilabilă scrisă mp sau p când e precedată de m apare mai ales la începutul cuvintelor și este cel mai adeseori nazalizată, definită asemănător în română
> /b/ prin substituție:
babacă < babákas
/t/ apico-dentală, echivalată în română < /t/ tacticos < taktikos
/d/ apico-dentală
tendința în greacă regăsită și în română, este fie ca ea să fie nazalizată, fie în toate contextele, fie denazalizată chiar atunci când se află în contextul nazal:
/d/ egledisi < eglendó (egléndisa)
/nd/ eglendisi < eglendo (eglendisa)

/k/ dorso-velară cu 2 alofone: înainte de /a/, /o/, /u/ și consoane
și dorso-palatală înainte de e/i și /y/
substituită prin: /k/, categorisi < katigoró (katigórisa) chindisi < kendó (kéndisa)
/g/ dorso-velară cu 2 alofone:
/g/ înainte de /a/, /o/, /u/ și consoane scrisă gk și k când e precedată de /n/
în poziție inițială e nazalizată
și /y/ sonoră, palatalo-velară africată înainte de /e/, /i/ și /y/
substituită prin: /g/ anghinară < anghinára
și supradiferențiată prin /gi/ epanghioliia < epanghelía
/ts/ apico-dentală,
definită asemănător în română (Nandris 129) e substituită prin:
/ț/ calțavetă < caltsodéta, țâfnă < tsífna.
/dz/ apico-dentală.
cum în română o consoană definită asemănător e caracteristică pentru anumite dialecte și se reduce > /z/ (Nandris 145), tratementul se aplică și la transferul lexical grecesc: franzelă < frandzóla.
/f/ labio-dentală, scrisă fi sau ypsilon în combinațiile ay, ey în aceste combinații > /f/ sau /v/ în funcție de context; /f/ și /v/ se plasează în variație liberă una față de cealaltă în transferul pe care îl avem în vedere:
catafto/catavto < kat'avtó, sclifosi/sclivisi < stilvó (stiovósa)
prin supradiferențiere /f/ + /i/ > /h/
hidea < fidés.
/v/, labiodentală scrisă și ypsilon în ay și ey înaintea vocalelor sau a consoanelor sonore g, f, l, z, n
a se vedea discuția de mai sus privind variația /f/v/.
/θ/ fără corespondent în limba română e subdiferențiată ca:
/t/ matematică < mathimatíkí
/ft/ maftemă < máthima
/f/ firidă (fiind un împrumut popular e posibilă o simplificare articulatorie pe teren grecesc), existând un etimon firída (Tsitsilis)
/h/ nahimă < máthima
/d/ diordosire < diórthoma
/δ/ interdentală fără corespondentă în română, subdiferențiată ca:
/d/ dascăl < dáscalos
/r/ disiremonie < disidemonia
/v/ calțodetă < caltsodéta
/s/ apico-dentală, în poziție mediană și - în poziție finală.
definită asemănător în română e subdiferențiată în:
/z/ shizmă (sonorizare datorată lui m)
/h/ prohdeorisi < prosdiorízo
/z/ apico-dentală
definită asemănător în română: echivalată prin:
/z/ zulie < zília
/h/ dorso-velară subdiferențiată ca /h/ heretismos < heretismós

firitisi < heretó (herétisa)

/γ/ dorso-velară, fără corespondent exact în română, subdiferențiată ca /g/ o postdorsală velară (Nandris 154)

/g/ frigănea < friganiá

a se vedea discuția de la /y/

/m/ bilabială cu 3 alofone:

1. sonoră labilă nazală apărută în toate pozițiile

2. sonoră labiodentală nazală înainte de /f/ și /v/ /p/ și /h/

3. palatizată

alofonele 1 și 2 substituite /n/ în timp ce 3, deși are corespondentă într-un fenomen dialectal, nu e redată.

mamoș < mámos

/n/ alveolară cu 3 alofone

1. alveolară nazală care apare în toate pozițiile

2. sonoră velară nazală înainte de consoanele velare /k/, /g/, /x/, și /g/

3. palatală nazală înainte de /i/ și /y/. Deși o dentală nazală sonoră are o corespondentă în româna dialectală, toate trei sunt substituite prin /n/ în română

nostim < nóstimos, nixis < nixis

/l/ cu 2 alofone: 1. alveolară și 2. palatală înainte de /i/ și de semivocala /y/

ambele subdiferențiate ca /l/, laterală dentală

lexicon < lexikón

lipon < lipón

/r/ -, alveolară substituită prin /r/ vibrantă dentală

rigă < rígas

/y/ semivocală sonoră palatală. Apare atât la inițiala cuvântului, cât și la sfârșit sau după vocala silabică. Ar putea fi răspunzătoare pentru introducerea acestui sunet în română, unde el era inexistent (Nandris 315)

perierie < periérgia

Tratate ca „alte fenomene“ (Gáldi 1939: 99 - 100) cazurile de asimilare, disimilare, metateză, afereză și haplologie, dar mai ales cele tratate drept „sunete“ anorganice citate acolo trebuie reluate în lumina fenomenelor de impact și substituire.

Subsumate bilingvismului, impactul și substituirea se petrec:

1) dinspre limba materna spre a doua limbă ca în cazurile în care **în/îm** substituie prefixul, corespunzător din greacă **en**:

înherisi < enhirízo (enhírisa); îmberdefsi < emberdévo (emberdefsa)

ne îl substituie pe gr. **a-** în nedierosit < adierómenos

pre- îl substitue pe pro- în prevalisi < proválo (proválisa)

2. dinspre a doua limbă spre limba maternă: evducat pentru educat

2.2. O categorie care poate să stârnească interes este cea a verbelor cu sufixe de origine neogreacă -osi, -isi, -ă și -esi.

Posibilele treceri i > e > ă > o se regăsesc în cazul unui verb cum e a irosi < firéno (firéno > firesi (Brad-Chisacof 263) *firăsi, *hirăsi, *irăsi, irosi) și în cazul lui kendó (kéndisa) > a chindisi / chindesí / *chindăsi / chindosí. Dacă însă nu admitem existența unor forme pe care nu le găsim atestate, putem presupune existența unui

fenomen de subdiferențiere a sufixelor grecești -isi, -esi, -ăsi, -osi și de substituire arbitrară între ele ca purtătoare a mărcii [+ străin] sau [+ grec]. (Brad-Chisacof: 265).

Un caz de împrumut prin import și repartizare pe teren românesc (de către un bilingv cu limbă maternă româna) este verbul plíroforosi < pliroforó (pliroforisa). Majoritatea verbelor sufixate cu sufixele discutate mai sus pornesc de la radicalul aoristului.

Pliroforosi este sufixat la radicalul indicativului într-un mod anorganic pentru greacă.

O echivalare automată prin selectarea unui lexem cu etimon asemănător este a irosi < firéno „a se aduna (despre aluat)" cu afierosi afieróno „a închina, a dedica". Fenomenul era caracteristic mai ales secolului al XVIII-lea (Munteanu 1993).

3.1. Analiza fonetică de mai sus evidențiază importanța punerii în context a faptelor fonice care nu pot fi judecate în izolare.

3.2. Cele mai multe fenomene evidențiate de noi relevă evoluții în planul limbii române, dar în vorbirea unor bilingvi având ca limbă maternă româna.

3.3. Singurul fonem „nou" introdus în română, cu posibilul concurs al limbii grecești pare să fie /y/ (putem presupune un fenomen cu surse multiple de tipul etimologiei multiple), încercările evidente de impunere a lui /θ/ nereușind.

Note

Bloomfield Leonard (1933), **Language**, London

Brad-Chisacof Lia (1988), **Historical Remarks on the Romanian Verbal suffixes of Modern Greek Origin -ăsi, -esi, -isi, -osi**, in RESEE, Tome XXVI, nr. 3, București.

Constantiniu Florin (1988), **Constantin Mavrocordat**, București.

Constantiniu Florin (1992), **Când începe epoca fanariotă**, în „Studii și materiale de istorie medie" I, București.

Elefteriades, Olga, (1985), **Modern Greek, A contemporary Grammar**, Palo Alto, California.

Gáldi Ladislas (1939), **Les mots d'origine neo-grecque en roumain a l'époque des Phanariotes**, Budapesta.

Gheție Ion (1982), **Introducere în studiul limbii române literare**, București.

Haugen Einar (1950), **The analysis of linguistic borrowing**, in „Language", 26, 210 - 31.

Mackridge Peter (1985), **The Modern Greek Language**, Oxford.

Mihăescu H. (1966), **Influența grecească asupra limbii române**, București.

Milroy Leslie (1980), **Languege and Social Networks**, Oxford.

Munteanu St., Țâra V. (1983), **Istoria limbii române literare**, București.

Munteanu Eugen (1993), **Influența modelelor clasice asupra traducerilor românești din secolul al XVII-lea. Lexiconul.** Teză de doctorat, Iași.

Polivanov Eugenij (1931), **La perception des sons d'une langue étrangère**, in „Travaux du cercle linguistique de Prague", 4, 18 - 21.

Pușcariu Sextil (1940), **Limba română**, vol.I, București, 366.

Saramandu Manuela (1980), **Terminologia juridic-administrativă românească în perioada 1780 – 1850**, București.

Schuchardt Hugo (1884), **Slavo-Deutsches und Slavo-Italienisches**, München, 1971.
Seiler Friedrich (1912 – 25), **Die deutsche Kultur im Spiegel des Lehnwortes**.
TRI (1986) **Teatrul românesc inedit**, editat de Paul Cornea și Petre Costinescu, București.
Trudgill Peter (1980), **Dialectology**, Londra.
Tsitsilis Hristos (1990), **Foneticni problemi prie timologizuvame na grăzcite zaemki v bălgarskija ezik**, Sofia.
Weinreich Uriel (1953), **Langages in Contact**, New York.

Viorel Panaite

Regimul negustorilor străini în *'ahdname*-lele otomane (sec. XV - XVII). O radiografie (I)*

1. Istoriografie

Cel ce abordează regimul negustorilor străini în Imperiul otoman nu poate ignora bogata literatură de specialitate consacrată acestui subiect anterior demersului său. Evoluția istoriografiei „Capitulațiilor" ar putea constitui, ea însăși, o temă generoasă pentru cercetare. Trebuie spus, însă, că „abundența" nu înseamnă neapărat un avantaj. Din contra, este nevoie aici de o selecție severă operată după criterii ale științei istorice și juridice, care să elimine partizanatul politic, ideologic sau religios impus de interesele politice divergente ale unui anumit moment istoric sau de concepțiile juridico-religioase specifice unor comunități socio-umane distincte. O privire rapidă asupra istorigrafiei „Capitulațiilor" - în condițiile în care, aici și acum, nu ne propunem o analiză profundă a acesteia - impune două disjuncții: a) între lucrările scrise înainte de 1923 și cele publicate după acest an, în care regimul „capitular" a fost abolit oficial prin tratatul de la Lausanne; b) între școala istoriografică occidentală și școala istoriografică musulmană. În ce ne privește, ținem să subliniem că nu afirmarea unor opinii divergente, ci tonul apologetic religios și politizarea demersului „științific" sub semnul cărora au fost scrise au diminuat sau chiar au anulat din start valoarea unor lucrări, determinându-ne să privim cu multă circumspecție concluziile autorilor. Există, însă, un număr de juriști și istorici care se impun prim lucrările lor indiferent de momentul în care au fost scrise și de concepțiile împărtășite, astfel că orice abordare nouă a regimului negustorilor străini în Imperiul otoman nu le poate trece cu vederea[1].

Imperiul otoman a fost în secolele XV - XVII, și nu numai, un stat islamic. Deci, a vorbi despre condiția negustorilor străini în Imperiul otoman, presupune totodată a ne apropia și de regimul străinilor în Islam. Orice lucrare consacrată dreptului islamic al popoarelor (doctrinei **djihad**-ului) conține, mai mult sau mai puțin, referiri la statutul străinilor[2]. Mai mult, o serie de specialiști și-au consacrat special cercetările acestei probleme[3].

2. Izvoare

În Islam, deci, implicit în Imperiul otoman, drepturile garantate străinilor aveau ca surse juridice scrise, pe de o parte dreptul intern al statului islamic (a cărui componentă principală era **shari'a/șeriat**-ul), iar pe de altă parte, tratatele încheiate

cu alte state (**'ahdname**). Iată de ce pentru a defini condiția negustorilor străini în Islam a trebuit să ne aplecăm cu insistență, în primul rând, asupra a două categorii de texte: a) izvoare juridice în care statutul străinilor este definit exclusiv după criteriile dreptului islamic (tratate de drept islamic și **fetva**-le); b) izvoare diplomatice (tratatele = **'ahdname**-le), în care erau codificate practici cutumiare, mai vechi sau mai noi, ce priveau regimul străinilor în statele musulmane, în general, regimul străinilor în Imperiul otoman, în special.

Dintre tratatele de drept islamic am folosit cel mai mult, dintr-un motiv lesne de înțeles, pe cele scrise de învățații hanefiți, al căror rit a fost adoptat și de Otomani. Este vorba de Abu Yusuf Ya'kub (m. 797)[4], Muhammad as-Shaybanî (m. 805)[5], dar, mai ales, de hanefiții otomani Molla Hüsrev (m. 1480)[6], și Ibrahim al-Halebî (m. 956/1549)[7].

În condițiile în care tratatele otomane de drept islamic nu aduc schimbări spectaculoase în privința dreptului islamic al popoarelor, cea mai importantă contribuție a Otomanilor la dezvoltarea **șeriat**-ului rămân a fi **fetva**-lele muftiilor, și mai ales ale **șeyh ül-Islam.** Pentru secolul al XVI-lea, **fetva**-lele emise de Ebussuud Efendi sunt izvoare juridice de primă mână pentru dreptul islamic, inclusiv pentru dreptul islamic al popoarelor[8]. Începând cu secolul al XVII-lea, **fetva**-le emise de **șeyh ül-Islam** care corespundeau cel mai bine unor necesități practice au fost grupate în culegeri de **fetva**-le, care s-au constituit în adevărate manuale de drept islamic pentru **ulema**-lele otomane[9]. Majoritatea acestora conțin și un capitol în care sunt adunate cele mai reprezentative „consultații juridice" asupra regimului străinilor (**müstemin**) în Imperiul otoman[10].

Tratatele de pace și comerț încheiate de Poarta otomană cu statele creștine (în turcă: **'ahdname,** în terminologia diplomatică creștină „Capitulații") s-au constituit pentru realizarea acestui capitol în categoria cea mai însemnată de izvoare. Un motiv esențial al uzitării din plin a acestor izvoare este faptul că prin caracteristicile lor, **'ahdname**-lele ne oferă informații atât despre aspectele istorice, cât și despre cele juridice ale regimului negustorilor străini în Imperiul otoman în secolele XV - XVII. Folosirea în primul rând a textelor otomane a fost un pas pe care ni l-am dorit pentru o mai profundă analiză a acestor tratate. Deși nu am reușit să ne apropiem în totalitate de variantele osmane - (copii sau chiar originale ale **'ahdname**-lelor), cazuri în care am făcut apel la cunoscutele anatologii/culegeri de tratate ale Porții realizate de Baronul I. de Testa și G. Noradounghian[11], analiza noastră se bazează, totuși, în cea mai mare parte, pe textele turco-osmane publicate sau inedite ale „Capitulațiilor". Nu ne-a fost accesibilă direct culegerea de tratate **Mu'âhedat mecmua'sî** publicată în cinci volume la Istanbul între anii 1294 - 1298/ 1877 - 1881, în schimb la multe din textele cuprinse în ea am ajuns prin intermediul altor antologii, precum cea alcătuită de Necdet Kurdakul, intitulată **Osmanli Devleti'nde ticaret antlaşmalari ve Kapitulasyonlar (Tratatele de comerț și Capitulațiile în Imperiul Otoman)**[12]. Am folosit din plin, dar cu precauție, colecția de documente osmane de cancelarie **Münşe'ât es-Selâtîn (Corespondența sultanilor),** alcătuită și dedicată în 1574 sultanului Murad III de Feridun Ahmed Bey Nișanci[13]. Aici au fost incluse

'ahdname-le emise de cancelaria otomană pentru Veneția, Austria, Franța, Anglia, Polonia etc.

Pentru seria tratatelor veneto-otomane din prima jumătate a secolului XV, de mare folos ne-a fost **Diplomatarium Veneto-Levantinum sive Acta et Diplomata Res Veneta Graecas Atque Levantis,** volumul II, **a. 1351 - 1454,** alcătuit și pubicat de George Martin Thomas[14]. Începând cu tratatul din 1482 avem la dispoziție textele în limba turco-osmană ale majorității **'ahdname**-lelor emise de sultani pentru Veneția, întrucât au fost publicate de Aldo Gallota[15], Tayyib Gökbilgin[16], Mahmut H. Şakiroglu[17] și M. Belin[18]. Unele **'ahdname-le** acordate Dubrovnik-ului în secolele XV - XVI au fost accesibile prin publicarea lor de către Bosko Bojovic[19], Fahri Dalsar[20] și N. Biegman[21]. Relevante sunt textele turco-osmane ale **'ahdname**-lelor acordate Angliei și Olandei la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului XVII, publicate de Susan Skilliter[22], A.N. Kurat[23], I.H. Uzunçarşili[24], A.H. de Groot[25]. Mult noroc am avut cu tratatele polono-otomane. În afară de copiile publicate în limba turco-osmană de Tayyib Gökbilgin[26], am beneficiat de textul originalelor acestor **'ahdname**-le[27].

Unele tratate austro-otomane, în afară de variantele în limba latină din colecția Hurmuzaki, au fost include în colecția lui Feridun Ahmed Bey sau au fost publicate de L. Fekete[28] și, foarte recent, de Anton C. Schaendlinger[29]. Pentru seria **'ahdname**-lelor acordate Franței am beneficiat - în afară de antologiile lui Feridun Ahmed Bey, Baronului I. de Testa și G. Noradounghian - de textele publicate de E. Charrière[30], Saint-Priest[31] și M. Belin[32].

3. *Metodologie*

Pélissié du Rausas, și nu numai el, punea accent pe caracterul uniform al regimului juridic al negustorilor străini în Imperiul otoman, atât pe orizontala spațiului geografic, cât și pe verticala timpului[33]. Rațiuni de ordin metodologic, ce țin mai mult de rigoarea științei istorice decât de cerințele științei dreptului - ne-au determinat să restrângem seria tratatelor de pace și comerț folosite în procesul argumentării la cele încheiate de Poartă cu statele creștine în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea. Mai exact, intenționăm să facem, în principal, trimiteri la textele **'ahdname**-lelor emise de cancelaria otomană în timpul sultanului Selim II (1566 - 1574), Murad III (1574 - 1594), Mehmed III (1595 - 1603) și Ahmed I (1603 - 1617). De ce am ales această perioadă?

În primul rând, pentru că am avut la dispoziție variantele osmane ale majorității **'ahdname**-lelor cu privilegii acordate de sultanii osmalîi în această epocă statelor creștine: în 1595, Veneției; în 1577, 1591, 1598 și 1607, Poloniei; în 1615, Austriei; în 1604, Franței; în 1580, 1593 și 1601, Angliei; în 1612, Olandei.

În al doilea rând, pentru că a doua jumătate a sec. XVI și începutul sec. XVII, și nu 1535, cum mult timp s-a acreditat, reprezintă un punct de cotitură în evoluția istorică și juridică a regimului negustorilor străini în Imperiul otoman. Dintre argumente amintim: 1) acum sunt acordate pentru prima dată privilegii comerciale unor noi întreprinzători apăruți în comerțul levantin, alături de venețieni, raguzani și polonezi. Este vorba de negustorii francezi, englezi, olandezi și austrieci; 2) acum, în **'ahdname**-le sunt înscrise într-o formă mai detaliată drepturile și obligațiile

ce defineau regimul negustorilor străini în Imperiul otoman; 3) acum se încearcă combaterea în amănunt a abuzului, devenit din ce în ce mai frecvent, de către autoritatea centrală otomană.

4. Condiția juridică a negustorilor străini în Imperiul otoman

Condiția juridică a străinului cunoaște, după unii specialiști în drept internațional privat, mai multe forme: - **regim național** (conform căruia străinul se bucură în principiu de aceleași drepturi ca cetățenii statului pe teritoriul căruia se află; - **regim special** (potrivit căruia străinul are anumite drepturi și obligații stabilite prin legi interne sau/și tratate internaționale); - **regimul clauzei națiunii celei mai favorizate** (conform căruia străinul se bucură printr-un tratat încheiat între cele două state, de tratamentul cel mai favorabil acordat unor state terțe); - **regimul reciprocității** (potrivit căruia drepturile unui străin sunt acordate de un stat cu condiția ca cetățenii săi să se bucure de aceleași drepturi în celălalt stat)[34].

Bineînțeles că nu putem aplica retroactiv noțiuni și reguli ale dreptului internațional privat la situația străinilor în Imperiul otoman în secolul XV - XVII. Putem însă să identificăm, mai întâi, izvoarele de drept și, apoi, cum defineau ele condiția juridică a negustorilor veniți din statele creștine în Imperiul otoman.

Conform dreptului internațional privat, fiecare stat este îndreptățit să reglementeze intrarea, șederea și ieșirea străinilor de pe teritoriul său, precum și de a stabili drepturile și obligațiile ce le pot avea. Totodată însă, statutul juridic al străinilor poate fi stabilit prin tratate încheiate între două state suverane.

În Imperiul otoman, regimul juridic al străinilor era definit în linii generale de **șeriat** (legea sfântă musulmană) și de **'ahdname**-lele încheiate de sultani cu principii creștini.

'Ahdname reprezintă concretizarea în formă specifică diplomaticii turco-selgiucidă și osmane a **'ahd**-ului, prin care sultanul confirmă acordarea „protecției și iertării" (**aman; emn ü-aman**)[35].

Toate **'ahdname**-lele osmane prin care se reglementau relațiile cu statele creștine conțineau o înșiruire a „condițiilor siguranței și protecției" (**șerayt-i emn ü-aman**), fixate în urma negocierilor dintre cele două părți. „Clauzele" - numite în **'ahdname**-le „probleme" (**hususlar**) sau „condiții" (sing. **șart**; pl. **șartlar, șerayt** sau **shurut**) - nu erau numerotate în textele osmane ale „tratatelor" din secolul XV - XVII, așa cum apare într-o variantă a tratatului **austro-turc** de la Zsitvatorok, din 11 noiembrie 1606[36]. Singurul criteriu de identificare a începutului de „articol" este, eventual, conjuncția **ve = și**. Numerotarea și împărțirea pe „capitole" a privilegiilor comerciale acordate Veneției, Franței, Angliei, Olandei etc. de către sultani a fost făcută de Occidentali. Tot ei au numit **'ahdname**-lele otomane cu un termen specific diplomaticii europene „Capitulații" (de la latinescul **capitula** = articole)[37].

Statutul străinilor în general, al negustorilor străini în special, se definea, la rându-i, prin anumite „drepturi" și „obligații". Cei care s-au ocupat de regimul „Capitulațiilor" în Imperiul otoman (mai ales, juriștii) au ierarhizat și caracterizat aceste „drepturi și obligații" după criteriile dreptului internațional modern privat - care nu funcționa însă în sec. XV - XVII - și cu noțiunile acestuia. Numite „drepturi",

„libertăţi", „privilegii" sau „imunităţi", regulile care guvernau statutul negustorilor străini în Imperiul otoman au fost grupate după diferite criterii (de conţinut, de formă etc.) sau, pur şi simplu, înşirate aşa cum au apărut în **'ahdname**-le)[38].

În ce ne priveşte, ezitând în a le grupa după criterii strict juridice sau a le înşira după criterii pur istorice, am optat în final pentru o analiză a „drepturilor şi obligaţiilor" ce grevau statutul negustorilor străini în Imperiul otoman în secolele XV - XVII după domeniul în care acestea se aplicau: 1. Intrarea, ieşirea şi circulaţia în Imperiul otoman; 2. Navigaţia; 3. Viaţa, libertatea şi mărfurile negustorilor străini; 4. Moştenirea; 5. Rezidenţa; 6. Comerţul; 7. Litigiile.

4.1. **Circulaţia.** Pentru a putea intra în teritoriile otomane, negustorii străini aveau nevoie de permisiunea Porţii, ca „stat primitor". Acordarea sau neacordarea acestei libertăţi unui grup de negustori străini era un atribut al sultanului osman, în calitatea sa de suveran. Tratatele (**'ahdname**) încheiate de sultani cu principii creştini includeau automat un **aman** colectiv pentru toţi supuşii acestora. În textul **'ahdname**-lelor, acest **aman** se transpunea într-una sau mai multe clauze care stipulau pentru supuşii statului creştin în cauză, dreptul de a intra, a circula în interiorul Imperiului otoman şi a ieşi din teritoriile stăpânite de sultan. În cazul negustorilor acest drept era asociat, invariabil, cu libertatea de a face comerţ.

De regulă, libertatea de a intra şi ieşi din Imperiul otoman era stipulată în prima clauză din tratate care se referea la regimul străinilor. Subiecţii acestui drept erau supuşii statului creştin, în general, solii şi negustorii, în special: - **„tuti li Franchi, Venicianj, Genovesi, de Ruodo, Griesi e tuti i Franchi, tuti i mercaodanti"**, în 1403[39]; - **„suo homeni e mercadanti"**, în tratatul veneto-otoman din 1419[40]; - **„Tuti veramente mercadanti, homenj et subditi de la dogal gran Signoria de Veniexia"**, în 1430 şi 1446[41]; - „negustorii şi oamenii **beg**-ilor pomeniţi (şi) în general, cei care călătoresc în numele Veneţiei" (**mezkur beglerin bazergânlari ve adamlari bi'l-cümle sefer ehli olan kimesneleri ki Venedik adina olalar**), în **'ahdname**-aua din 1482 şi în cele care vor fi încheiate în secolul XVI[42]; - **„les marchands et hommes de ce pays la, leurs interpretes"**, în „Capitulaţia" acordată Franţei în 1569[43]; - „negustorii şi dragomanii şi alţi oameni ai acelor ţinuturi" (**Ol diyar tacirleri ve tercüman ve sâyr adamlari**), în **berât**-ul de privilegii acordat de Murad III în 1580, reginei Elisabeta I a Angliei[44]; -„tagma negustorilor din ţinuturile şi locurile aparţinând provinciilor Olandeze" (**Nederlânda vilâyetlerine tâbi' zikr olunan vilayetlerin (ve) onlara tâbi' olan yerlerin tüccar ta'ifesi**), în **'ahdname**-aua acordată de Ahmed I Olandei, în 1612[45].

„Pe apă şi pe uscat" este o formulă invariabilă şi prezentă în toate clauzele prin care se garanta libertatea de intrare şi circulaţie. În limba turco-osmană, substantivele care indică „apa/marea" şi „uscatul" sunt declinate la cazul ablativ (cazul originii, care răspunde la întrebare „de unde?): **yaşdan ve kurudan, denizden ve karadan, deryadan ve karadan.** În variantele „privilegiilor" păstrate în limbi europene expresia sună: **per terras et aquas; tam terra quam mari; tant par mer que par terre; either by lande or sea**[46]. Această expresie, larg răspândită şi în textele folosite de evul mediu creştin pentru acordarea unor privilegii comerciale, venea să indice în mod sumar drumurile pe care se putea ajunge în teritoriile otomane: fie urmând o cale navigabilă

(pe fluviu, dar mai ales, pe mare), fie urmând un drum terestru, fie folosind o cale combinată.

Dreptul de a intra acordat negustorilor străini era valabil pentru toate teritoriile stăpânite de sultanul otoman în momentul acordării „privilegiilor", numite în textul osman al **'ahdname**-lelor **Memalik-i Mahruse** (Țările bine păzite), termen însoțit de cele mai multe ori de sufixe de aparență la persoana I singular (**Memalik-i Mahrusem** / Țările mele bine păzite) sau plural (**Memalik-i Mahrusemiz** / Țările noastre bine păzite). În variantele păstrate în limbile latină, italiană, franceză sau engleză ale „tratatelor", acestei expresii îi corespund diferite formule: - **„mio paise"**, în 1403; - **„in tuti i luogi de la mia signoria"** în 1419; - **„per nostra loca et per nostras terras"** (prin locurile noastre și prin ținuturile noastre), în 1451[47]; - **„nos pays"**, în 1569; - **„our dominions"**, în 1580; -**„terris et dicionibus utriusque nostrum per civitates, oppida et loca omnia"**, în 1554[48].

Libertatea de a intra și ieși în și din teritoriile stăpânite de sultan garantată negustorilor străini era exprimată foarte simplu: - **„possa vegnir alo mio paise"**, în 1403; - **„possa intrar et insir in tuti i luogi de la mia signoria"**, promitea Mehmed I în 1419, Veneției; - „**habiano libertade de intrar et insir in luogi de la mia signoria**", în tratatul veneto-otoman din 1446; - „să vină și să plece... în Țările mele bine păzite și în toate locurile care aparțin Țărilor mele bine păzite" (**benüm Memalik-i Mahruseme... ve bi'l-cümle cümleten Memâlik-i Mahruseme müte'allik olan yerlere... geleler ve gideler**), în textele osmane ale **'ahdname**-lelor acordate Veneției începând cu 1482[49].

În tratatele încheiate de Imperiul otoman cu statele vecine (Ungaria în sec. XV și începutul sec. XVI, Polonia în sec. XV - XVII, Austria în sec. XVI - XVIII, Rusia în sec. XVIII), clauza prin care se garanta libertatea de intrare și circulație în teritoriile otomane avea drept subiecți - conform principiului reciprocității, aplicat de altfel și în relațiile cu Veneția - „negustorii ambelor părți" (**Foriscitores ambarum parcium; iki canibin bazergânlari**). Datorită păcii încheiate, ei puteau: - „să meargă prin locurile noastre și prin ținuturile noastre în liniște"; - „să vină și să plece" (**gelüb gidüb; geleler ve gideler**).

În **'ahdname**-lele acordate statelor occidentale în secolele XVI - XVII, și avem în vedere aici, Franța, Anglia și Olanda, libertatea de a intra în Imperiul otoman era asociată - mai strâns și mai detaliat decât în celelalte cazuri - de garantarea protecției vieții, libertății și mărfurilor negustorilor străini. În rest, aceleași expresii sumare: - „**peuvent venir... en nos pays**", în 1569; - „să vină / venind în Țările noastre bine păzite" (**Memâlik-i Mahrusemize gelüb**), în **berât**-ul cu privilegii acordat Angliei în 1580; - „să vină și să plece în Țările noastre bine păzite" (**Memalik-i Mahrusemize gelüb ve gidüb**), în **'ahdname**-aua acordată Olandei în 1612[50].

Invariabilele pe care le-am subliniat mai sus, folosite în **'ahdname**-le pentru a exprima libertatea de circulație acordată negustorilor străini, erau completate cu unele precizări (cu caracter de privilegii sau de restricții) al căror obiect era funcție de timpul istoric sau/și aria geografică.

4.2. **Navigația.** Libertatea de intrare și circulație în „Țările bine păzite" implica, mai mult sau mai puțin explicit, garantarea dreptului de navigație în mările și

porturile otomane. Să reamintim că formula utilizată în clauza ce stipula, la modul general, libertatea de intrare, avea două componente, „pe uscat", dar și „pe apă" (**per aquas**) sau „pe mare" (**deryadan; denizden; quam mari; par mer**). Halil Inalik caracterizează acordarea libertății de navigație negustorilor străini ca fiind un **aman** maritim, pe care îl consideră o inovație față de tratatele de drept islamic[51]. Stipulații referitoare la navigație sunt de găsit chiar în primele „tratate de pace și comerț" încheiate între statele musulmane și cele creștine din jurul Mării Mediterane, deci încă din secolul al XII-lea[52].

În Imperiul otoman, problemele referitoare la navigația negustorilor străini sunt reglementate mai în detaliu, bineînțeles, în **'ahdname**-lele acordate statelor creștine ai căror supuși aveau nevoie, pentru a ajunge în porturile otomane, a face comerț și a ieși din Imperiul otoman, de traversarea Mării Mediterane (**Ak Deniz**) sau a Mării Negre (**Kara Deniz**). Pentru secolele XV - XVII este vorba de „provilegiile" acordate cetăților italiene (Veneția, Genova, Florența etc.), Franța, Anglia, și Olanda. Nu găsim clauze explicite care să se refere la navigație în tratatele încheiate cu Ungaria, Polonia și Austria sau în **'ahdname**-lele acordate Dubrovnikului, deși se fac aluzii la existența unui trafic maritim sau fluvial. Dacă în secolul XV articolele referitoare la libertatea de navigație sunt puține și sumare, ele se înmulțesc și devin mai detaliate de-a lungul secolelor XVI - XVII, ca un ecou al abuzurilor pe care puterea centrală nu reușește să la stopeze.

Principalele componente ale **aman**-ului maritim erau: - garantarea generală a dreptului de navigație în mările din Imperiul otoman; - ajutor în caz de pericol și naufragiu; -drept de ancoraj și aprovizionare; - corăbiile celor două părți să-și arate reciproc prietenia; - protecție comună contra piraților; - exceptarea corăbiilor și a echipajelor de a fi rechiziționate de autoritățile otomane[53].

În primul rând, **aman**-ul maritim presupunea garantarea generală a dreptului de navigație în mările din **dar al-Islam**, în cazul nostru, în mările controlate de sultanii otomani. În **'ahdname**-lele acordate în secolele XV - XVII, mai întâi Veneției, apoi Franței, Angliei și Olandei, libertatea de a intra și circula în teritoriile otomane era garantată nu numai negustorilor supuși ai acestor state, dar și corăbiilor transportatoare de mărfuri[54]. În textele osmane ale „tratatelor" acestea erau, de regulă, desemnate cu un termen general: **gemi,** pl. **gemiler**. Alteori, corăbiile par a fi diferențiate după tonaj, tip sau loc de origine, fiind numite **kadîrga,** pl. **kadîrgalar**; **kalyon**, pl. **kalyonlar**; **köke,** pl. **kökeler; küçuk gemiler** (corăbii mici) etc.

În al doilea rând, **aman**-ul maritim presupunea definirea tratamentului aplicat naufragiaților. Tratatele de drept islamic nu detaliază problema naufragiului. Abu Yusuf Ya'kub (m. 796) tratează statutul naufragiaților din perspectiva instituției **aman**-ului: au sau nu au aceștia dreptul la **aman** (protecție)? În viziunea sa, dacă o corabie care aparține inamicilor era împinsă de vânt și aruncată pe țărmurile „Casei Islamului", tratamentul aplicat naufragiaților și mărfurilor depindea de profesiunea și misiunea declarate de aceștia. Dacă susțineau că sunt soli trimiși cu daruri la prințul musulman - fapt ce urma a fi verificat - „necredincioșii" naufragiați beneficiau automat de **aman**, ca orice trimis diplomatic. Dacă naufragiații susțineau că sunt

negustori, şi ei şi nava şi mărfurile lor deveneau **fay'** (pradă în folosul comunităţii musulmane)[55].

În **'ahdname**-lele acordate de sultanii otomani Veneţiei în secolul al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, apoi Franţei, Angliei şi Olandei în a doua jumătate a sec. XVI şi în secolul XVII, apar în esenţă două stipulaţii. În primul rând, se prevedea ca în caz de necesitate („dacă pe mare o furtună provoacă greutăţi corăbiilor" / **deryada furtuna gemilerine mazayka virse**), ambarcaţiunile otomane trebuiau să ofere ajutor negustorilor străini: „să dea sprijin şi ajutor" („**mu'âvenet ve muzâheret eyleyeler**); „**leurs donnet tout secours et ayde**"; „**be ready to help and seccour them**"[56]. În caz de naufragiu, atunci când, efectiv, „marea aruncă pe uscat corăbiile" (**deniz gemilerin karaya atarsa**), autorităţile locale otomane (în textul tratatelor sunt numiţi „**begler ve kadîlar**" / **governors and judges** / **nos juges ordinaires et autres**) aveau obligaţia să acorde tot sprijinul vaselor respective, să recupereze bunurile negustorilor străini şi să le înapoieze acestora sau consulului lor[57]. Era interzisă înrobirea supravieţuitorilor naufragiului.

4.3. **Viaţa, libertatea, avutul.** Conform **şeriat**-ului, **aman**-ul acordat de un musulman unui nemusulman **harbî**, pentru ca acesta să poată intra din „Casa războiului" în „Casa Islamului", însemna protecţia vieţii, libertăţii şi avutului acelui **harbî**.

Aman-ul colectiv acordat prin **'ahdname**-le de sultanii otomani, presupunea, pe lângă garantarea dreptului de a intra, circula şi ieşi în şi din Imperiul otoman, protecţia vieţii, libertăţii şi avutului negustorilor străini în cauză.

Shari'a permite înrobirea unui **harbî** în timp de război sau atunci când acesta intră în **dar al-Islam** fără **aman**. În acest sens, as-Shaybânî (m. 805), preluând opinia unor predecesori hanefiţi (în primul rând, a lui Abu Yusuf Ya'kub), afirma: „Dacă un om din Casa războiului intră în Casa Islamului fără **aman** şi va fi prins de un locuitor (al Casei Islamului), el va deveni sclavul acelei persoane...". Abu Hanifa considera - şi as-Shaybanî ţine să amintească părerea fondatorului şcolii hanefite - că acest **harbî** înrobit trebuie să devină **fay'**, adică pradă a întregii comunităţi musulmane[58].

În **'ahdname**-lele emise de sultani, acordarea libertăţii de a intra şi circula în Imperiul otoman, precum şi de a se înapoia în ţara de baştină, era însoţită automat de garantarea „inviolabilităţii" negustorilor străini, atât pentru persoana (în turcă, **nefs/nefis** sau **can**), cât şi pentru avutul acestora (**mal**, pl. **mallar**; **emvâl ü-esbab; metâ; rîzk; davar**). Protecţia (**aman; emn ü-aman üzere**) acordată unui **müste'min** conform **şeriat**-ului era afirmată şi realizată de sultanii otomani în textele **'ahdname**-lelor la sfârşitul unor clauze prin expresii simple şi generale, începând chiar cu prima stipulaţie care acorda negustorilor străini drept de circulaţie şi comerţ în Imperiul otoman: - „să nu se facă pagubă şi stricăciune avutului şi sufletului cuiva" (**kimesnenin malina ve nefsine zarar ve ziyan olmîya**), se atenţionau - în regim de reciprocitate - autorităţile locale şi supuşii celor două părţi, în tratatele polono-otomane din secolul XV - XVII; - „nimeni să nu provoace necazuri amestecându-se asupra proviziilor şi bunurilor şi altor lucruri ale negustorilor sus-pomeniţi" (**mezkür bazerganlarin rizklarina ve davarlarina ve sayr esbablarina kimese dahl idüb zahmet virmeye**), se preciza de la bun început în **'ahdname**-aua acordată Raguzei în 1512; -

„nimeni să nu se amestece, să nu provoace necazuri și să nu atace pe Englezi...“ (**Ingilterelülere kimesne mâni' olmiyub dahl ve ta'aruz kalmiya**), se afirma în **berât**-ul cu privilegii acordat de Murad III în 1580[59].

Înrobirea și jefuirea negustorilor străini beneficiari de **aman** erau prohibite - conform **'ahdname**-lelor acordate statelor occidentale - în timpul călătoriilor spre, în interiorul și la înapoierea din Imperiul otoman, „la venire și la plecare“ (**gelişde ve gidişde**), fie că acestea aveau loc pe mare sau pe uscat (**eger denizde ve eger karada**).

Clauze mai detaliate apar odată cu **'ahdname**-lele acordate statelor occidentale la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII. Ca reflex al unei realități dure, negustorul străin fiind supus la tot mai multe abuzuri din partea autorităților otomane locale, acum sunt precizate cazuri noi în care se interzicea înrobirea și confiscarea mărfurilor: a). Când negustorii se îmbarcau cu mărfurile lor pe corăbiile inamicilor sultanului (**harbî gemilerine girüb**), nu se putea invoca - pentru înrobire și confiscare - motivul: „vă aflați pe corăbii inamice“ (**harbî gemilerinde bulundunuz deyü**)[60]. Includerea acestei clauze în **'ahdname**-aua acordată Franței de Ahmed I în 1604 era explicată de ambasadorul François Savari, M. de Brèves, ca un ecou al deselor înrobiri și confiscări de mărfuri la care fuseseră supuși negustorii francezi găsiți de otomani pe corăbii ce aparțineau unor state inamice ale Porții[61]. Găsim această stipulație, chiar cu precizări suplimentare și printre „privilegiile“ acordate negustorilor olandezi în 1612 de același sultan, Ahmed I. Aici se subliniază, mai mult decât în alte texte, că „protecția“ împotriva înrobirii era condiționată: „atâta timp cât ei se află (pe corabie) pentru propriul lor comerț, (și) nu pentru jaf pe o corabie pirat“ (**mâdam ki kendü hallerinde ticâret üzere olub kursan gemisinde fessad üzere olmayalar**). Clauza este încheiată cu încă un avertisment al sultanului: „Să nu fie confiscate mărfurile lor, iar ei să nu fie înrobiți (folosindu-se) acest pretext“ (**ol bahane ile esbâblarin girift eylemeyub ve kendülerin esir eylemeyele**)[62]. b). Când negustorii beneficiari de **aman** îmbarcau mărfuri într-o țară inamică și le transportau în alt stat inamic (**harbî vilayetine gideriken**), nu se putea invoca - pentru înrobirea lor și confiscarea mărfurilor - o regulă, de altfel, valabilă pentru supușii otomani: „voi îi aprovizionați pe dușman“ (**düşmana zahire eyledürsüz deyü**)[63]. Clauza din **'ahdname**-lele acordate de Ahmed I în 1604, Franței, și în 1612, Olandei, ne apare ca un adevărat „privilegiu“ în condițiile în care doctrina „războiul sfânt“ (**djihad, gaza**) era folosită și în secolul XVII de Poartă ca ideologie oficială în conflictele cu statele creștine. Această stipulație poate fi înțeleasă mai ușor dacă o completăm cu o altă cauză din care se subînțelege că transportul de mărfuri (în primul rând, „provizii“ = **zahire**) cumpărate de la musulmani (deci, din Imperiul otoman) într-o „țară inamică“ (**harbî vileyetine**) și vinderea lor acolo erau complet interzise. Mai mult, se deduce -deși în **'ahdname** nu se afirmă direct - că în acest caz înrobirea negustorilor străini și confiscarea mărfurilor lor erau permise[64]. Tratamentul se asemăna în parte cu cel aplicat supușilor nemusulmani (**zimmi**) prinși că aprovizionează pe „inamicii“ sultanului.

Conform altei clauze, înscrisă în aceleași **'ahdname**-le citate mai sus, negustorii străini beneficiari de **aman** nu puteau fi înrobiți nici în cazul în care ar fi fost găsiți

de autoritățile otomane pe o corabie a unui supus nemusulman (**zimmi**) care transporta „provizii" (**zahire**) din „Țăile bine păzite" într-o „țară inamică". În **'ahdname**-aua acordată Franței în 1604 citim: „Și cei care se găsesc dintre Francezi pe corăbiile unui **zimmi**, să nu fie înrobiți, atunci când (acesta) este prins, scoțând provizii din Țările Islamului" (**Ve zimmetlerinden biri Memalik-i Islamîndan zahire alub gideriken girift olundukda Françelülerden gemilerden olan esir olunmiya**)[65]. Deși supușii otomani nemusulmani (**zimmi**) urmau a fi pedepsiți, iar „proviziile" confiscate, **müste'minii** beneficiau de „inviolabilitate". Cu o condiție: străinii să dovedească apartenența la o „națiune" căreia i se garantase **aman**. În textul osman al **'ahdname**-lei din 1612 această nuanță se exprimă prin adverbul **bile**: „Să nu fie înrobiți cu forța cei ce sunt, într-adevăr, dintre Olandezi" (**Nederlandalülerden bile olanlar cebren esir olunmayalar**)[66].

4.4. **Moștenirea.** Problema moștenirii și respectării dispozițiilor testamentare reprezintă o formă de manifestare a protecției avutului negustorilor străini, de data aceasta după dispariția proprietarului.

Conform **șeriat**-ului, atunci când **müste'min**-ul moare în **dar al-Islam, aman**-ul acordat rămâne în vigoare pentru proprietățile sale[67]. **Kanunname**-lele emise de sultanii otomani - care codificau, de fapt, vechi cutume - prevedeau, încă din secolul al XV-lea (și este vorba, deci, de „cărțile de legi" din vremea lui Mehmed al II-lea), protejarea moștenirii unui străin decedat în Imperiul otoman[68]. O clauză cu referire directă la tratamentul aplicat avutului unui străin decedat apare chiar din primele tratate de pace și comerț încheiate între statele musulmane și cele creștine din jurul Mării Mediterane, deci încă din secolul XII[69].

În **'ahdname**-lele otomane care reglementau cât de cât și regimul negustorilor străini, una dintre primele stipulații înscrise - alături de abolirea responsabilității colective - privește „moștenirea" (**metrukât**, sing. **metruk**; **muhallefat**; sing. **muhallef**). O astfel de clauză, pe care o putem numi „clauză standard", găsim în **'ahdname**-lele acordate Veneției, Florenței, Franței, Angliei și Olandei, în tratatele încheiate cu Polonia în sec. XV - XVII, dar și în „privilegiile" acordate Raguzei și insulei Naxos[70]. Urmând în esență dispozițiile **șeriat**-ului și în detaliu dispozițiile din **kanunname**-le, „Capitulațiile" interziceau confiscarea bunurilor rămase după decesul unui străin beneficiar de **aman** de către autoritățile otomane (**beytülmalci; beytülmal emini; kassamlar; „nos officiers et commissaires"**): - „Când un negustor sau altcineva dintre Venețieni, venind în Țările mele bine păzite pentru comerț sau pentru alt motiv, moare... atunci **beytül-malci** să nu se amestece în (problema) bunurilor sale..." (**anun metrukâtina beytül-malci karîșmayub**), se stipula în **'ahdname**-lele acordate Veneției în secolul al XVI-lea[71]; - „Dacă unul dintre negustorii care vin din Polonia moare în Țările noastre bine păzite, moștenirea celui defunct să nu fie luată de cei din această parte..." (**vilayet-i Leh'den gelen bazerganlardan Memalik-i Mahrusemde fevt olursa muteveffanin muhallefât bu canibin alînmiyub...**), se afirma în toate tratatele polono-otomane din secolele XV - XVII[72]; - „Și dacă cineva dintre Englezi și dintre cei care navighează sub pavilionul Angliei moare (**murd olsa**), **beytülmalci** să nu se amestece - contrar **'ahdname**-lei - în (problema) bunurilor și proviziilor sale, zicând că avutul este pierdut" (**'ahdname muhalif emval ve erzakina beytülmalciler malî gaibdir**

deyü dahl etmiyeler), apare în „Capitulaţia" acordată Angliei în 1601 de Mehmed III[73].

Dacă se interzicea confiscarea avutului în folosul visteriei publice, atunci care era totuşi tratamentul aplicat „moştenirii" unui străin decedat în Imperiul otoman? În **'ahdname**-lele acordate statelor occidentale (Veneţia, Franţa, Anglia, Olanda), luându-se în considerare existenţa unor comunităţi de conaţionali şi deci posibilitatea ca să existe moştenitori în Imperiul otoman, se prevedeau două cazuri: a) Dacă străinul îşi redactase un testament (**ittifâk-i vefat; vasiyet; his will and testament**), bunurile decedatului urmau a fi moştenitorului desemnat, fie direct, fie - cel mai adesea - prin intermediul reprezentantului oficial al comunităţii de **müste'min** (**baylos; konsolos**)[74]; b) Dacă străinul decedat nu lăsase în urmă un testament (**vasiyetsiz; sans tester; ab intestat; intestate**), atunci „bunurile" trebuiau încredinţate consulului sau ambasadorului al cărui supus era: „Dacă nu există testament, (avutul) să fie luat de baili"[75]. Aceştia urmau să intermedieze preluarea bunurilor celui decedat de către asociaţii săi în ale negoţului: „Dacă (cineva) moare fără testament (avutul său) să fie dat asociatului său compatriot, prin intermediul consulilor săi" (**Eger vasiyetsiz murd olursa konsoloslarî marifetiyle ol yerli yoldaşîna virile**)[76].

În cazul negustorilor veniţi din Polonia şi decedaţi în Imperiul otoman nu sunt menţionate în **'ahdname**-le cele două cazuri. Găsim însă o altă distincţie. Până în 1598, clauza despre moştenire prevedea păstrarea (**hifz oluna**) „bunurile celui decedat" (**muteveffanin muhallefât**) până la sosirea moştenitorului din Polonia. „La sosirea din acea parte a moştenitorului cu o scrisoare a regelui, să se dea (avutul)" (**ol tarafdan kîralîn mektubî ile varisi geldikde teslim oluna**)[77]. O rezolvare identică găsim şi în **'ahdname**-lele acordate Raguzei: „moştenitorul (celui decedat) poate veni de acolo şi lua bunurile sale", se spune în **'ahdname**-aua emisă de Murad III în 1575[78]. În tratatul polono-otoman din 1598, pentru a înlătura tentaţia de confiscare, amplificată de perioada lungă de aşteptare a moştenitorului, tentaţie transpusă adeseori în practică de autorităţile locale, clauza despre moştenire capătă o formă nouă: „moştenirea celui defunct... să fie predată conducătorilor caravanei, care, plecând în ţara lor, să o dea moştenitorilor săi" (**mûteveffayi mezburun muhallefâtî... kârbân-başlarina teslim oluna ki vilayetlerine olub gidüb varislerine vire**)[79]. Să mai subliniem că în problema moştenirii, regimul de reciprocitate este afirmat explicit în **'ahdname**-lele acordate regilor Poloniei: „dacă cineva dintre negustorii noştri moare în Ţara Leşească, regele să procedeze, de asemenea, în chipul arătat" (**... kîral dahi vech-i meşruh üzere eyleye**)[80].

Note

- * A doua parte a acestui studiu va apare în următorul număr al Buletinului.

1. Amintim aici: G. Pélissié du Rausas, **Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman**, Vol. I - II, deuxième édition, Paris, 1910 - 1911; H. Abi-Chahla, **L'extinction des capitulations en Turquie et dans les régions arabes**, Paris, 1924; F. Abelous,

L'évolution de la Turquie dans ses rapports avec les étrangers, Paris, 1928; A. Rechid, **La condition des étrangers dans la Republique de Turquie**, în „Recueil des Cours de l'Academie de Droit International de la Haye", tome 46, nr. IV/1933, p. 169 - 227; N. Sousa, **The Capitulary Regime of Turkey. Its History, Origin and Nature, Baltimore: J. Hopkins, 1933: H. Inalcik, art. Imitiyazat. II. Empire Ottoman, în Encyclopédie de l'Islam**, Nouvelle édition (în continuare, EI²), tome III, Livraison 59 - 60, Leiden, Paris, 1971, p. 1207 - 1225.

2. A. Morabia, **La notion de gihad dans l'Islam médieval des origines a al-Gazali**, Paris, 1975, p. 331 - 336; R. Peters, **Islam and Colonialism. The Doctrine of Jihad in Modern History**, Uitgevry Mouton. 's-Gravenhage, 1979, p. 29 - 32; Ahmed Özel, **Islam Hukukunda Ülke Kavramî Darül Islam. Darül-Harb** (Noţiunea de ţară în dreptul islamic. Casa Islamului. Casa războiului), Istanbul, 1988, p. 199 - 246 (Capitolul Kanunlar ihtilafi/Conflictul legilor).
3. Julius Hatschek, **Der Musta'min**, Berlin, 1920 (care nu ne-a fost însă accesibilă); C. Cardahi, **La conception et la pratique du droit international privé dans l'Islam** (étude juridique et historique), în „Recueil des cours", 1973, II tome 60, p. 511 - 650; Salah el-Dine Tarazi, **La solution des problemes de statut personnel dans le droit des pays arabes et africains**, în „Recueil des Cours" (Haga), 1978, I, tome 159, p. 345 - 463.
4 Tradusă în franceză de E. Fagnan şi publicată la Paris în 1921 cu titlul **Kitab al-kharadj (Le livre de l'impot foncier)**.
5. **The Islamic Law of Nations.** Shaybânî's Siyar, translated by Majid Khadduri, Baltimore, Maryland, 1966, p. 158 - 194.
6. Molla Hüsrev, **Dürer ül-hukkam fi serh-i gürer ül-ahkam, Kostantiniye**, 1258(1842 - 1843), p. 205 - 210 (Capitolul despre müste'min). Precizăm că este vorba de o traducere în limba turco-osmană.
7. I. Mouradgea d'Ohsson, **Tableau général de l'Empire Ottoman**, vol. V, Paris, 1824, p. 37 - 44; Mehmet Mevkufati, **Serh-i Mülteka el-Ebhur**, vol. I - II, **Kostantiniye, 1254** (1838 - 1839), p. 336 - 338 (Capitolul despre müste'min).
8. M.E. Düzdag, **SeyhülIslam Ebussuud Efendi Fetvalar Işiginda 16. Asir Türk Hayati** (Viaţa turcească din secolul 16 în lumina fetva-lelor şeyhülIslam-ului Ebussuud Efendi), Istanbul, 1983.
9. J. Schacht, capitolul **Law and justice**, în **The Cambridge History of Islam**, volume 2, Cambridge, 1970, p. 564.
10. Hilmar Krüger, **Fetwa und Siyar**, Wiesbaden, 1978, p. 136 - 139.
11. I. de Testa, **Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les Puissances étrangeres**, Tome premier, France, Paris, 1864; G. Noradounghian, **Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman**, vol. I (1300 - 1789), Paris, 1897.
12. Istanbul, 1981.
13. Ediţia publicată la Istanbul în anul 1265/ 1848 - 1849.
14. New York, 1965 (prima ediţie, Veneţia, 1880 - 1889).
15. Aldo Gallotta, **Il trattato turco-veneto del 12 gennario 1482**, în „Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata", Napoli, 1982, p. 219 - 235.
16. Tayyib Gökbilgin, **Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatinda Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri** (Documente referitoare la epoca sultanului Süleyman Legiuitorul în colecţia de documente din Arhiva Veneţiei), în „Belgeler", C.I., 1964, Sayi 2, p. 121 - 128 (ahdname-aua din 1540); idem, **Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle Ilgili Diger** (Colecţia de documente turceşti din Arhiva Veneţiei şi alte documente despre noi), în „Belgeler", Cilt: V - VIII, 1968 - 1971, Sayi: 9 - 12, p. 39 - 54 ('ahdname-lele din 1482, 1513, 1517 şi 1521).

17. Mahmut H. Şakiroglu, **1503 Tarihli Türk-Venedik Andlaşmasi**, în VIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt'ten ayribasim, TTK, Basimevi, Ankara, 1983, p. 1559 - 1569; idem, **1521 tarihli Osmanli-Venedik andlasmasinin aslî metni**, în „Tarih Enstitüsü Dergisi", (Istanbul), Sayi: 12, Sene: 1981 - 1982, p. 387 - 403.
18. M. Belin, **Relations diplomatiques de la République de Venise avec la Turquie** (fragment), în „Journal Asiatique", Septième Série, Tome VIII, Paris, 1987, p. 381 - 423 (tratatul din 1595).
19. Bosko Bojovic, **Dubrovnik et les Ottomans (1430 - 1472). 20 Actes de Murad II et Mehmed II en médio-serbe**, în „Turcica", tome XIX, 1987, p. 119 - 173.
20. F. Dalsar, **Selim I 'in Dubrovnik Cumhuriyeti ile Yaptigi Muahede** (Tratatul încheiat de Selim I cu Republica Dubrovnik), în „Tarih Vesikalari", Sayi: 12, Nisan 1943, Cilt II, p. 410 - 414 ('ahdname-aua din 1512).
21. N. Biegman, **The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575 - 1595) extant in the State Archives of Dubrovnik**, The Hage-Paris, 1967, p. 48 - 59 ('ahdname-aua din 1575).
22. S.A. Skilliter, **William Harbone and the Trade with Turkey. 1578 - 1582 A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations**, London, Oxford University Press, 1977, p. 86 - 89, 232 - 236 ('ahdname-aua din 1580).
23. A.N. Kurat, **Türk-Ingiliz münasebetlerinin başlangici ve gelişmesi, 1553 - 1610** (Începutul şi evoluţia relaţiilor turco-engleze, 1553 - 1610) Ankara, 1953, p. 204 - 208 ('ahdname-aua din 1601).
24. I.H. Uzunçarşili, **On dokuzuncu asir başlarina kadar Türk-Ingiliz münasebatina dair vesikalar** (Documente referitoare la relaţiile turco-engleze până la începutul secolului XIX), în „Belleten", XIII, 51 (1949), p. 615 - 622 ('ahdname-lele din 1580 şi 1593).
25. A.H. de Groot, **The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations. 1610 - 1630**, Leiden-Istanbul, 1978, p. 231 - 265. ('ahdname-aua din 1612).
26. T. Gökbilgin, **Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar...**, p. 128 - 132. ('ahdname-lele din 1525 şi 1533).
27. Originalele se află în Arhiva Centrală de Acte Vechi din Varşovia (AGAD), unele din ele - şi este vorba de 'ahdname-lele din 1577, 1591, 1598 şi din secolul XVII - găsindu-se, de asemenea, la Arhivele Statului din Bucureşti, Colecţia Microfilme, Polonia, Rola 1.
28. L. Fekete, **Turkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy**, Budapest, 1932, p. 3 - 14 (tratatele din 1606 şi 1615).
29. A.C. Schaendlinger, **Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karol V., Ferdinand I, und Maximilian II**, Wien, 1983, doc. 23, 25, 32 ('ahdname-lele din 1559, 1562 şi 1565).
30. E. Charrière, **Négociations de la France dans le Levant**, vol. I, Paris, 1848, p. 122 - 129 şi 283 - 294.
31. Saint-Priest (de), **Mémoires sur l'ambasade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant**, Paris, 1877, p. 345 - 522.
32. François Alphonse Belin, **Des capitulations et des traités de la France en Orient**, Paris, 1878, p. 120 - 128. ('ahdname-aua din 1604).
33. Pélissié du Rausas, **op. cit.**, vol. I, p. 105.
34. Ion P. Filipescu, **Drept internaţional privat**, Bucureşti, 1991, p. 198 - 203; Gr. Geamănu, Drept internaţional public, Bucureşti, 1981, vol. I, p. 385.
35. H. Inalcik, art. **Imitiyazat**, p. 1208.
36. L. Fekete, **op. cit.**, p. 3 - 7.

37. I. de Testa, **op. cit.**, vol. I, p. 6, nota 3; Z.Y. Herslag, **Introduction to the Modern Economic History of the Middle East**, second revisted edition, Leiden, 1980, p. 44 și notele 61, 62.
38. N. Sousa, **op. cit.**, p. 68 - 88; F. Abelous, **op. cit.**, p. 60 - 82; A. Rechid, **op. cit.**, p. 174; Pélissié du Rausas, op. cit., I, p. 129 - 196; Frencis Rey, **La protection diplomatique et consulaire dans les Echelles du Levant et de Barbarie**, Paris, 1899, p. 401 - 410; H. Inalcik, art. **Imtiyazat**, p. 1209 - 1213.
39. N. Iorga, **Privilegiul lui Mohammed al II-lea pentru Pera (1 iunie 1453)**, în „Analele Academiei Române", Seria II - Tom XXXVI, București, 1913, p. 18.
40. Diplomatarium Veneto-Levantinum, II, doc. 172, p. 319.
41. Ibidem, p. 344 - 5 și 367.
42. A. Gallotta, **op. cit.**, p. 228.
43. I. de Testa, **op. cit.**, p. 92.
44. S. Skilliter, **op. cit.**, p. 232 - 236.
45. A.H. de Groot, **op. cit.**, p. 236.
46. Vezi notele 40 - 45.
47. **Documenta Romaniae Historica. D. Relații între Țările Române**, volumul I, București, 1977, doc. 305 (tratatul dintre Ungaria și Imperiul otoman din 1451).
48. Hurmuzaki, Supl. II, vol. I, doc, XCIX (pentru tratatul polono-otoman din 1554). Vezi și notele 40 - 46.
49. Vezi notele 40 - 46.
50. I. de Testa, **op. cit.**, I, p. 92; S. Skilliter, **op. cit.**, p. 232 - 236.
51. H. Inalcik, art. **Imtiyazat**, p. 1211.
52. M.L. de Mas Latrie, **Traités de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge**, Paris, 1866, p. 97 și passim.
53. H. Inalcik, art. **Imtiyazat**, p. 1211; F. Rey, op. cit., p. 405 - 407.
54. M.H. Șakiroglu, **1521 tarihli Osmanli-Venedik andlașmasinin aslî metni**, p. 395 (pentru 'ahdname-aua acordată Veneției în 1521); S. Skilliter, **op. cit.**, p. 233 - 236 (pentru 'ahdname-aua acordată Angliei în 1580); Feridun Bey Nașanci, **op. cit.**, II p. 402 (pentru 'ahdname-aua acordată Franței în 1604) etc.
55. Abu Yusuf Ya'kub, **op. cit.**, p. 293.
56. Saint-Priest, **op. cit.**, p. 368. Vezi și nota 54.
57. Vezi notele 54, 56; Pélissié du Rausas, **op. cit.**, I, p. 134 - 137.
58. **The Islamic Law of Nations.** Shaybânî's Siyar, p. 162.
59. V. Panaite, **Comerț și negustori în tratatele osmano-polone. Un studiu de caz: 1607**, în „Caietele Laboratorului de Studii Otomane" București, nr. 2, 1993, p. 44. F. Dalsar, **op. cit.**, p. 413; S. Skilliter, **op. cit.**, p. 233.
60. Feridun Bey, **op. cit.**, p. 401 (pentru 'ahdname-aua acordată Franței în 1604).
61. Pélissié du Rausas, **op. cit.**, I, p. 136.
62. A.H. de Groot, **op. cit.**, p. 252 - 253.
63. A.H. de Groot, **op. cit.**, p. 236.
64. Ahmed Feridun Bey, **op. cit.**, II, p. 401 ('ahdname-aua acordată Franței în 1604); A.H. de Groot, **op. cit.**, p. 240.
65. Ahmed Feridun Bey, **op. cit.**, II, p. 401; Pélissié du Rausas, op. cit., I, p. 135 - 136.
66. A.H. de Groot, **op. cit.**, p. 236.
67. **The Islamic Law of Nations.** Shaybânî's Siyar, p. 167; M. Khadduri, **op. cit.**, p. 168.
68. H. Inalcik, art. **Imtiyazat**, p. 1211
69. M.L. de Mas Latrie, **op. cit.**, passim.

70. N.H. Biegman, **op. cit.**, p.48 - 49, 53.
71. M.H. Şakiroglu, 1521 **Tarihli Osmanli-Venedik Andlaşmasi**, p. 399; Tayyib Gökbilgin, **Venedik Devleti Arşivindeki Vesikalar**, p. 126 ('ahdname-aua din 1540).
72. Arhivele Statului Bucureşti, Colecţia Microfilme, Polonia, Rola 1, cadrele 198, 204, 212 ('ahdname-lele din 1577, 1591 şi 1598); T. Gökbilgin, **op. cit.**, p. 129, 131 ('ahdname-lele din 1525 şi 1553; Ahmed Feridun Bey, **op. cit.**, II, p. 415 ('ahdname din 1607).
73. Ahmed Feridun Bey, **op. cit.**, II, p. 383.
74. Ahmed Feridun Bey, **op. cit.**, II, p. 401; A.H. de Groot, **op. cit.**, p. 241. Vezi şi notele 71 şi 73.
75. T. Gökbilgin, **Venedik Arşivindeki Vesikalar**, p. 126. Vezi şi notele 71, 73, 74.
76. Ibidem.
77. Arhivele Statului Bucureşti, Colecţia Microfilme, Polonia, Rola 1, cadrele 198, 204; T. Gökbilgin, **op. cit.**, p. 129, 131.
78. N.H. Biegman, **op. cit.**, p. 59.
79. Arh. St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Polonia, Rola 1, cadrul 212.
80. Vezi nota 72.

Ligia Livadă Cadeschi

De la azilul pentru săraci la spitalul pentru bolnavi. Aşezămintele de binefacere de la Colţea în prima jumătate a sec. al XVIII-lea

„Când însă va veni Fiul Omului în slava sa, şi având cu Dânsul pe toţi sfinţii îngeri, atuncea va şedea pe scaunul slavei Sale, şi se va aduna înaintea lui toate popoarele, şi-i va despărţi pe unii de alţii, cum desparte păstorul oile de iezi şi va pune oile de-a dreapta Sa, iară iezii de-a stânga. Atuncea va zice Împăratul către cei din dreapta Lui: veniţi binecuvântaţii Tatălui meu, şi moşteniţi împărăţia gătită vouă de la facerea lumii; căci am flămânzit şi Mi-aţi dat să mănânc, am însetat şi M-aţi adăpat, străin am fost şi M-aţi primit; gol şi M-aţi îmbrăcat; bolnav am fost şi M-aţi cercetat; în temniţă am fost şi aţi venit la Mine /.../ întrucât aţi făcut acestea unuia din aceşti fraţi mai mici ai Mei, Mie mi le-aţi făcut" (Evanghelia după Matei, cap. 25; 31-41). Existenţa tuturor acestor „fraţi mai mici" flămânzi şi goi, bolnavi şi fără adăpost, însetaţi şi prigoniţi e considerată în societatea creştină ca făcând parte în mod natural din planul mântuirii sale. Într-o lume marcată dintru început de păcatul originar ei devin instrumentul răscumpărării greşelilor noastre pământeşti prin mila pe care o inspiră, prin pomana care li se face, prin rugăciunile care se presupune că ei le înalţă pentru binefăcătorii lor.

Mănăstirea-spital Colţea de care ne vom ocupa se înscrie perfect în această logică. Înălţată în ultimii ani ai sec. XVII-lea sau în primii ani ai sec. XVIII-lea, prin grija şi cheltuiala Spătarului Mihai Cantacuzino, ea nu a trecut neobservată de contemporani şi mai cu seamă a trezit interesul istoricilor de mai târziu, prin unicitatea acestui tip de aşezământ la vremea respectivă. Dincolo de o mulţime de aspecte legate de modul de funcţionare al ctitoriei Cantacuzineşti de la Colţea pe care uneori ne vom mulţumi doar să le semnalăm, ceea ce ne interesează aici este posibilitatea de a o integra (sau nu) unui curent de gândire şi unei influenţe occidentale (veneţiene), ipoteză care i-a tentat deopotrivă pe Nicolae Iorga şi pe Nicolae Vătămanu. Dacă în ceea ce-l priveşte pe Iorga avem a face, ca de atâtea alte ori, cu o sugestie, genială poate, dar rămasă în stadiul de sugestie, N. Vătămanu e autorul unui documentat articol care vede în Colţea „o replică pe cât posibil mai fidelă a lui Ospedale di S. Lazzaro" (din Veneţia)[1]. Cu exact 30 de ani înainte, N. Iorga considerase că fondatorul Colţei trebuie să fi fost mai influenţat de modelul veneţian (de astă dată era vorba de spitalul S.S. Pietro e Paolo) decât de tradiţia

bizantină din care românii n-ar fi păstrat decât adăpostul pentru pelerini cu care Colţea nu are nimic asemănător, biserica sa neadăpostind nici o relicvă sau imagine taumaturgică[2]. Dincolo de asemănări, apropiate pînă la identificare, rămâne întrebarea dacă spitalele veneţiene şi cel bucureştean răspund unei logici sociale identice sau măcar asemănătoare. Ce sunt aceste aşezăminte a căror denumire de spital poate fi foarte înşelătoare, de ce apar şi spre ce evoluează ele? Pentru a tenta un răspuns trebuie să aruncăm o privire asupra fiecăruia din cei doi termeni ai comparaţiei.

Mai întâi Colţea. Ambiguitatea complexului monastic Colţea rezultă în primul rând din varietatea de funcţii îndeplinite. Şi nu în ultimul rând din puţinătatea actelor care-i descriu modul de funcţionare (mai puţin cele referitoare la proprietăţile mănăstirii) care ne-ar fi putut spune ce era de fapt Colţea. În ansamblu e vorba de o mănăstire. Între zidurile sale, care-i trasează nu numai spaţiul interior ci şi graniţele unui anumit tip de ambianţă spirituală, funcţionează aşezămintele numite „spitale", destinate bolnavilor săraci, şi o şcoală. Tot de aici pornesc diferite gesturi de binefacere către cei scăpătaţi sau de îngrijire medicală (la nivelul epocii, bineînţeles) a unor bolnavi care, nefiind săraci, ies din anonimat fiind menţionaţi nominal în actele de cheltuieli, alături de sumele cheltuite pentru îngrijirea lor. Numai că boiernaşii sau copiii de casă bolnavi sau slugile boiereşti bolnave trimise special de stăpânii lor la Colţea au „o cămară", adică „şăd osebit den spital"[3]. Deşi aceştia sunt menţionaţi în socotelile spitalului, rămâne întrebarea dacă pentru săraci spitalul nu era mai curând azil.

Cu aproximativ o jumătate de secol înainte de fondarea Colţei spitalul putea fi definit, şi încă într-un text de lege, drept „casa unde zac calicii şi oamenii bolnavi"[4]. Ipoteza nu e lipsită de suport dacă ne gândim la sensurile date cuvântului spital (din lat. hospitale pauperum) în mai toată Europa încă la vremea târzie de care ne ocupăm. Ne vom referi într-un paragraf ulterior la înţelesul denumirii de „spital general" în Europa apuseană. În plus, în primii ani de existenţă, aşezământul e lipsit de doctor care, la nevoie, e chemat din oraş sau ajunge acolo din poruncă domnească. Vasele pentru „spiţerie" (despre care de altminteri nu avem nici un fel de menţiune, în afară de dorinţa ctitorului pe care o vom discuta imediat) sau ceea ce trebuie să fi fost strămoşul tifonului, astarul, cumpărat anual pentru săraci ţin, credem, mai curând de minime măsuri de igienă decât de un „profil dermato-chirurgical"[5] clar definit şi asumat.

La rândul ei mănăstirea Colţea e izvorul unor binefaceri faţă de scăpătaţii din categoriile sociale de mijloc sau chiar înalte, binefaceri materializate în general în daruri în bani sau uneori în alimente sau îmbrăcăminte; sunt amintite printre cheltuielile mănăstirii cafea şi zahăr, câte 1 oca din fiecare şi de persoană, „la 2 obraze de cinste scăpătate din ctitorii mănăstirii"[6], nişte bani „la o jupâneşaţă scăpătată ajutoriu la o fată ce şi-au măritat, den neamul ctitorilor"[7], 3 taleri „la un neguţătoriu orbu scăpătat ce fuseasă cazacliu" sau 4 taleri „la o fată săracă ce-au ajutat la nunta ei den rudele ctitotrului"[8], 4 taleri „la doi boierinaşi striini şi scăpătaţi"[9], pentru a aminti numai câteva din cazurile tip când se putea obţine un ajutor, să zicem, public. Am tentat o schiţă foarte sumară de activităţi ale Colţei ieşită din concreteţea,

nu întotdeauna şi foarte precisă, a condicilor de venituri şi cheltuieli, din realitatea cotidiană, am putea zice.

Rămâne de văzut cealaltă faţă a lumii. Realitatea mai puţin palpabilă, dar nu mai puţin reală, a ideilor, dorinţelor şi speranţelor care l-au legat pe ctitor de aşezământul său. Ce se vrea Colţea în mintea celui care l-a imaginat? Actul de fondare şi statutele iniţiale de funcţionare nu ni s-au păstrat. Documentul cel mai complet care a ajuns până la noi e o carte de întărire a patriarhului Alexandrei, Samuil, datată 15 iunie 1715[10]. Justificarea aici prezentă e exclusiv religioasă. Ea pivotează în jurul poruncii biblice, a iubirii aproapelui ca pe sine însuşi şi a asumării idealului cristic al bunătăţii şi milosteniei. Actul arată alcătuirea complexului de la Colţea ca fiind următoarea: „locaşuri sfinte, spitaluri, case pentru hrana săracilor - (să fie oare diferite?!) - spiţării şi şcole pentru felurite învăţături şi de învețătura cântării"[11]. Intregul aşezământ e administrat de opt epitropi, patru primari şi patru secundari, toţi aleşi dintre negustorii bucureşteni şi recunoscuţi şi întăriţi în funcţie de domn. Marele vornic şi marele logofăt supavegheau totul (dar fără drept de intervenţie directă) şi aveau sarcina de a media relaţia între epitropi şi domnie. Spitalele, două, unul pentru 12 „bărbaţi săraci şi străini bolnavi", iar celălalt pentru 12 „femei sărace bolnave" privesc abia capitolele 23 - 24 din cele 32 câte are întregul aşezământ patriarhicesc. Boieri scăpătaţi, săraci şi bolnavi se pot încredinţa stabilimentelor de la Colţea, fără a rămâne în spital, ci într-o chilie deosebită, cuvenită stării lor. Când ar exista bani suficienţi se pot ajuta să se mărite şi câte două fete sărace, orfane, pe an. Aşadar nu par să existe deosebiri între proiect şi funcţionarea efectivă a complexului monastic de la Colţea. Fără a neglija începutul de laicizare manifestat în orientarea către o administraţie laică, ne-am întoarce un moment la justificările religioase ale gestului ctitorului, numai pentru a aminti valoarea liturgică a cifrei 12 (numărul de săraci şi bolnavi din fiecare spital) şi faptul că ordinea capitolelor actului amintit (spitale, şcoala, binefacerile presărate între cap. 23 - 32) nu mi se pare întâmplătoare. Importanţa primă aparţine actului religios, iar facerile de bine devin o formă de devoţiune.

Dacă acesta este, pe scurt, Colţea, să aruncăm o privire asupra unor instituţii asemănătoare care i-au fost presupuse drept model. S.S. Pietro e Paolo şi Ospedale di S. Lazzaro e dei mendicanti, ambele veneţiene. Asupra deschiderii italiene, în general, şi padovano-veneţiene, în special, a lui Mihail Cantacuzino (deci a existenţei unui „canal" real-material, uman chiar, de transmitere a influenţei) nu mai e cazul să insistăm. Ospedale di S. Lazzaro e dei mendicanti (instalat chiar în Veneţia din 1601 şi mărit ulterior în 1659) este în mod clar ceea ce cu un termen care a circulat în epocă (măcar în Franţa şi Italia) s-ar numi **spital general.** Şi dacă luăm în considerare ipoteza lui Ugo Stefanutti conform căreia spitalul S.S. Pietro e Paolo din Castello poate fi considerat primul **spital general** al Veneţiei[12], putem constata că N. Iorga şi N. Vătămanu au apropiat Colţea de un acelaşi tip de instituţie, **spitalul general.**

Apărut, în a doua jumătate a sec. XVII-lea în Franţa şi Italia (iar la proporţii mai reduse, şi în restul Europei occidentale) **spitalul general** este expresia concretă a principiului izolării forţate a săracilor prin închiderea lor. Organizat ca o manufactură-penitenciar şi bazat pe ideea de a recupera moral săracii prin muncă, **spitalul**

general nu se vrea o pedeapsă, ci expresia unui sentiment caritabil. De aici ambivalența acestui tip de așezământ. Actul de fondare al Spitalului General parizian (Hôpital général) din 1656 declara că, grație lui, săracii vor fi considerați ca „membri trăind după modelul lui Iisus Hristos, și nu ca **membri inutili** ai statului", fiind închiși în spital „pentru a fi folosiți la muncile publice, manufacturile și serviciile sus-numitului spital"[13].Către 1600 la Veneția, munca devenise fundamentul educației și autofinanțării noului spital al cerșetorilor (O. di S. Lazzaro e dei mendicanti) care funcționa ca un fel de birou de plasare, având ca scop principal găsirea locurilor de muncă pentru pensionarii săi. Chiar dacă ineficace și mult contestat în epocă, **spitalul general,** prin însuși faptul apariției sale, pune sub semnul îndoielii dreptul la existență al săracului (devenind deja în apus vagabond și delicvent). Declarat un inutil el aproape nu mai are rost să existe. Evident nu trebuie uitat nici o clipă că **spitalul general** vizează exclusiv săracul valid. Săracul invalid, bolnavul, bătrânul, copilul, continuă să aibă dreptul la o susținere publică, dar tot centralizată și bazată pe principiul izolării lor în stabilimente de binefacere (uneori chiar în interiorul aceluiași **spital general**). Cerșitul public e categoric interzis, iar societatea chiar dacă tinde să-și asume săracii, o face cu condiția îndepărtării lor din spațiul public.

Alături de o serie de asemănări formale într-adevăr semnificative, un alt argument în favoarea înrudirii dintre Colțea și S. Lazzaro ar fi specializarea lor comună în boli de piele, Colțea fiind chiar numit, într-o epigramă contemporană care amintește și „cetatea fecioară a venețienilor", lazaret[14]. În ceea ce ne privește nu credem totuși că această specializare să fi fost atât de clară în epocă. Cu toate acestea există anumite puncte de convergență între leprozeria-lazaret și spitalul-azil pentru săraci. În primul rând tendința societății la izolarea forțată a anumitor grupe specifice. Pe traiectoria acestei mișcări apar mai întâi leproșii, apoi ciumații și, în cele din urmă, nebunii și cerșetorii. Dezvoltarea ei urmează îndeaproape afirmarea structurii statului modern, fiind în același timp ecou al mutațiilor atitudinii sociale față de mizerie. Dincolo de pericolul efectiv pe care cel puțin primele două categorii - leproșii și ciumații - l-au reprezentat pentru conservarea chiar fizică a comunității umane, nu trebuie uitat faptul că plaga, într-o civilizație a gestului și a vizualului, rămâne semnul prin excelență al bolii. Dar și al sărăciei. Ea e un mijloc de a sensibiliza mila publică și o justificare a cerșitului public.

Când lepra dispare (leprosul era și el adesea un cerșetor) primii care tind să se instaleze în fostele leprozerii sunt cerșetorii. Iar la Veneția această luare în stăpânire nu e fără legătură cu înaintarea turcilor, după 1470. Se poate chiar ca mărirea numărului refugiaților și implicit al săracilor să fi fost un stimulent pentru primele tentative de fondare a unui **spital general** la Veneția. În Franța, după o perioadă de părăsire și degradare, fostele leprozerii ca și micile spitale care aproape nu mai funcționau sunt trecute, de puterea centrală, în patrimoniul așezămintelor de binefacere mai mari și mai bine organizate. Înainte de a încheia aceste câteva considerații despre relația lazaret-spital, credem că merită amintită distincția, foarte timpurie pentru perioada abordată aici (din sec. XII-lea), a teologului și gânditorului social Gerhoch von Reichersberg care împarte săracii în **pauperes cum Petro** (clerici și cei care au îmbrățișat voluntar sărăcia, de altminteri singurul fel de sărăcie cu

adevărat valorizat de lumea creştină) şi **pauperes cum Lazaro** (populaţia obişnuită, să zicem, care suferă de lipsuri, paupertas quae est in penuria)[15]. Dincolo de a fi un fel de deschidere a Bisericii către realitatea mizeriei cotidiene, (Bronislaw Geremek), merită reţinută ideea că Lazăr e simbolul sărăciei trăită involuntar de o parte a populaţiei laice. Rostul prezenţei sale pe coperta broşurii **Capitoli della vendranda congregatione dell'hospitale di Santo Lazzaro e dei mendicanti della cita di Venezia** (tipărită în 1670) nu este „de a vădi şi grafic specificul spitalului care adăpostea bolnavi cu ulcere şi răni"[16]. Sau este de a vădi specificul, dar specificul nu sunt bubele şi rănile. Ci pur şi simplu sărăcia trăită involuntar. De la spital evoluţia nu e medicală, ci socială. Ea nu se prelinge pe piele ci trece de-a dreptul printr-o mentalitate socială pentru care şi leproşii, şi săracii erau candidaţi siguri la izolarea forţată. Supravegherea medicală a săracilor care la Veneţia cel puţin e indiscutabilă, apare drept expresia clară a conştientizării acute a ameninţării epidemice pe care o reprizintă orice formă de aglomerare a săracilor.

Reîntorcându-ne acum la Bucureştii primei jumătăţi a sec. XVIII, complexul monastic de la Colţea rămâne totuşi dificil de încadrat într-o tipologie clară. La nivelul pur formal al construcţiei, al organizării (dublat chiar de o confraternitate religioasă, o frăţietate despre care nu ştim dacă a funcţionat vreodată)[17], al tipurilor de asistenţă practicate, asemănările între Colţea şi mai marii lui fraţi veneţieni pot merge până foarte departe şi chiar pot justifica ideea copierii de către marele boier român a unui model veneţian. Numai că semnificaţia sa în spaţiul românesc nu are nimic a face cu cea a **spitalului general** occidental. Atâta timp cât pauperismul nu devine un fenomen „de masă", atingând de la 15 până la 20% din populaţie, iar sărăcia nu se vădeşte a fi structurală, îndepărtarea săracului din spaţiul public nu e o necesitate. Motivele întemeierii aşezămintelor de la Colţea rămân pur religioase şi spirituale. Chiar dacă rezultatele practice au putut fi, în cazuri individuale, salutare. Din chiar dimensiunile sale (raportate la **spitalul general** apusean cu câteva sute de asistaţi şi internaţi) Colţea e mai curând un experiment. Ceea ce nu înseamnă deloc de neglijat sau de dispreţuit. Ci numai de înţeles, în măsura în care ne mai e permis azi să o facem.

Mai aproape de azil (dinspre săracii hrăniţi aici), dar nu foarte departe de gestul vindecător (dinspre bolnavii găzduiţi separat de săraci şi care capătă îngrijire medicală), satelit oricum al unui complex monastic destul de puternic, Colţea (ca instituţie de binefacere) rămâne unul din primele gesturi, şi cu atât mai semnificativ, în ordinea conceperii unei asistenţe publice organizate.

Note

1. Nicolae Vătămanu, **Contribuţii la istoricul înfiinţării spitalului Colţea**, în **Din istoria medicinii româneşti şi universale**, Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1962, p. 145 - 165.
2. Nicolae Iorga, **La continuation des hopitaux par les hopitaux roumains**, în „Revue Historique du Sud-Est Européen", oct. - dec. 1932, p. 395 - 450.
3. Acad. rom. ms. 129 filele 22, 24, 68, 108.
4. **Îndreptarea Legii**, 1652, Ed Academiei, ed. critică, Bucureşti, 1962, p. 239.
5. Nicolae Vătămanu, Paul Cernovodeanu, **Opt ani din viaţa spitalului Colţea, 1731 - 1739**, în **Spitale vechi şi noi**, Ed. Medicală, Bucureşti 1976, p. 81 - 88.
6. Acad. rom. ms. 129, fila 25.
7. Idem, fila 71.
8. Idem, fila 73.
9. Idem, fila 104.
10. Reprodus de Alexandru Galeşescu în **Eforia Spitalelor civile din Bucuresci**, Bucuresci, 1899, p. 20 - 44.
11. Idem, p. 28.
12. Reinhold Mueller, **Charitable institutions, the Jewish community and venetian society. A discussion of the recent volume by Brian Pullan**, II, în „Studi Veneziani", XVI, 1972.
13. Bronislaw Geremek, **L'image de l'Autre: le marginal**, în „Rapports aux XVIe Congres International des Sciences Historiques", vol. I Stuttgart 1985, p. 67 - 81, p. 77.
14. Nicolae Vătămanu, **Contribuţii la istoricul înfiinţării...**, p. 149.
15. Bronislaw Geremek, **La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres de Moyen Age, a nos jours**, Paris, 1987, p. 36.
16. Nicolae Vătămanu, **op. cit.**, p. 160.
17. **Condica frăţietăţii, din 23 mai 1706** semnată de Mihai Cantacuzino, în **Catalogul manuscriptelor greceşti**, Constantin Litzica, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1909, doc. 28 (11).

Constantin Iordan

Un dosar al rivalității franco-italiene în Balcani în anii '20: dotarea marinei române*

Între multiplele comandamente impuse de făurirea Marii Uniri și bilanțul participării României la prima conflagrație mondială s-a aflat indiscutabil și cel evidențiind absoluta necesitate a creării unei marine militare modernă, capabilă să răspundă noilor nevoi decurgând din imperativul apărării integrității teritoriale a țării. Pericolele potențiale de la est și sud și existența unui litoral maritim de cca. 400 km. motivau din plin această necesitate, care nu era pierdută din vedere de unii factori politici și militari încă de la începutul primului deceniu interbelic. Problema dotării era primordială, mai ales în absența unei industrii naționale de apărare. Apelul la importul de tehnologie străină era obligatoriu în această fază.

Istoriografia temei pune în lumină faptul că în primul deceniu după 1918 proiectele vizând dotarea marinei militare nu au fost materializate, iar în întreaga perioadă interbelică progresele nu au fost spectaculoase, cel puțin în raport cu efortul de modernizare a altor arme, de pildă, aeronautica. Explicațiile avansate de cercetătorii subiectului se reduc practic la una: greutățile economice și financiare ale țării[1]. Problema este mult mai complexă și, în efortul de descifrare a cauzelor multiple ale acestei stări de lucruri, nu trebuie să pierdem din vedere evoluția negocierilor cu partenerii străini, condițiile de livrare a tehnicii militare necesare, implicațiile politice ale tranzacțiilor. Cum în perioada analizată, dotarea marinei - nave, echipament, instrucție - nu se putea face decât cu concursul Marii Britanii, Franței și Italiei, unele documente din Arhivele de la Quai d'Orsay oferă indicii interesante asupra demersurilor efectuate în această direcție, asupra pozițiilor părților și perspectivelor de progres. Aceste documente, din care vom analiza unele fragmente, pot contribui la o înțelegere mai adâncă și nu mai puțin nuanțată a modului cum a evoluat problema dotării marinei în primul deceniu interbelic, a raportului dintre intenții, posibilități și realități.

Astfel, în decembrie 1923, premierul francez Raymond Poincaré era informat de ministrul său la București, Contele de Manneville, că România intenționa să repare două torpiloare în șantiere străine, franceze sau italiene. Pus la curent cu problema, Ministerul Marinei de la Paris opina că este preferabilă încredințarea comenzii unei firme franceze, dar că „această chestiune să fie legată, în parte, de trimiterea de ofițeri români la stagiu în școlile noastre și, eventual, de înlocuirea misiunii navale engleze, actualmente în România, cu o misiune franceză". Ministerul Marinei atrăgea

atenția lui Poincaré că „pentru a nu compromite rezultatele obținute, este totuși important ca să nu existe concurență între mai multe șantiere franceze". În acest sens s-au făcut demersuri ca cele două firme interesate, „La Société des Forges" și „Les Chantiers de la Méditerranée", „să nu acționeze separat". Rezultatul a fost decizia unei oferte unice la București și împărțirea ulterioară a execuției. Pe de altă parte, se avea în vedere ca plata să fie garantată de cunoscutul împrumut de 100 de milioane de franci ce se negocia la Paris în favoarea României. Cât privește trimiterea unei misiuni navale franceze, exista o dispoziție favorabilă, dar se sugera „mare prudență în eventualele tratative pentru a nu trezi atenția misiunii engleze". Împrumutul nu s-a realizat din cauza opoziției unor cercuri parlamentare franceze, și se contura deja rivalitatea franco-italiană în problema obținerii unor comenzi navale din România[2], ca și competiția de prestigiu dintre Paris și Londra[3].

Date importante privind preocupările cercurilor politice românești și atitudinea Franței găsim în **minuta** unei convorbiri avute de ministrul României la Paris, Constantin Diamandy, cu ministrul Marinei, Jacques-Louis Dumesnil, la 27 ianuarie 1925. Dialogul a avut drept subiect inițial „neliniștea guvernului român în fața eventualității remiterii (de către Franța - C.I.) guvernului sovietic a flotei (ex-amiralului Wranghel - C.I.) internată acum la Bizerta"[4]. Se știe că ministerul Cartelului stângii, condus de Édouard Herriot, recunoscuse U.R.S.S. în toamna anului 1924 și erau în curs negocieri în ideea ca flota lui Wranghel, refugiată după înfrângerea din toamna anului 1920 în Mediterana, și găzduită în portul de pe coasta tunisiană, să fie restituită autorităților sovietice[5]. În condițiile încordării relațiilor româno-sovietice după eșecul conferinței de la Viena (aprilie 1924) privind normalizarea raporturilor[6], factorii de decizie de la București considerau că remiterea flotei ar avea grave repercusiuni asupra echilibrului naval din Marea Neagră. Ministrul francez observa că problema restituirii nu a fost încă decisă de Președintele Consiliului, dar că „ar trebui un răgaz foarte lung, poate de mai mulți ani, pentru ca flota rusă de la Bizerta să poată fi reparată într-un mod permițând recuperarea unei valori militare, care nu va fi decât valoarea unei flote de rang secundar, nu numai din punct de vedere cantitativ, ci și calitativ". Totuși, Diamandy solicita garanții, în sensul că în cazul remiterii, nave franceze și engleze să circule în Marea Neagră, și să fie încheiat un acord cu guvernul român pentru stabilirea unei baze de aprovizionare la Constanța. Diplomatul român împărtășea interlocutorului opiniile amiralului Scodrea privind constituirea „unei forțe navale române, nu numai prin fabricarea în Franța a unităților necesare, ci și prin trimiterea unei misiuni navale franceze de organizare și instrucție". Minuta releva faptul că în concepția intimă a ministrului francez al Marinei, „un acord cu România pentru securitatea în Marea Neagră ar permite o limitare a numărului vaselor engleze". Pe de altă parte, Diamandy insista asupra utilității unei politici navale comune franco-britanice, acordul dintre cele două mari puteri fiind „armătura însăși a păcii". Dumesnill observa, printre altele, în finalul întâlnirii, că 1) fondul problemei flotei ruse depinde de decizia guvernului francez; 2) este necesară o soluție a acesteia deoarece Franța nu mai poate suporta la nesfârșit povara flotei ruse ancorată la Bizerta; 3) în orice ipoteză, guvernul (francez - C.I.) va face ceea ce depinde de el ca urmările deciziei noastre să nu fie supărătoare

pentru aliații noștri; 4) noi vom fi reprezentați în Marea Neagră după nevoi; 5) vom urmări cu interes conversațiile franco-române pentru a avea un punct de sprijin (**point d'appui**) la Constanța și pentru a organiza, dacă aceasta este dorința guvernului român, marina, chiar redusă, pe care situația geografică de la Marea Neagră i-o comandă[7].

În martie 1925, o știre importantă agita Ministerul Marinei de la Paris. Jacques-Louis Dumesnil anunța pe Președintele Sindicatului Constructorilor de Nave că, în virtutea unor informații serioase, „guvernul român ar avea intenția să comande foarte curând industriei străine 3 submarine de 600 tone; această comandă ar fi susceptibilă de a fi urmată de a doua privind 3 unități de același tip și 2 submarine puitoare de mine; guvernul român nu va accepta oferte decât de la firme foarte calificate. Ministrul Marinei sublinia dorința obținerii comenzii de către Sindicatul francez și sugera diverselor șantiere adoptarea unei politici unitare[8]. Asupra acestui aspect atrăgea atenția și ministrul Franței la București, Robert de Billy - în aprilie: „În aceste condiții, constructorii noștri ar trebui să se grupeze pentru a face oferte comune României; în absența unei înțelegeri, ei ar putea într-adevăr, risca - jenând reciproc acțiunea lor - să fie depășiți de industria străină“[9].

Intențiile României erau împărtășite la 20 aprilie de Diamandy lui Jules Laroche, șeful Direcției Politice la Quai d'Orsay: în ideea creării unei marine, guvernul de la București a decis trimiterea unei comisii de investigație în Italia, Franța și Anglia, intenția fiind apelul la industria franceză. Diplomatul român sublinia că va fi probabil reluată și ideea lui Dumesnil de trimitere în România a unor instructori francezi pentru marină[10]. Patru zile mai târziu, Diamandy anunța la Quai d'Orsay că misiunea română însărcinată cu comanda a 4 sau 6 submarine sosise în Franța, prima etapă a turneului. La Paris exista impresia că Diamandy „se va forța ca Franța să obțină comenzile, în cazul unui preț egal“[11]. Poziția guvernului francez a devenit mai clară în cursul conversației lui Diamandy cu Aristide Briand, noul ministru de externe, din 27 aprilie 1925. Diplomatul român și-a exprimat mâhnirea față de rezerva lui Briand privind construirea unei baze navale franceze în România, inițiativa ce apartinuse fostului guvern francez. În replică, Briand a fost categoric: „El nu este partizanul creării unei baze navale. Marina franceză este suficientă exact propriilor nevoi. Nu riscă risipirea forțelor /.../. Veți face comenzi de submarine. Comisia Dvs. va face sondaje în această privință nu numai în Franța, ci și în Italia și Anglia. Dată fiind intimitatea noastră și orientarea politicii noastre, dacă veți avea intenția să treceți comenzile altundeva, faptul ar produce un efect foarte supărător asupra opiniei franceze“. Diamandy a subliniat că va depune toate eforturile ca aceste comenzi să fie acordate Franței, și că nu se gândea că ar putea fi altfel, decât dacă se va constata „o foarte mare diferență de preț“. Observația l-a iritat probabil pe Briand, care a remarcat că este vorba de „considerații de ordin secundar, și că această comandă trebuie să rămână în Franța“[12].

Ideea dotării marinei române cu submarine a creat și alte probleme guvernului de la București. Astfel, Ministerul de Război a adresat atașaților militar și naval francezi în capitala României apelul trimiterii în apele românești a 1 - 2 submarine franceze care să servească drept nave-școală în așteptarea celor doi ani necesari

livrării submarinelor pe care guvernul român a decis să le comande peste hotare, de preferință în Franța[13]. Sesizat pe cale oficioasă, Ministerul francez al Marinei a făcut un demers pe lângă Comandorul de la Morandière, iar Quai d'Orsay s-a adresat Biroului 2 al Statului Major General. Răspunsurile au pus în lumină faptul că trimiterea de nave-școală ar fi „posibilă", dar demersul oficial trebuia să aparțină Ministerului Afacerilor Externe, or Quai d'Orsay condiționa acțiunea de „executarea comenzilor de submarine în Franța, fiind necesară o decizie promptă în această privință". Este ceea ce comunica oficial Briand Ministerului Marinei, la 19 mai, solicitând informații privind repartiția forțelor navale franceze[14]. Răspunsul Marinei din 17 iunie 1925 reliefa absența unei opoziții de principiu la realizarea proiectului trimiterii de submarine nave-școală, dar sublinia necesitatea împlinirii următoarelor condiții: 1) submarinele române să fie construite în Franța; 2) România să instaleze pe litoralul său o bază pentru submarine având stocurile și materialele necesare aprovizionării lor cu petrol, ulei, apă, electricitate, și localurile necesare găzduirii personalului; 3) pentru instalarea acestei baze, România trebuie să apeleze la industria franceză; 4) situația ierarhică și condițiile pecuniare de care vor beneficia comandanții, ofițerii și echipajele submarinelor noastre vor trebui reglate de comun acord cu guvernul român.

Cu aceste rezerve, Marina franceză putea detașa 1 - 2 submarine. Pe de altă parte, era dispusă să primească în școlile sale, îndeosebi în Școala de navigație submarină, un mic număr de ofițeri și subofițeri români.

Viitoarele submarine românești trebuind să fie, după informațiile Marinei, comparabile cu tipul **Ondine,** se evidenția interesul trimiterii unor unități de acest tip, dar această măsură nu putea fi aplicată decât la sfârșitul anului 1926, perioadă care coincidea cu momentul începerii instrucției și al terminării bazei[15].

Răspunsul Marinei a fost analizat cu atenție la Quai d'Orsay. S-a observat că realizarea ideii trimiterii de submarine în apele românești „ar prezenta avantaje serioase, atât pentru industria națională - comandă importantă plus eventual altele, cât și pentru prestigiul marinei franceze, căreia i s-ar încredința sarcina formării echipajelor românești, după insuccesul misiunii navale engleze". Implicațiile politice nu erau, firește, neglijate. Se avea în vedere reacția Moscovei, ambasadorul Franței în U.R.S.S., Herbette, semnalând deja protestele sovietice atunci când s-a vehiculat ideea unei baze navale franceze pe litoralul românesc. Pentru analiștii de la Quai d'Orsay era evident că o bază de aprovizionare a navelor-școală era departe de a avea importanța unei baze navale strategice, dar ideea finală reliefa următorul fapt: „Am putea să ne întrebăm dacă nu s-ar face jocul guvernului de la Moscova, furnizându-i un pretext pe care ar putea să-l exploateze în opinia publică rusă, fără ca jumătatea de măsură avută în vedere să asigure în schimb aliaților noștri români beneficiul unui instrument de apărare serios și eficient contra consecințelor chiar ale unei stări de spirit la crearea căreia ar fi contribuit"[16].

Firește, prima condiție a trimiterii de nave-școală era perfectarea comenzii de submarine în Franța. În iunie 1925, la Quai d'Orsay exista preocuparea mai veche a realizării unui acord între firmele franceze, nutrindu-se speranța ca în ceea ce privește „comenzile de submarine, nu se vor repeta dificultățile pe care le-au provocat

comenzile de aviaţie, consecinţă a rivalităţii dintre firmele franceze"[17]. Agitaţia a crescut în intensitate la începutul lunii iulie. Ministerul de Externe al Franţei anunţa pe Billy despre acordul dintre firmele „Schneider-Creusot", „Chantier et Atélier de la Loire" şi „Chantier Normand", care au înaintat solidar la Bucureşti oferte cu termen de răspuns la 20 iulie[18]. Pe de altă parte, constructorii francezi erau profund neliniştiţi de ofertele făcute de şantierele italiene, puternic susţinute de guvernul de la Roma, care ar fi intervenit direct pe lângă prinţul Carol. Termenul de 20 iulie a fost ultimativ, dar concurenţa italiană era un fapt îngrijorător pentru interesele franceze. La 6 august, Quai d'Orsay contura reperele situaţiei: realizarea unui acord între cele trei firme franceze; încheierea unei înţelegeri între acestea şi şantierele din Galaţi pentru executarea în ţara noastră a unei părţi din viitoarea comandă. Avantajele pentru România decurgeau din acest ultim aspect, şi anume: iniţierea în dificila construcţie a submarinelor, ocuparea unei părţi a mâinii de lucru, posibilitatea ulterioară de întreţinere a flotei româneşti. Pe de altă parte, sinteza evidenţia că preţurile oferite de constructorii italieni erau „sensibili mai mici", datorită „condiţiilor mai favorabile ale mâinii de lucru din Italia". Se insista însă asupra faptului că gradul de securitate al submarinelor construite deja în Franţa era mult mai mare evocându-se faptul că „Schneider" construise din 1912 şi construia încă, după planuri proprii, pentru 4 marine diferite: 17 submarine de 7 modele diferite, cu tonaje variind de la 300 la 950 tone. În concluzie, se cerea intervenţia guvernului de la Paris în favoarea constructorilor francezi[19].

La 11 august, Ministerul Marinei relua subiectul, aducând precizări privind concurenţa franco-italiană. Astfel, Quai d'Orsay era informat că proiectul „Schneider - Creusot" costa, în dolari, echivalentul a 132 de milioane de lei, iar proiectul italian, în lire - 110 milioane de lei. Ideea era că „raţiunea politică va interveni în obţinerea deciziei". Cum Vintilă Brătianu, ministrul român de Finanţe, era aşteptat la Paris, se sugerau demersuri pe lângă omul politic de la Bucureşti. Ministerul Marinei considera că guvernul român va avea de decis nu numai atribuirea comenzii, ci şi numărul de submarine precum şi eşalonarea livrărilor. Se avea în vedere o primă tranşă de două submarine, numărul total fiind estimat la 4; se aprecia, de altfel, că o eventuală altă comandă ar fi rezervată şantierelor din Galaţi - asociate cu „Schneider - Creusot"-, „ceea ce este dorinţa cea mai fierbinte a actualului guvern român şi a administraţiei marine, dacă nu a majorităţii marinarilor"[20].

Apropiata vizită a lui Vintilă Brătianu determina pe Briand să avertizeze, la 12 august, ministerele Comerţului şi Finanţelor de la Paris asupra „interesului pe care guvernul francez îl acordă unei încheieri favorabile a tratativelor actualmente în curs"[21].

La 27 august, sosirea lui Brătianu fiind iminentă, Quai d'Orsay redacta un memoriu asupra chestiunilor româneşti de discutat cu oaspetele. Între acestea revenea problema submarinelor şi reapărea teama în faţa puternicei concurenţe italiene: „Deşi „Schneider - Creusot" - se specifica în document - a redus iniţial preţul la 140 de milioane, apoi la 132 de milioane, diferenţa este încă sensibilă faţă de cel al şantierelor italiene, care rămâne inferior"[22].

Negocierile nu au progresat. Căderea guvernului Ionel Brătianu şi constituirea ministerului generalului Alexandru Averescu au deschis noi posibilităţi creşterii influenţei italiene. Interesul esenţial al României era de a obţine ratificarea de către Italia a acordului de la Paris din 28 octombrie 1920 privind Unirea Basarabiei[23]. În context, se trata obţinerea unui împrumut de la băncile italiene. Chestiunea era delicată pentru evoluţia raporturilor româno-franceze. Exact în ziua de 10 iunie 1926[24], când se semna tratatul de prietenie dintre România şi Franţa, Quai d'Orsay transmitea Ministerului Marinei informaţile primite de la Bucureşti privind o convorbire cu amiralul Scodrea şi ataşatul naval al Franţei. Şeful Marinei române declara cu acest prilej că achiziţionarea de submarine italiene nu era o condiţie a împrumutului proiectat a fi contractat în Italia. Amiralul Scodrea se arăta adversarul unei atare tranzacţii, „atâta timp cât România nu va dispune de port pentru a le adăposti, de instalaţii la sol şi de echipaje instruite". Informat, ministrul Franţei, Billy, se arăta surprins de această poziţie, cunoscând „dorinţa (guvernului român - C.I.) de a câştiga favorurile guvernului italian de la care aştepta recunoaşterea Unirii Basarabiei"[25].

La 16 septembrie 1926, Averescu şi Mussolini semnau la Roma tratatul de prietenie româno-italian. Soluţia problemei ratificării acordului privind Basarabia suferea o amânare tactică impusă de Italia fascistă, dar ascendentul cercurilor de afaceri din Italia faţă de cele din Franţa în raporturile cu România era o realitate[26].

La 22 noiembrie 1926, C. Diamandy se vedea obligat să ofere la Quai d'Orsay unele explicaţii cu privire la viitorul comenzii de submarine. Diplomatul român releva că „la concursul instituit în acest scop, ofertele italiene au fost recunoscute mai avantajoase". În timpul guvernului Brătianu, Diamandy obţinuse ca prioritatea să revină firmelor franceze în cazul unor preţuri echivalente, dar căderea ministerului a intervenit înaintea deciziei. În aceste împrejurări, noul premier, generalul Averescu, a considerat oportun să se raporteze la rezultatele licitaţiei, cu atât mai mult cu cât italienii propuneau o importantă deschidere de credite. Nu fusese cazul Franţei. Deci, opina Diamandy, „această decizie s-a inspirat în mod unic din aceste argumente tehnice"[27]. Era evident că Franţa pierduse competiţia cu Italia pentru comanda navală. Se pare că această situaţie nu a demoralizat total pe constructorii francezi. În ianuarie 1927 era publicat textul tratatului româno-francez, semnat la 10 iunie 1926 - rămas secret. La 21 ianuarie se prezentau la Quai d'Orsay reprezentanţii autorizaţi ai şantierelor navale „Normand" din Le Havre, interesaţi să obţină informaţii privind posibilitatea primirii unei alte comenzi din România. Constructorii francezi ştiau că Italiei i se comandaseră torpiloare, submarine şi un vas atelier pentru repararea submarinelor, dar deţineau informaţii privind necesitatea altor unităţi. De aceea, „în pofida creşterii francului, constructorii francezi cred că pot supune atenţiei propuneri cel puţin la fel de avantajoase ca cele ale concurenţilor străini; ei cer numai sprijinul guvernului francez pentru a reuşi la Bucureşti". Subdirectorul pentru Europa de la Quai d'Orsay, Corbin, le-a explicat motivele succesului italian: preţul scăzut al ofertei şi creditele acordate de guvernul italian. Constructorii francezi au observat că preţul italian era, practic, mult mai ridicat ca urmare a unor majorări, dar că, în ceea ce priveşte condiţiile de plată, „ei vor face foarte mult ca să ofere

termene destul de avantajoase pentru guvernul român, ca acesta să nu poată argumenta în favoarea italienilor". În consecință, ei erau dispuși să ia legătura cu noul ministru al Franței la București, Louis Clinchant - recent numit, înaintea plecării acestuia la post[28]. Intervenția constructorilor francezi a fost adusă la cunoștința lui Poincaré a doua zi, ideea esențială punând în lumină faptul că această nouă comandă „ne scapă din cauza unor rațiuni politice"[29].

În aceeași zi, 22 ianuarie 1927, Briand remitea noului ministru la Franței la București ample instrucțiuni privind obiectivele misiunii. Șeful diplomației franceze acorda o atenție distinctă rivalității cu Italia în problema influenței în România și nu omitea să evoce avansul Romei în chestiunea comenzilor militare. Briand sesiza cauza: eșecul împrumutului de 100 de milioane de franci negociat în 1923 și realizarea ulterioară a unui împrumut în Italia, care a permis comenzi militare importante: submarine și armament pentru trupele de uscat. Briand evoca și consecințele păgubitoare ale concurenței interne franceze. „Se pare că opinia publică - remarca ministrul francez de externe - și înaltul comandament român nu au considerat de bun augur avantajele materiale atribuite Italiei în ultimul timp, și chiar Averescu, în teama lui de a nu displace guvernului francez, a judecat necesar să pună punct concesiilor sale față de Italia. Este vorba de dispoziții de care ar fi necesar să se profite pentru a încerca restabilirea situației în favoarea noastră. Fără a vorbi de interesele industriei noastre, faptul că avem tratatul din 10 iunie 1926 ne comandă, într-adevăr, să nu ne dezinteresăm de armamentul românesc"[30].

Este cert că problema unor noi comenzi navale preocupa încă guvernul francez. La 3 februarie 1927, la Quai d'Orsay se redacta o notă specificând la punctul 1 - **Material naval,** comenzile atribuite Italiei (1 vas atelier, 1 submarin, 2 torpiloare, organizarea bazei navale de la Siut-Ghiol). Interesul este conturat de atenția acordată comenzilor încă neatribuite, unde se înregistra: mine submarine - concurență anglo-franceză; 1 submarin, 1 crucișător - concurență italo-franceză[31].

Industria franceză pierduse deja afacerile, dar marina trebuia să-și păstreze prestigiul. La 8 februarie 1927, legația Franței la București era anunțată că Ministerul Marinei intenționa să trimită în marș în Marea Mediterană și Marea Neagră o flotă sub comanda căpitanului Dumont, escadră compusă dintr-un crucișător, două torpiloare, două contra-torpiloare și două submarine. Pentru crucișător și submarine se propunea escală la Constanța (19 - 23 martie), iar pentru torpiloare și contra-torpiloare una la Galați la aceleași date. Evident, se solicita acordul guvernului român[32]. Mai mult, la 22 și 26 februarie, Quai d'Orsay informa Ministerul Marinei despre comenzile navale românești în Italia - două torpiloare la Napoli (contract din 13 noiembrie 1926) și un submarin la Triest (contract din 7 decembrie 1926), oferind reperele tehnice de bază ale acestor unități[33].

Franța mai spera obținerea unor eventuale noi comenzi navale din România. O demonstrație a tehnicii era prevăzută din nou. Ministerul Marinei de la Paris anunța sosirea la Galați, la 29 octombrie 1927, a două torpiloare de escadră [34]. Dar presiunile constructorilor francezi nu au găsit ecou. La 4 aprilie 1928, Briand era dezamăgit că Vintilă Brătianu, devenit prim-ministru. respinsese, fără să motiveze decizia, ofertele de furnizare a unui crucișător ușor, contra-torpiloare, submarine, cargouri, ca și

instalarea unei baze navale. Şeful diplomaţiei franceze reamintea lui Clinchant instrucţiunile sale din ianuarie 1927 şi cerea informaţii asupra împrejurărilor acestui eşec. „Trebuie - continua el - să interpretăm că este vorba de intenţia guvernului român de a abandona aceste comenzi, sau de a rezerva, ca şi precedentele, industriei italiene? Nu ar fi posibil, ca reluând chestiunea, să se restabilească situaţia în favoarea industriei noastre?"[35]

O ultimă tentativă franceză în această perioadă a fost făcută în august 1928 în legătură cu organizarea unei baze navale în România de către un grup de firme, care realizase o lucrare unică prin dimensiunile ei în portul Toulon. În decembrie acelaşi an, ministerul de Război şi de Finanţe ale României declarau că sunt de acord, în principiu, cu lucrarea, dar că în „actuala stare a finanţelor, nu se poate face nimic, doar cu condiţia ca grupul francez să asigure concursul bancar necesar finanţării acţiunii".[36]

Deci, la sfârşitul primului deceniu interbelic, marina militară română nu dispunea încă decât de unitaţi modeste şi cu un grad ridicat de uzură. Pentru modernizare s-a apelat la comenzi peste hotare. Rivalitatea franco-italiană în acest domeniu a fost foarte puternică, constructorii peninsulari devansându-şi concurenţii. Considerentele politice au fost o prezenţă constantă în timpul negocierilor.[37]

Note

- * Scurt fragment din lucrarea de plan „România, Franţa şi Balcanii, 1921 - 1929".

1. Vezi: Gheorghe Zaharia, Constantin Botoran, **Politica de apărare naţională a României în contextul european interbelic, 1919 - 1939**, Bucureşti, 1981, passim; Ioan Talpeş, **Diplomaţie şi apărare**, 1933 - 1939, Bucureşti, 1988, p. 13 şi urm.
2. Vezi istoricul problemei în Arhiva Istorică Centrală - Bucureşti. Microfilme Franţa (în continuare AIC - M. Franţa), rola 183, cadrul 729: Notă MAE, Paris, 27 august 1925.
3. Raoul Bossy, **Amintiri din viaţa diplomatică (1918 - 1940)**. Vol. I 1918 - 1937. Ediţie şi studiu introductiv de Stelian Neagoe, Bucureşti, Humanitas, 1993, p. 118 - 119.
4. AIC - M. Franţa, r. 179, c. 888 - 895: Notă a Cabinetului Ministrului Marinei, Paris, 27 ianuarie 1925.
5. Francis Conte, **Un révolutionnaire-diplomate: Christian Rakovski. L'Union Soviétique et l'Europe (1922 - 1941)**. Préface d'Annie Kriegel, Paris - La Haye, Mouton, 1978, p. 132 şi urm.
6. **Aspects des relations russo-roumaines. Rétrospectives et orientations**, Paris, Minard, 1967, p. 89 şi urm. (capitole redactate de Grigore Filitti).
7. AIC - M. Franţa, r. 179, c. 888 - 895: Notă a Cabinetului Ministrului Marinei, Paris, 27 ianuarie 1925.
8. Ibidem, c. 934: Nota Ministerului Marinei, Paris, 24 martie 1925.
9. Ibidem, c. 946 - 950: Minută MAE, Paris, nr. 293/23 aprilie 1925.
10. Ibidem, c. 947: Notă MAE, Paris, 20 aprilie 1925.
11. Ibidem, c. 952: Notă MAE, Paris, 24 aprilie 1925.
12. Ibidem, c. 904 - 905: Notă MAE, Paris, 27 aprilie 1925.

13. Ibidem, c. 956 - 957: Notă MAE, Paris, 12 mai 1925.
14. Ibidem, c. 958: MAE către Ministerul Marinei, Paris,nr. 381/19 mai 1925, Briand.
15. Ibidem, c. 961 - 962: Ministerul Marinei către MAE, Paris, nr. 736/ 17 iunie 1925.
16. Ibidem, c. 966 - 968: Notă MAE, Paris, 22 iunie 1925.
17. Ibidem, c. 969: Notă MAE Paris către Legația din București, nr. 214/19 iunie 1925.
18. Ibidem, c. 973 - 975: Notă MAE Paris către Legația din București, nr. 239/9 iunie 1925; telegramă MAE către București, 11 iunie 1925.
19. Ibidem, c. 980 - 981: Notă MAE, Paris, 6 august 1925.
20. Ibidem, c. 983 - 985: Notă a Ministerului Marinei către MAE, Paris, nr. 420/11 august 1925.
21. Ibidem, c. 987 - 988: Notă a MAE către Ministerele Comerțului și Finanțelor, Paris, 12 august 1925.
22. Ibidem, r. 183, c. 730: Notă MAE, Paris, 27 august 1925.
23. Vezi: Constantin Iordan, **La Roumanie et la Yougoslavie face a l'Italie fasciste (1926 - 1928): une solidarité défaillante?**, în „RESSE", XXIII, 1984, nr. 2, p. 159 - 170.
24. Idem, **Despre negocierile privind încheierea alianței franco-române (10 iunie 1926)**, în „Revista de istorie", t. 29, 1976, nr. 2, p. 223 - 232.
25. AIC - M. Franța, r. 179, c. 995 - 996: Notă a MAE către Ministerul Marinei, Paris, nr. 386/10 iunie 1926.
26. Frederic C. Nanu, **Politica externă a României 1918 - 1933**. Traducere de Liliana Roșca și Emanuela Ungureanu, Iași, 1993, p. 129.
27. AIC - M. Franța, r. 179, c. 1005: Notă MAE, Paris, 22 noiembrie 1926.
28. Ibidem, c. 1009 -1010: Notă MAE, Paris, 21 ianuarie 1927.
29. Ibidem, c. 1011: Notă Poincaré către MAE, Paris, nr. 42.267/22 ianuarie 1927.
30. Ibidem, r. 183, c. 785 - 786: Minunată MAE, nr. 35/22 ianuarie 1927.
31. Ibidem, r. 179, c. 1026: Notă MAE, Paris, 3 februarie 1927.
32. Ibidem, c. 906: telegramă MAE către Legația din București, Paris, 8 februarie 1927.
33. Ibidem, c. 1024 - 1026: Notă a MAE către Ministerul Marinei, Paris, nr. 94/22 februarie 1927 și nr. 109/26 februarie 1927.
34. Ibidem, c. 907: telegramă MAE către Consulatul Franței din Galați Paris, 25 octombrie 1927.
35. Ibidem, c. 1033: telegramă MAE Paris către Legația din București, nr. 78/4 aprilie 1928.
36. Ibidem, c. 1055 - 1056: Ministerul Marinei către MAE, Paris, nr. 1766/15 decembrie 1928.
37. Vezi: H. James Burgwyn, **Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio, 1925 - 1933**, Milano, Feltrinelli Editore, 1979, p. 105 și urm.

Elena Scărlătoiu

Activitatea Institutului de Studii Sud-Est europene 1993*

1. Cărţi şi studii apărute

a) Cărţi: Alexandru Duţu (în colaborare cu Norbert Dodille), **L'état des lieux en sciences sociales**, Paris, L'Harmattan, 1993.

Eugenia-Zamfira Mihail (în colaborare cu Paul Mihail), **Acte în limba română tipărite în Basarabia. I.**, Bucureşti, ed. Academiei, 1993.

Eugenia-Zamfira Mihail: G.M. Cantacuzino, **Introducere la opera lui Vitruviu** (ediţie, studiu introductiv şi bibliografie), Bucureşti, ed. Meridiane, 1993.

Viorica Moisuc, **Tezaurul României la Moscova (1916 - 1917).** Culegere de documente, Bucureşti, ed. Globus, 1993.

b) Studii

Lia Brad-Chisacof, **Looking at Each Other,** în „Synthesis", 1993; **Remarks on the Linguistic Community of the Wallachian Principalities,** în vol. „Proceedings of the 13th Annual meeting of the Departament of Linguistics Faculty of Philosophy Aristotle University of Thessaloniki", 1993.

Olga Cicanci, **Médicins grecs participants à la vie politique et culturelle des Pays Roumains aux XVIIe - XVIIIe siècles,** în „Microasiatica Hronica" (Atena); **Anastasie Comnen Ipsilanti - un fanariot despre fanarioţi** în „Hrisovul", revista Facultăţii de Arhivistică; **En marge d'un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Paris,** RESEE, 1993, 3 -4.

Cristina Codarcea, în cadrul activităţii „Groupe image" din cadrul şcolii de Hautes Etudes des Sciences Sociales, a colaborat la volumul „Thésaurus des images médiévales - poue la constitution de bases de données iconographiques" publicat de către Centrul de Cercetări istorice din EHESS (1993).

* Materialul cuprins în această secţiune a fost redactat pe baza celui întocmit de către colegele Virginia Blînda şi Ruxandra Ionescu, care prezintă centralizat rapoartele individuale anuale predate în decembrie 1993. Nu au fost incluse în aceste pagini decât contribuţiile publicate până la data amintită sau care se aflau deja în faza ultimei corecturi tipografice.

Cornelia Danielopolu, **Iluminismul neogrec și cultura română (Etapele studiilor neogrecești în România),** Congresul „Iluminismul neogrec" de la Volos, 28 - 30 mai 1993 (în limba greacă). Același text, în limba română, se află sub tipar la „Viața românească"; **Lecture politique et intérêt pour l'histoire dans quelques miscellanées manuscrits grecs de Bucarest,** Congresul „Cultura neogreacă în secolul al XVIII-lea" (dedicat lui C.Th. Dimaras), 28.IX - 1.X.1993, Atena.

Alexandru Duțu, **Der Josephinismus und die rumänische kulturelle Tradition,** în „Der Josephinismus", Berna, Peter Lang, p. 121 - 135; Postfață la B.G. de Brito, **Istoria tragico-maritimă,** Edit. Enciclopedică, vol. 2, p. 541 - 602; Intervenții în volumul **Nations, nationalismes, transitions,** Paris, Editions Sociales, p. 87 - 89, 138 - 140, 174 - 175; **Political and Mental Borders,** în „Yearbook of European Studies", Amsterdam, vol. 6, p. 47 - 56; **Identitate națională și conștiință europeană,** în „Literatură - Artă - Idei", Supliment Cotidianul, 25 ianuarie, p. 6 - 7; **Un distins gânditor britanic: Michael Oakeshott,** în „Literatură - Artă - Idei", Suplimentul Cotidianul, 17 mai, p. 1, 4 - 6; **G.M. Cantacuzino,** în: „Dorul", Aalborg, 29, p. 17 - 18; **Transformarea mentalităților,** în „Arc", 3, p. 190 - 191; **Small Countries and Persistent Stereotypes,** RESSEE, 31, p. 4 - 10; Articole în „Dilema", „România Liberă", „Jurnal literar" etc.

Cristina Feneșan, **L'Eyalet de Timișoara dans la seconde moitié du XVIe siècle d'après MUHIMME DEFTERLERI** în „Les Balkans a l'époque ottomane". Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée vol. 66/4/1992; **Recensements fiscaux de l'eyalet de Timișoara d'aprés les Mühimme Defterleri (seconde moitié du XVIe siècle)**, RESEE, 3 - 4; 1993. **Die Salpeterförderung im Temeswarer Eyalet in der zweiten Hälfte des 16. Jhdts.,** în „Akten des IV. Internatiomales Kongresses für sozial und wirtschaftliche Geschichte der Türkei", Müchen, Juli 1986, Wiesbaden, 1993.

Anca Ghiață, **Les arguments de la géographie historique concernant la toponymie turque en Dobroudja médievale et moderne,** în „Caietele Centrului de cercetări otomane", 1, 1994; **Brăila și ținutul înconjurător într-un registru de recensământ inedit de la sfârșitul secolului al XVI-lea,** în „Caietul seminarului special de științe auxiliare", București, IV, 1993; **Romen asilli bir uzman gözü ile Atatürk,** în „Kara-Dniz", 2, 1993; **19.yüzylida, Osmanli Idaresindeki Dobruca'da Müsulüman Halkin Kültürü** (Cultura comunității musulmane din Dobrogea în sec. XIX), în „Balkanlar'da Türk Kültürü", 9, 1993, Bursa.

Eugenia Ioan, **Relații literare româno-iugoslave în epoca modernă**, în „Lumina", Vârșeț, februarie 1993.

Constantin Iordan, **La Roumanie, la Russie (l'Union) Sovietique et le Sud-Est européen dans la première moitié des années '20. Nouveaux repères,** RESEE, 1-2/1993; **Quelques considérations sur la composante balkanique de la diplomatie kémaliste aux années '20,** în „Actele Simpozionului Internațional Atatürk" - Ankara, septembrie 1991.

Ligia Livadă, **Între laic și religios. Asistența socială în Principate la sfârșitul sec. XVIII,** „Revista de Istorie", 1, 1993.

Eugenia-Zamfira Mihail, **The American School of Anthropology and the Romanian researches on South-East European ethnolinguistica** RESEE, XXXI, 1 - 2, 1993, p. 185 - 201; **Pâinea în biserica ortodoxă și semnificația sa în viața laicilor,** în „Revista de etnografie și folclor", 1993, nr. 5, p. 176 - 187.

Robert Păiuşan, **Criza datoriei externe în Europa sud-estică la cumpăna secolelor XIX - XX** în „Revista Istorică", 3 - 4, 1993.

Andrei Pippidi, **Reshaping Romania for „New Europe"**, RESEE, 1 - 2, XXXI, p. 21 - 26; **Centre et périphérie dans le Sud-Est de l'Europe à l'époque médiévale et prémoderne,** ibid., 3 - 4, 1993, p. 263 -280; **„De ducibus Valachiae". Notă preliminară despre un text inedit din sec. XVIII,** în „Arhivele Olteniei" serie nouă, 8, 1993; **The Mirror and Behind it. The Image of the Jew in the Rumanian Medieval Society,** SHVUT, Tel Aviv, 16, 1993; **Tocqueville ministre et les Moldo-Valaques,** RRH, XXXII, 1 - 2, 1993; **Autour d'une lettre de Michel le Brave,** ibid., 1993, 3 - 4; **Spallanzani en Transylvanie,** în vol. **Európa Vónzasaban (Festschrift Domokos Kosáry),** Budapest, 1993; **Moştenirea pierdută: Mario Roques şi N. Iorga,** „Rev. istorică", s. n. IV, 3 - 4, 1993; **Un aristocrat al culturii universale,** „Secolul 20", 349 - 351, 1993.

Elena Scărlătoiu, **Textes istroroumains inédits dans une nouvelle étude sociolinguistique:** Richard Sârbu, **Texte istroromâne şi glosar,** Timişoara, 1987, RESEE, XXXI, 1 - 2, 1993, p. 187 - 194; **Observaţii privitoare la vocabularul fundamental actual al meglenoromânei,** în „Fonetică şi dialectologie", XII, 1993, p. 157 - 170.

Elena Siupiur, **Von Bessarabien zur Republik Moldau - Die Historische Wurzeln eines Konflikts,** în „Südost-Europa" (München), 3 - 4. 24. Jahrgang 1993, p. 153 - 162.

Anca Tanaşoca, **Ion-Radu Mircea,** (necrolog), RESEE/, 1–2, 1993.

Nicolae-Şerban Tanaşoca, **Mihai Eminescu şi romanitatea balcanică** în volumul „M. Eminescu, Istorie şi destin. Contribuţii la cunoaşterea românimii sud-dunărene", Galaţi, 1993 (p. 5 - 9); **„Torna, torna, fratre"** în volumul omagial I. Fischer din „Revue Roumaine de Linguistique"/1993. Max-Demeter Peyfuss, **Problema aromânească,** traducere din limba germană, la editura Enciclopedică.

Cătălina Vătăşescu, **Distribuţia cuvintelor de origine latină în dialectele dacoromân şi aromân în comparaţie cu albaneza,** în „Fonetică şi dialectologie", XII, 1993, p. 199 - 211.

Laurenţiu Vlad, **Turcul. Un personaj al imaginarului popular** în „Caietele laboratorului de studii otomane" (1993).

2. Reuniuni ştiinţifice în România

a) Sesiuni organizate de ISSEE:

Dezbaterea pe tema „Naţionalism şi stat naţional în Sud-Estul european" (25 februarie), condusă de prof. dr. Alexandru Duţu, în cadrul căreia au prezentat comunicări: Constantin Iordan, Andrei Pippidi, Florin Ţurcanu şi Cătălina Vătăşescu.

Colocviul pe tema „Modernizarea Sud-Estului european", organizat de ISSEE, în colaborare cu Universtatea din Innsbruck (21 - 24 noiembrie). (A se vedea secţiunea următoare: **3. Reuniuni ştiinţifice în străinătate**).

Sesiunea jubiliară „30 de ani de la reînfiinţarea Institutului de Studii Sud-Est Europene" (9 - 10 decembrie). Sesiunea a fost precedată de deschiderea expoziţiilor „Mihai Berza" şi „Carte din şi despre Balcani". A urmat desfăşurarea lucrărilor. Cuvântul introductiv a fost rostit de prof. dr. Alexandru Duţu, directorul Institutului.

Au prezentat comunicări: Cristine Peters (Anglia), **The Human and the Divine**; Cătălina Vătăşescu, **Termenii creştini de origine latină în albaneză şi română**; Tudor Teoteoi, **Implicaţii politice şi religioase ale unei misiuni a patriarhiei ecumenice la Bucureşti în anul 1534**; Daniel Barbu, **Ţările Române şi Conciliul de la Basel**; Andrei Pippidi, **Trei scrisori ale lui Leonardo II Tocco, despotul Epirului**; Anca Tanaşoca, (în colaborare cu Nicolae-Şerban Tanaşoca), **Un conflict de proprietate între vlahi şi croaţi în secolele XIV - XV: procesul Silăneştilor**; Cristina Codarcea, **Despre utilitatea socială a blestemului**; Lia Brad-Chisacof, **Anonimul din 1789. O nouă lectură**; Olga Cicanci, **Însemnări româneşti pe un manuscris grecesc**; Viorel Panaite, **Consideraţii privind regimul negustorilor străini în Imperiul Otoman (secolele XV - XVII)**; Cristina Feneşan, **Transilvania în discursul politic otoman din vremea sultanului Süleyman II**; Ştefania Mihăilescu, **Statutul Transilvaniei în concepţia liberalului naţional Beksics Gusztáv**; Constantin Iordan, **România, Franţa şi Balcanii în anul 1927**; Viorica Moisuc, **Louis Barthou şi problema securităţii în centrul Europei.**

În cadrul şedinţelor ordinare au prezentat comunicări: Cristina Feneşan, **Date noi privind Ţările Române în raporturile dintre Poartă şi habsburgi la mijlocul veacului al XVI-lea**; Anca Ghiaţă, **Demografie în teritoriile sud-dunărene (vilaietul Dunărea).**

b) Sesiuni ştiinţifice în ţară:

Simpozionul „Istorie-politică-religie", organizat de Societatea de Ştiinţe Istorice şi Secretariatul de Stat pentru Culte (februarie): Tudor Teoteoi, **Aspecte politico-religioase în veacul al XIV-lea.**

Sesiunile pe tema „Biserică şi stat", organizate de Societatea de Istorie (februarie-martie), la care a participat prof. dr. Alexandru Duţu.

Sesiunile organizate de Asociaţia Slaviştilor din România (februarie-martie): Elena Scărlătoiu, **Influenţa slavă în morfologia dialectelor româneşti sud-dunărene**; Eugenia Ioan, **Elemente de cultură locală în scrierile filologice din sec. al XVI-lea (Croaţia şi Slovenia).**

Laboratorul de Studii Otomane (februarie şi mai): Anca Ghiaţă, **Toponimia turcă a aşezărilor din vilaietul Dunărea într-un izvor de cancelarie din 1873**; aceeaşi, **Brăila românească sub administraţie otomană la sfârşitul secolului al XVI-lea.**

Institutul Român de Management (martie), Robert Păiuşan, **Factorii de producţie, structura şi eficienţa economiei** (conferinţă).

Colocviul pe tema „Războiul rece şi Europa centrală", organizat de ADIRI şi Ministerul de Externe (aprilie): Viorica Moisuc, **Factorul sovietic.**

Simpozionul „Istorie naţională - istorie locală. Locul şi rolul Brăilei în lupta pentru independenţă şi unitate naţională", organizat de Şcoala Normală „D.P. Perpessicius" (Brăila 30 aprilie - 2 mai): Constantin Iordan, **Brăila şi lumea balcanică în epoca modernă. Câteva repere.**

Simpozionul internaţional „Brăila - mozaic etnic", organizat de Asociaţia de Balcanistică din România (mai): Anca Ghiaţă, **Târgul şi kazaua Brăila într-un izvor turcesc inedit de la sfârşitul secolului al XVI-lea; Toponimia turcă a aşezărilor din vilaietul Dunărea într-un izvor de cancelarie din1873**; aceeaşi, **Brăila românească sub administraţie otomană la sfârşitul secolului al XVI-lea.**

Simpozionul internațional pe tema „Culturile minorităților din sud-estul Europei", organizat de Institutul de Relații Interetnice al Academiei (mai): Eugenia Ioan, **Traduceri ale operei lui Mihai Eminescu.**

Simpozionul internațional „Societate, investiții, cultură în centrul și sud-estul Europei" (Cluj, 25 - 26 mai): Elena Siupiur, **Pătrunderea instituțiilor moderne românești în sudul Basarabiei după Războiul Crimeii (1856 - 1878).**

Colocviul „Personalitatea lui Ion I.C. Brătianu", organizat de ADIRI (iunie): Viorica Moisiuc, **Activitatea lui I.I.C. Brătianu la Conferința de la Genova, 1922.**

Colocviul „Anul 1941 în Europa", organizat de Comisia Română de Istorie a celui de al doilea război Mondial și ADIRI (iunie): Viorica Moisuc, **Reflecții pe marginea momentului 22 iunie 1941.**

Al doilea Congres Internațional de Studii Românești (Iași, 6 - 10 iulie): Zamfira Mihail, **Elemente latine în limbile sud-est europene.**

Dezbaterea publică pe tema „Basarabia", organizată la Schitul Darvari (21 iulie): prof. dr. Alexandru Duțu.

Tabăra Internațională de Creație „Panait Istrati" (21 - 29 august): Elena-Natalia Ionescu, **Receptarea lui Panait Istrati în Turcia.**

„Colocviul european", organizat de Universitatea din București (septembrie): Nicolae-Șerban Tanașoca, **Tradition byzantine et aspiration européenne chez les Roumains.**

Colocviul internațional „Relații culturale româno-franceze în perioada interbelică", organizat de Comisia Mixtă de Istorie Româno-Franceză (septembrie): Viorica Moisuc, **Louis Barthou.**

Prima „Reuniune consultativă a romanității orientale", organizată de Fundația Culturală Română (Mamaia, 28 septembrie - 2 octombrie): Elena Siupiur, **Basarabia - Republica Moldova. Ipostaze ale mutilării.**

„Congresul internațional al spiritualității românești" (Herculane, 8 - 10 octombrie): Anca Ghiață, **Învățământul în limba română din Dobrogea în preajma războiului de independență;** Eugenia Ioan, **Literatura minorității românești din Voivodina în epoca modernă.**

Simpozionul „Efigii măcinene" (Măcin, octombrie): Anca Ghiață, **Măcinul și ținutul nord-est dobrogean într-un izvor turcesc inedit (mufassal defterleri) de la sfârșitul secolului al XVI-lea.**

Simpozionul internațional „Convergențe de cultură materială și spirituală româno-turce pe teritoriul României" (Constanța, 4 - 7 noiembrie): Anca Ghiață, **Mufassal, Iomal Evkîf Defterleri - izvoare inedite.**

Sesiunea științifică „In memoriam GRIGORE NANDRIȘ, EMIL PETROVICI, PETRE P. PANAITESCU" - la un sfert de secol de la dispariția lor -, organizată de Universitatea din București, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Catedra de Limbi Slave, Catedra de Limbă și Literatură Rusă, în colaborare cu Asociația Slaviștilor din România și Societatea de Științe Filologice (19 noiembrie): Elena Scărlătoiu, **Contribuția lui Emil Petrovici la cunoașterea raporturilor slavo-istroromâne.**

Colocviul internaţional „Marea Unire din 1918", organizat de Universitatea „Ovidius" din Constanţa (noiembrie): Viorica Moisuc, **Recunoaşterea internaţională a Marii Uniri.**

Simpozionul organizat de Prefectura Călăraşi (26 noiembrie): Ştefan Vâlcu, **Problema Banatului între 1916 - 1924.**

Simpozionul naţional organizat de Inspectoratul Şcolar Judeţean Târgovişte (29 noiembrie): Ştefan Vâlcu, **Marea Unire şi chestiunea românilor din Balcani.**

Dezbaterea despre „Cooperare", organizată de delegaţia CEE la Casa Oamenilor de Ştiinţă (30 noiembrie), la care a participat prof. dr. Alexandru Duţu.

Masa rotundă „Unirea din 1918", organizată de ADIRI (decembrie): Viorica Moisuc, **Reflecţii pe marginea aniversărilor Marii Uniri.**

3. Reuniuni ştiinţifice în străinătate

Colocviul „Turcii şi Balcanii" (Istanbul), 26 - 30 aprilie: Alexandru Duţu, **Istorie şi cooperare regională.**

Sesiunea „Diaspora greacă", organizată de Institutul de Studii Neoelenice din Atena (mai): Cornelia Danielopolu.

Cele două congrese privind „Iluminismul grec" (Atena, mai şi septembrie): Cornelia Danielopolu.

Simpozionul internaţional „Rolul mass media în diminuarea naţionalismului", organizat de Centrul de Presă Balcanică din Salonic şi Uniunea Ziariştilor din Macedonia şi Tracia, finanţat de Comunitatea Economică Europeană în cadrul programului INTERREG (22 - 23 mai): Constantin Iordan.

La manifestările organizate la Atena şi în insule de Fundaţia Culturală Neoelenică (3 -7 iunie) a participat, ca invitat, prof. dr. Alexandru Duţu.

Simpozionul internaţional „Democraţia şi mass media" (Sofia, 23 - 24 iunie): Constantin Iordan.

Şedinţa anuală AUPELF (Paris, 3 - 7 iulie): prof. dr. Alexandru Duţu.

Al XVIII-lea Congres internaţional ARA (Chişinău, 12 - 16 iulie): Zamfira Mihail, **Stadiul cercetărilor privind elementele latine în limbile sud-est europene.**

Al XI-lea Congres Internaţional al Slaviştilor (Bratislava, septembrie): Elena Scărlătoiu, **Slavjanskoe vlijanie na morfologiju juzno-dunajskich rumynskich dijalektov. Glagol.**

Prima Conferinţă de Lingvistică Greacă (Realing, Anglia, septembrie): Lia Brad-Chisacof, **The Greek Language in the Romanian Principalities.**

„Simpozionul internaţional de limbă şi literatură turcă în Europa orientală şi Balcani" (Edirne, Turcia, septembrie): Mustafa Mehmed, **Viitorul limbii turce în România (consideraţii generale).**

Al III-lea Congres Internaţional de Cultură turcă (Ankara, 25 - 29 septembrie): Anca Ghiaţă, **19. Yüzyilda. Osmanli Idaresindeki Dobruca'da Müslüman Halkin Kültürü.**

A 34-a „Săptămână universitară internațională", organizată de Südosteuropa-Gesellschaft din München (Tutzing, 11 - 15 octombrie): Tudor Teoteoi, **Der byzantinische Einfluss auf die rumänische mittelalterliche Gesellschaft.**

Colocviul pe tema „Modernizarea Sud-Estului european", organizat de Institutul de Studii Sud-Est Europene în colaborare cu Universitatea din Innsbruck (Innsbruck, 21 - 24 octombrie): prof. dr. Alexandru Duțu, **Luminile și modernizarea Sud-Estului european;** Robert Păiușan, **Etapele modernizării economice în Europa sud-estică;** Andrei Pippidi, **Alexandru D. Sturdza;** Elena Siupiur, **Die deutschen Universitätszentren und die Intellektuellenbildung in Südost-Europa im 19 Jahrhundert.**

Colocviul organizat de Comunitatea Europeană (Luxemburg, noiembrie): Andrei Pippidi.

4. Stagii de documentare peste hotare și colaborări cu instituții culturale și științifice din străinătate

Lia Brad-Chisacof: între 4 - 15 septembrie a efectuat un stagiu de documentare la Oxford cu ajutorul unei sponsorizări.

Cristina Feneșan: între 10 - 29 aprilie și 22 iulie - 18 august a efectuat două stagii de cercetare la Institut für Kunde des Nahen Orients din München. Colaborează la: **Bibliografia anuală editată de Institut für Orientalistik** din München și la lucrarea de prosopografie osmană inițiată de CIESPO.

Ligia Livadă: În perioada ianuarie - octombrie 1993 a urmat un set de cursuri și seminarii la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales de la Paris. În septembrie a susținut memoriul pentru obținerea D.E.A. (**Pauvres et appauvris dans les Principautés Roumaines, XVIIIe - début du XIXe siècles**). În urma susținerii memoriului a obținut dreptul de a se înscrie la doctorat la EHESS, sub coordonarea științifică a Prof. Maurice Aymard. Cheltuielile sunt suportate de Comunitatea Economică Europeană. În primăvara lui 1993 a asistat la Viena la prelegerile prof. Max Demeter Peyfuss. În noiembrie - decembrie a efectuat o deplasare la Atena în cadrul programului Community's action for Cooperation in Science and Technology, finanțat de Comunitatea Economică Europeană și organizat de Centrul de Studii Neoelenice din Atena.

Viorel Panaite a efectuat următoarele stagii de documentare: Ungaria (Budapesta) între 1 mai - 8 iulie, pe baza unei burse acordate de Institutul Europa din Budapesta; Polonia între 6 - 26 septembrie, în cadrul schimburilor interacademice; Turcia (22 noiembrie - 22 decembrie) în urma unei invitații a directorului Institutului Francez de Studii Anatoliene din Istanbul și a unei burse oferite de Em. Büyükelci Ismail Soysal.

Elena Siupiur a beneficiat în ianuarie de un stagiu de documentare la München, pe baza unei burse oferite de partea germană. Cu acest prilej a prezentat comunicarea **Studenți români în Germania în secolul al XIX-lea.**

Florin Țurcanu: În perioada 7 aprilie - 7 iulie a beneficiat de o bursă TEMPUS, care i-a permis să continue, în Franța, documentarea necesară redactării tezei de

doctorat cu titlul: „La tentation maurrassienne en Roumanie dans l'entre-deux-guerres". De asemenea, între 5 octombrie - 22 decembrie 1993 a efectuat un nou stagiu în Franța, având abilitatea de BGF (boursier du gouvernement français).

Cătălina Vătășescu a efectuat în luna iulie o deplasare în Bulgaria, în cadrul schimburilor interacademice.

Laurențiu Vlad: În perioada ianuarie - octombrie a urmat seminariile organizate la École des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Paris) în cadrul departamentului „Histoire et Civilisations". În septembrie 1993 a susținut memoriul pentru obținerea D.E.A. (**Images proposées,images reçues. L'identité nationale roumaine à travers les Expositions Universelles - 1867 - 1939).** În urma susținerii memoriului a obținut dreptul de înscriere la doctorat la EHESS, sub coordonarea științifică a prof. Roger Chartier și a prof. Alexandru Duțu, fiind bursier al guvernului francez. În perioada noiembrie - decembrie a efectuat o deplasare în Grecia (Atena) în cadrul programului Community's action for Cooperation in Science and Technology, finanțat de Comunitatea Economică Europeană și organizat de Centrul de Studii Neoelenice din Atena.

5. Activitatea didactică

Prof. dr. **Alexandru Duțu** a predat, în continuare, cursul „Istoria ideilor politice și a mentalităților" la Facultatea de Științe Umane (București) și a condus „Seminarul franco-român de pregătire pentru cercetare" de la Institutul Francez.

Olga Cicanci a ținut cursul special „Izvoare grecești ale istoriei României" pentru studenții anilor III și IV ai Facultății de Istorie (Universitatea din București), iar la Facultatea de Arhivistică a predat un curs de „Istorie medie a României" - pentru anul II și două cursuri - însoțite de seminarii - de neogreacă și paleografie greacă, pentru anul I.

Zamfira Mihail a ținut cursul special și seminarul pe tema „Istoria culturii române în sec. al XVII-lea" pentru studenții anului V ai Facultății de Istorie a Universității din București.

Viorica Moisuc, în urma susținerii concursului pentru ocuparea postului de profesor la Facultatea de Litere-Istorie-Drept a Universității „Ovidius" din Constanța, specialitatea istorie contemporană a României, a început să predea la această facultate (în regim de cumul de funcții) cursul de **Istorie contemporană a României** pentru studenții din anul IV ai Facultății de Istorie.

Viorel Panaite a desfășurat în cadrul Facultății de Istorie a Universității din București următoarele activități didactice: seminar de limbă și paleografie turco-osmană; curs și seminar special pe tema „Străinii în Islam. Regimul „capitulațiilor" în Imperiul Otoman (sec. XV - XVII)"; seminarii la cursul „Istoria Imperiului Otoman și a sud-estului Europei".

Andrei Pippidi: Semestrul I. Cursuri: Germania și Italia în sec. XI - XV și Probleme majore ale epocii medievale. Semestrul II: Istoria medievală a nordului Europei. Seminar: Istoria medievală și Evul Mediu al istoricilor.

Nicolae-Şerban Tanaşoca de la 1 mai a fost titularizat conferenţiar la Catedra de Limbi Clasice a Facultăţii de Limbi Străine din Universitatea Bucureşti.

Tudor Teoteoi a predat la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti cursuri speciale: „Istoria eclesiastică a românilor în Evul Mediu" pentru studenţii anului V, grupa de istorie medie a României; curs şi seminar pe tema „Bizanţul şi romanitatea orientală în secolele VI - XIV", pentru studenţii anului III; curs şi seminar special pe tema „Bizanţul şi civilizaţia medievală românească", pentru studenţii anului IV; curs general pentru studenţii anului II pe tema „Istoria medie a României", partea I (sec. VI - XVI).

KARL - FRANZENS - UNIVERSITÄT GRAZ

Am Institut für Geschichte der Karl - Franzens - Universität Graz ist die Planstelle eines/einer Ordentlichen Universitätsprofessors/professorin für **Südosteuropäische Geschichte** (Nachfolge Prof. Horst Haselsteiner) wieder zu besetzen.

Voraussetzung für die Bewerbung ist der Nachweis der Habilitation oder einer gleichzuhaltenden wissenschaftlichen Qualifikation und einer Forschungs - und Lehrtätigkeit im Bereich der Südosteuropäischen Geschichte.

Bewerbungen sind mit den üblichen Unterlagen (Lebenslauf, Angabe der einschlägigen Sprachkenntnisse, Schriftenverzeichnis und Verzeichnis gehaltener Lehrveranstaltungen) **bis 5. Jänner 1995** (Poststempel) an den **Dekan der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl - Franzens - Universität, A - 8010 Graz, Universitätsplatz 3** zu richten.

Die Universität Graz ist bestrebt, den Anteil von Frauen unter ihren wissenschaftlich Beschäftigten, insbesondere in der Gruppe der Professoren/innen, zu erhöhen, und sie beabsichtigt demgemäß, bei gleicher Qualifikation vorrangig weibliche Bewerberinnen zur Berufung auf die Planstelle vorzuschlagen. Wissenschaftlerinnen, die die oben genannten Kriterien erfüllen, werden deshalb hiermit besonders eingeladen, sich zu bewerben.

Der Dekan

PREȚ 1500 lei